

NECMETTİN ERBAKAN
ÜNİVERSİTESİ
SELÇUKLU KÜLTÜR
VE MEDENİYETİ UYGULAMA
VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

SELÇUKLU MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Seljuk Civilisational Studies

Yıl : 2022

Sayı : 7

ISSN : 2651-2602

e-ISSN : 2548-0367

**SELÇUKLU MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
(SEMA)**

**JOURNAL OF SELJUK CIVILISATIONAL STUDIES
(JSCS)**

YIL: 2022 SAYI: 7
ISSN: 2651-2602
e-ISSN: 2548-0367

Konya, 2022

**Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
(SEMA)
Journal of Seljuk Civilisational Studies
(JSCS)**

ISSN: 2651-2602
e-ISSN: 2548-0367

Yıl/Year: 7 Sayı/Issue: 7 2022

Yayın Tarihi / Publication Date
31 Aralık 2022 – December 31,2022

Hakkında/About

Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA), Necmettin Erbakan Üniversitesi Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi dergisidir. 2016'da yayın hayatına başlamıştır. Yılda bir defa yayımlanan bilimsel ve hakemli bir dergidir. Dergimizde telif makaleler, çeviri yazılar (yazarından ve yayıncı kuruluştan izin alınmak koşuluyla), kitap tanıtımları, sempozyum ve toplantı tanıtım yazıları gibi çalışmalar yayımlanır. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır. Dergi, 2020 yılı Ocak ayından itibaren ScholarOne sistemini kullanmaktadır.

Journal of Seljuk Civilisational Studies (JSCS) is journal of Necmettin Erbakan University Seljuk Culture and Civilization Application and Research Center. It started broadcasting in 2016. It is a scientific and refereed journal published once a year. In our journal, works such as copyright articles, translation articles (with the permission of the author and publisher), book promotions, symposium and meeting promotion articles are published. Manuscripts submitted to the journal should not be published elsewhere or sent for publication. The journal has been using the ScholarOne system since January 2020.

Yazışma Adresi / Communication Adress

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
Necmettin Erbakan Üniversitesi Köyceğiz Yerleşkesi
Dere Köyceğiz Mahallesi Demeç Sokak No:39/1
Meram,Konya - TÜRKİYE
0332-323 20 57 (Pbx)
www.erbakan.edu.tr/selcuklukultur
sekmam@erbakan.edu.tr
sema@erbakan.edu.tr

Kurumsal Web Adresi / Official Web Adress

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema>

Sahibi / Owner of Journal

Necmettin Erbakan Üniversitesi
Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve
Araştırma Merkezi Adına
Prof. Dr. Cem ZORLU

Editor / Editor in Chief

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI
Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU
Doç. Dr. Ali Fuat BAYSAL
Doç. Dr. Murat AK
Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Şeyma BOYDAK

Ön İnceleme / Preliminary Review

Öğr. Gör. Merve GÖNLÜHOŞ ELMAS

Dizgi & İç Dizayn / Inner Design:

Dr. Öğr. Üyesi Fatma Şeyma BOYDAK

Kapak Dizayn / Cover Design

Mustafa ALTINTEPE

Kapak Deseni / Cover Design

Konya Sahib Ata Türbesi Kemer Karnındaki
Çini Tezyinat
Çizim: Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR

Dizinleme / Indexing

ULAKBİM TR Dizin
(Başlangıç/Starting: 2020)

Index Copernicus
(Başlangıç/Starting: 2021)

Asos İndeks
(Başlangıç/Starting: 2020)

Baskı / Printing

Yaka Mah. Yeni Meram Cad.
Kasım Halife Sok. No:11/1
A Blok Zemin Kat 42090
Meram/Konya/Türkiye
0332-221 05 75
www.neuyayin.com - bilgi@neuyayin.com

Bu eser Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Yayın Kurulu/Editorial Board

- Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Abdullah ATİYYE
(Mansura Üniversitesi / Mısır)
- Prof. Dr. Adnan ÇEVİK
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK
(TOBB Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Alfina SUBGATULLINA
(Rusya Bilimler Akademisi / Rusya)
- Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Fatih Yahya AYZAZ
(Çukurova Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Gülay ÖĞÜN BEZER
(Marmara Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. M.Hanefi PALABIYIK
(Atatürk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Muharrem KESİK
(İstanbul Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Ali Fuat BAYSAL
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Bekir BİÇER
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Murat AK
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi İlker Mete MİMİROĞLU
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Dr. Öğr. Üyesi Fatma Şeyma BOYDAK
(Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Öğr. Gör. Dr. Ahmet YAVUZYLMAZ
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Arş. Gör. Cahit KARAKÖK
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)

Danışma ve Hakem Kurulu/ Advisory Board and Referees

- Prof. Dr. Abdullah ATİYYE
(Mansura Üniversitesi / Mısır)
- Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR
(Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN
(İstanbul Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Abdullahil AHSAN
(International Islamic University / Malezya)
- Prof. Dr. Adnan ÇEVİK
(Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK
(TOBB Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL
(Necmettin Erbakan Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Alfina SUBGATULLINA
(Rusya Bilimler Akademisi / Rusya)
- Prof. Dr. Ali TEMİZEL
(Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Altay Tayfun ÖZCAN
(Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye)

- Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ
(Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Bilal KUŞPINAR
(TC Washington Büyükelçiliği / ABD)
- Prof. Dr. Caner ARABACI
(KTO Karatay Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Cüneyt KANAT
(Ege Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Gülay Öğün BEZER
(Marmara Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. M.Hanefi PALABIYIK
(Atatürk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İbrahim KUNT
(Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- (Atatürk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU
(İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İlyas GÖKHAN
(Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. İsmail YİĞİT
(Fatih Sultan Mehmet Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN
(Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet Ali KAPAR
(N. Erbakan Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi)/Türkiye)
- Prof. Dr. Mehmet ŞEKER
(D.E.Ü Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi)/ Türkiye)
- Prof. Dr. Muharrem KESİK
(İstanbul Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ
(Selçuk Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Mustafa DAŞ
(Dokuz Eylül Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Osman BAKAR
(University Brunei / Brunei)
- Prof. Dr. Osman ERAVŞAR
(Akdeniz Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN
(Trakya Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Ömür BAKİNER
(ODTÜ (Emekli Öğr. Üyesi) / Türkiye)
- Prof. Dr. Refik TURAN
(Gazi Üniversitesi / Türkiye)
- Prof. Dr. Remzi DURAN
(Selçuk Üniversitesi)
- Prof. Dr. Scott REDFORD
(University of London / İngiltere)
- Prof. Dr. Selçuk MÜLAYİM
(Marmara Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi) / Türkiye)
- Prof. Dr. Stephen P. BLAKE
(St. Olaf College, Northfield, Minnesota / ABD)
- Prof. Dr. Tuncer BAYKARA
(Uşak Üniversitesi (Emekli Öğr. Üyesi) / Türkiye)
- Doç. Dr. Shahriar HASSANZADEH
(Islamic Azad University / İran)
- Dr. Öğr. Üyesi Turgay YAZAR
(Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye)
- Dr. Roman SHLIAKHTIN
(Johannes Gutenberg University / Almanya)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ÖNSÖZ	VII
ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES	
Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefi, Dini ve Aktüel Değeri Philosophical, Religious and Actual Value of Al-Fârâbî's Classification of Science Hasan Hüseyin BİRCAN	1
Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar Diplomatic Relations, Ambassadors and Letters Between Aladdin Keykubat and Celaleddin Harizmşah in the Process Leading to the Battle of Yassıçemen Mustafa DEMİRİCİ	18
Şâhnâme'de Yer Alan Mızrak, Balta ve Gürz ile İlgili Kayıtlar The Records of the Spear (Lance), Axe and Mace in the Şâhnâme İbrahim DUMAN	37
Türkiye Selçukluları Gayrimüslim Politikalarını Dönemin Kiliseleri Üzerinden Okuma ve Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme Reading the Non-Muslim Policies of the Seljuks of Turkey through the Churches of the Period and an Evaluation of the Kırkdamaltı (Saint George) Church Nazlı ALTUNSOY	49
Niksar Kalesi 2021 Yılı Kazısı Excavation of Niksar Castle 2021 Year Turgay YAZAR – Şuayip ÇELEMOĞLU – Bilge BAHAR – Davut YİĞİTBAŞI – Özgül DÜLGER	66
Selçuklu Üslûbundaki Osmanlı Ciltlerinde Edebî Bir İbare: Şifâu'l-Kulûb Likâu'l-Mahbûb A Literary Phrase on the Ottoman Bindings in the Seljuk Style: Shifâ' al-qulûb liqâ' al-mahbûb Fatma Şeyma BOYDAK	100
Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Seramik Kandiller Ceramic Oil Lamps Found In Gevale Castle Excavations Hasan Hüseyin ÖZDENİZ – Ahmet ÇAYCI	117
Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası'ndaki Figürlü Süslemeler Figured Decorations in Divriği Great Mosque and Hospital Alper ALTIN	132

ETKİNLİKLER-KONFERANSLAR / ACTIVITIES-CONFERENCES	
Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası II: İnan Sempozyumu (13 – 15 Ekim 2022 / Konya) Burak ÇELİK	154
VEFEYÂT/OBITORY	
Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL (1937-7 Nisan 2022) Şakir ÇAKMAK	160
Prof. Dr. Ayşe Aynur DURUKAN (8 Temmuz 1951-18 Şubat 2022) Muhammet GÖRÜR – Azize AKTAŞ YASA	162

ÖNSÖZ

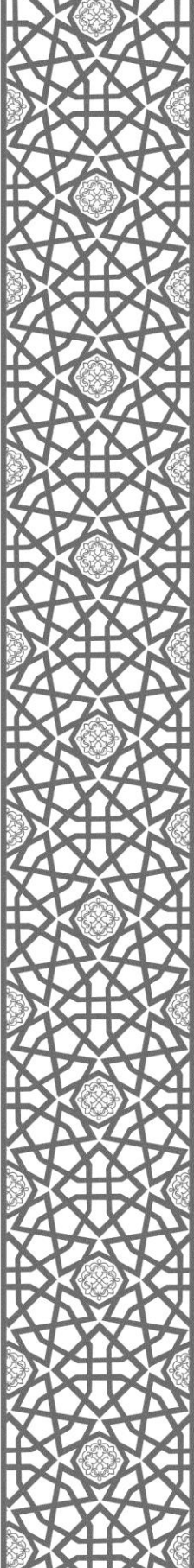
Türkiye Selçuklularının siyâsî tarihî, sosyal ve kültürel kurumları, devlet teşkilatı, şehir tarihi, askerî yapısı ve sanatı vb. alanlarına yönelik araştırmaların hacminin gün geçtikçe nicelik ve nitelik itibarıyla artması memnûniyet verici bir durum olarak görülmektedir. Ancak genel olarak saydığımız bu alanlara bir bütün olarak bakan perspektifleri ortaya koyan ve bu bilgileri bütünleştiren çalışmalara bugün daha fazla muhtacız. *Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Araştırma ve Uygulama Merkezimizin* vizyonu ve misyonu doğrultusunda genelde Ortaçağ, özeldede Selçuklu dönemi ile ilgili bilimsel araştırmaları dergimizde yayınlamaya devam etmekteyiz. Dergimizin yedinci sayısı bilim dünyasının huzurlarına çıkmaktan dolayı bahtiyar olduğumuzu ifade etmemiz gerekiyor.

Dergimizin 7. sayısında sekiz araştırma makalesi, bir sempozyum tanıtım yazısı ve iki vefeyât yazısına yer verilmiştir. Bu sayımızda sekiz araştırma makalesi yer almaktadır. Ünlü İslâm filozofu Fârâbî ilimleri sınıflandırırken bütüncül ve sistematik bir perspektif ortaya koymuştur. Konu ile ilgili başka eserlerinin yanı sıra *İhsâu'l-Ulûm (İlimlerin Sayımı)* isimli müstakil bir eser yazmıştır. Fârâbî'nin ilimlerin tasnifini yeniden gündeme alıp değerlendiren ve bu sınıflandırmanın felsefî, dînî aktüel değerinin günümüze ışık tutan yönlerini ortaya koyan makaleye bu sayıda yer verilmiştir. Celâleddin Harzemşâh ile Selçuklu sultânı Alâeddin Keykûbâd arasında başlayan dostane ilişkinin kısa zamanda bozulmasının nedenleri, aralarındaki yazışmalar, elçilerin gidip-gelmesi ve sonunda Yassıçemen savaşına giden sürecin değerlendirildiği makale bu sayıda bulunmaktadır. Fars Edebiyatı'nın önemli eserlerinden biri olan Firdevsî'nin Şehnâmesi'nde geçen savaş araç-gereçlerinden mızrak, balta ve gürz ile ilgili kayıtların irdelendiği makale de yeni sayımızda yer almaktadır. Kapadokya Bölgesi'nin Ihlara Vadisi'nde yer alan Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi duvarında bulunan fresk ve kitabeden hareketle Selçukluların gayrimüslim politikalarını yorumlayan makale bu sayıda okunabilir. 2021 yılında Niksar Kalesi'nde yürütülen arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ortaya çıkartılan mimari yapı kalıntıları ile toprak, madenî, cam, kemik ve taş buluntuların tanıtıldığı araştırma yazısı bu sayıda yerini almıştır. Diğer bir kale kazısı olan Konya'da dokuz yıldır devam eden Gevale Kalesi arkeolojik kazı buluntuları içerisinde yer alan seramik kandillerin incelendiği makaleyi de bu sayımıza ekledik. Kitap sanatlarımızın önemli bir kolu olan makale de yeni sayımızda okunabilir. Makalede "*Şifâu'l-Kulûb Likâu'l- Mahbûb*" (*Kalplerin şifası, sevgiliye kavuşmaktır*) ifadesinin yazılı olduğu, Selçuklu üslubunda yapılmış Osmanlı mücellled eserleri tanıtılarak bu ifâdenin anlam boyutu değerlendirilmiştir. Birçok araştırmaya konu edilmiş olan Selçuklu Mimarisinin Dünya kültür mirasına önemli bir katkısı olan Divriği Ulu Camii ve Dârüşşifasındaki figürlerin sembolik anlamlarıyla ilgili makale de bu sayıda yerini almıştır.

Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezimizin organizesinde 13-15 Ekim 2022 tarihlerinde Konya'da gerçekleştirilen "*Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası II -İran- Sempozyumu*" içerisinde sunulan bildirileri tanıtan yazı da etkinlik bölümünde bulunmaktadır. 2022 yılında kaybettiğimiz Sanat Tarihçi bilim insanlarımızdan Prof. Dr. Ayşe Aynur Durukan ile Prof. Dr. R. Hüseyin Ünal hocalarımızın bilimsel çalışmalarını da ihtiva eden biyografileri vefeyât bölümüne eklenmiştir.

Dergimizin 7. sayısına makaleleri ile katkı sağlayan değerli akademisyenlerimize ve hakemlerimize teşekkür ederim. Dergimizin yayın hayatı boyunca gayret gösteren Prof. Dr. Ahmet Çaycı ve Dr. Öğr. Üyesi Fatma Şeyma Boydak ile yayın kurulu üyelerine müteşekkirim. Dergimizin yayınlanmasını destekleyen üniversitemiz rektörü Prof. Dr. Cem Zorlu ve Bilimsel Yayınlar Koordinatörü Dr. Öğr. Üyesi Fatih Kaleci'ye teşekkürümü borç bilirim.

Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR
Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
Editörü

**ARAŞTIRMA
MAKALELERİ /
RESEARCH
ARTICLES**

Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefi, Dini ve Aktüel Değeri

Hasan Hüseyin BİRCAN

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Felsefe Bölümü,
Konya, Türkiye, hhbircan@erbakan.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 13.09.2022
Kabul: 28.10.2022
Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Farabi,
İlimler,
Felsefe,
Mutluluk,
Din.

Kabul edilir ki, felsefenin değeri, sorunları görmek ve bu sorunlar için genel-geçer çözümler sunmak peşinde olmasıdır. Bu, ilimlerin sınıflandırılması örnekleri için de geçerlidir ve bu konuda esas olan “perspektif”tir ve bu perspektifin sorunun çözümü için sunduğu yaklaşımın genelliğidir. Dolayısıyla bu açıdan bakılırsa ve belli bir zaman ve mekânda üretilmiş/keşfedilmiş düşünceyi ve tecrübeyi birebir aktarmanın imkansızlığı da göz önüne alınırsa, tümel, sistemli, rasyonel, gerekçelendirilmeye çalışılmış, belli bir perspektife dayalı ve belli bir amaca matuf felsefi düşüncelerin aktüel değeri, felsefi mirasın bizim için teorik ve pratik yararı daha iyi anlaşılacaktır. İlimler sınıflandırılması ile ilgili birikim de böyledir. Burada görüşlerini ele almaya çalıştığımız Fârâbî, İslam felsefesinde ilimler sınıflandırması alanında kapsamlı ve sistematik bir düşünce ortaya koyan ve bu konuda İhsau'l-ulûm (İlimlerin Sayımı) adlı müstakil bir eser de yazan ilk İslâm filozofudur. Filozof bu konuya o kadar önem vermiştir ki, adını andığımız eseri yanında daha başka eserlerinde de konuya geniş oranda yer vermiştir. Öyle görülüyor ki, Fârâbî'nin ilimleri sınıflandırması, belli bir dünya görüşüne, belli bir bakış açısına ve belli bir pedagojiye dayanmakta ve belli bir amacı gerçekleştirme arzusuna dönük gözükmektedir. İşte burada biz, Fârâbî'nin çokça işlenmiş bu konudaki görüşlerini yeniden gündeme getirerek ve ilim, din ve felsefe hakkındaki görüşleri de göz önüne alınarak bugüne de ışık tutabilecek birtakım ufuklara sahip olup olmadığına bakmaya çalışacağız.

Philosophical, Religious and Actual Value of Al-Fârâbî's Classification of Science

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 13.09.2022
Accepted: 28.10.2022
Published: 31.12.2022

Keywords:

Al- Fârâbî,
Sciences,
Philosophy,
Happiness,
Religion.

Admittedly, the value of philosophy is that it pursues finding the problems and offering universal solutions. That applies to the examples of classification of sciences and “perspective” matters in this subject, especially the general aspects of that perspective which offers a solution to the problem is essential. Thereby, the actual value of universal, systematic, rational, justified, perspective-based and purposeful philosophical thoughts; and the theoretical and practical benefit of philosophical heritage for us is better understood considering the impossibility of the direct transmission of thoughts and experiences which are produced/discovered in the particular time and space. This is also the case with the classification of sciences. Al-Fârâbî, whose thoughts we are focusing on in this article, is the first Islamic philosopher who extensively worked on the classification of sciences in the philosophy of Islam. As a systematic thinker, Al-Fârâbî wrote İhsau'l-ulûm (Enumeration of the Sciences) on this subject. However, the philosopher's contribution to the subject is not limited to that above-mentioned book, he wrote on this matter extensively in his other works. It suggests that Al- Fârâbî's classification of sciences rests upon a specific worldview and perspective besides a specific pedagogy, moreover, it seems to be driven by the desire to realise a specific aim. Al-Fârâbî's thoughts on this subject have been widely studied before, in this paper we revive his thoughts on science, religion and philosophy while seeking to see whether there are any horizons in his philosophy that could shed light on our days.

Atıf/Citation: Bircan, Hasan Hüseyin. “Fârâbî'nin İlimler Sınıflandırmasının Felsefi, Dini ve Aktüel Değeri”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 1-17. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.20>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

İlimlerin sınıflandırılması yapılırken daha çok ontoloji, epistemoloji ve teleoloji esas alınmakla birlikte, bu esas almakta idealist, realist, pozitivist ve benzeri bakış açıları yönlendirici olmaktadır. İlimlerin sınıflandırılmasında göze çarpan en ayırıcı hususlardan biri de Metafizığe yer verilip verilmemesi, veriliyorsa onun bu bağlamdaki yerinin ne olduğu ve buradan hareketle bilimler arasında bir bağın olup olmadığıdır. Söz gelimi günümüzde hâkim olan pozitivist ve materyalist bakışın yönlendirdiği sınıflandırmalarda Metafizığe yer olmadığı gibi teolojik bir perspektife de yer yoktur. Ayrıca neredeyse sayısızca alt disiplinlerden bahsedilmesine karşın dini ilimlere de neredeyse hiç yer verilmemektedir. Bu bakış açısında aslında ontolojik, hatta epistemolojik bir zemin de olmadığı için aynı varlık alanının konu edinen ilimler arasındaki bağ, irtibat da son derece zayıf gözükmektedir. Bunun en ilginç örneklerinden biri “modern tıp”tır. Bu irtibatsızlığın en önemli nedeni, göreceğimiz üzere, Fârâbî'ye bakılırsa, Metafizığın ihmal edilmesi ve takdir edilememesi ve en yüce amaç (el-gayetü'l-kusvâ) nosyonunun kaybedilmesidir. Bu ise her şeye sahip ve bir arada yaşadığına inanan ama mutsuz ve yalnız insanlar güruhunu doğurmuştur. Yani ilimler arasında bağ kuramayan bir düşünce insanlar arasında da bir bağ kuramamaktadır.

Burada biz Fârâbî'nin ilimler ayrımı ve bu ayrım bağlamında ilim, din, felsefe hakkındaki gösterdiği kimi ufuklara dikkat çekmeye çalışacağız. Şüphesiz her filozof kendi döneminde karşılaştığı düşünsel sorunlarla uğraşmış ve bu sorunlara kendi düşünce perspektifinden çözümler sunmuştur. Bu çözümlerin o günkü sorunları ne kadar çözdüğü ayrı bir tartışma konusudur, ancak o gün için olduğu kadar bugün de bu çözümlerin dayandığı perspektifin bir anlamı olsa gerektir. Önemli olan bu noktadır ve zaten her yeni gelişen bir ilmin sınıflamaya dahil edilmesi her zaman tabiidir. Bu konuda demek istediğimiz ilimleri sınıflandırılırken esas olanın “perspektif” olduğudur. Dolayısıyla düşünceyi ve tecrübeyi birebir aktarmanın imkansızlığı göz önüne alınırsa, tümel, sistemli, rasyonel, gerekçelendirilmeye çalışılmış, belli bir perspektife dayalı ve belli bir amaca matuf felsefi düşüncelerin aktüel değeri; felsefi mirasın bizim için teorik ve pratik yararı daha iyi anlaşılacaktır. Eğer bu anlaşılırsa, bize göre, hiçbir felsefi mirasın sadece tarihin belli bir döneminde üretilmiş artık günümüze söyleyecek bir sözü olmayan bir bilgi yığınının, boş bir birikimden ibaret olmadığı anlaşılacaktır. İşte ilimler sınıflandırılması ile ilgili birikime de böyle bakılmalıdır.

Fârâbî, İslam felsefesinde ilimler sınıflandırması alanında kapsamlı ve sistematik bir düşünce ortaya koyan ve bu konuda *İhsau'l-ulûm (İlimlerin Sayımı)* adlı müstakil bir eser de yazan ilk İslâm filozofudur. Fârâbî bu konuya o kadar önem vermiştir ki, adını andığımız ilimlerin sayımıyla ilgili müstakil eseri yanında *et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde (Mutluluk Yoluna Yönelme)* ve *Tahsilü's-saâde (Mutluluğun Kazanılması)*, *Kitâbü'l-mille* ve *Kitâbü'l-burhân* adlı eserlerinde de konuya geniş oranda yer vermiştir. Öyle görülüyor ki, Fârâbî'nin ilimleri sınıflandırması, belli bir dünya görüşüne, belli bir bakış açısına ve belli bir pedagojiye dayanmakta ve belli bir amacı gerçekleştirme arzusuna dönük gözükmektedir. İşte burada biz Fârâbî'nin çokça işlenmiş bu konudaki görüşlerini yeniden gündeme getirerek bunların bugüne de ışık tutabilecek yönlerinin olup-olmadığına dikkat çekmeye çalışacağız.

Ancak gerçekten de X. yüzyılda yapılmış bir ilimler sınıflandırmasını bugün mevzu etmenin anlamından bahsedilebilir mi? Modern dönemlerde baskın olan görüşe göre ilmî bilginin kriteri ölçülebilirlik, deneylebilirlik ve yararlılık olarak anlaşılırken ve Metafizik artık bir ilim hatta “felsefe” olarak görülmezken; Metafizigi en yüce ilim ve metafizik varlıkları “esas varlık” kabul edip bu ilim ve ontolojiden hareketle yapılmış bir ilim sınıflandırmasını ve “burhân”ı ilmî bilginin kesinlik kriteri olarak gören bir yaklaşımı tekraren gündeme getirmenin bir anlamı olabilir mi? Dinin ve dini bilginin hâkim olduğu bir vasatta “hâricî ilim” sayılan, İslam toplumuna “dışardan dahil edildiği” şeklinde en hafifinden itirazlara maruz kalan “felsefe” ve onun altında incelenen ilimlerde ısrar

etmenin anlamı nedir? Bilgiyi elde etmede “nakli” esas alan bir düşünce ortamında “akla” yer açmanın amacı ne olabilir? İlimleri “dînî ve felsefî” ya da “vahyî ve aklî” gibi ayrımlar yapmanın faydasından bahsedilebilir mi? Kısaca felsefesiz “dini ilim”, hatta “ilim” olur mu?

Burada belki bütün bu soruların cevabı verilemeyecektir ancak, filozofun bakış açısının, sisteminin, felsefe, din ve ilim tasavvurunun kimi yönlerine, bu soruları da akılda tutarak ilimler tasnifi üzerinden dikkat çekmek, bugünkü düşünsel karmaşadan çıkmak adına bir katkı sunabileceğini düşünmekteyiz. Zira ilimler sınıflaması, özellikle Fârâbî söz konusu olduğunda, filozofun aynı zamanda ontoloji, epistemoloji ve değerler alanına nasıl baktığını anlamamamıza çok önemli bir katkı sunduğu gibi, onun felsefe ve dinden ne anladığını ve bu ikisi arasında ne tür bir ilişki kurulabileceğini de ele veren bir sistem gibi gözükmektedir.

1. İlimler Sınıflandırılmasında Esas Alınan Kriterler

Hemen belirtelim ki Fârâbî'nin varlık (ontoloji) hakkındaki görüşleri, bilgi (epistemoloji), değer (aksiyoloji) ve amaç/gaye (teleoloji) alanlarındaki görüşlerine istikamet vermiştir. Dolayısıyla onun bilgi, değer ve amaç hakkındaki görüşlerini belirleyen ontolojik bakış olduğu için, onun sınıflandırmasına esas perspektifi de varlık anlayışı vermektedir. Başka bir ifadeyle Fârâbî, ilimleri sınıflandırırken üç kritere; ontolojik, epistemolojik ve teleolojik kriterlerine değişik bağlamlarda ve eserlerinde baş vurmuşsa da onun sınıflandırmasını asıl belirleyen ontolojik perspektif olmuştur. Bu kriterin nasıl yönlendirici olduğuna kısaca bakacak olursak, ne demek istediğimizi daha iyi ifade etmiş olacağız.

1.2. Ontolojik Kriter

Ontolojik perspektifin esasını varlığın mahiyeti ve varlık hiyerarşisi (*merâtibü'l-mevcûdât*) hakkındaki görüşler, bu görüşlerin esasını da Tanrı, alem ve Tanrı-alem ilişkisi; Fârâbî özelinde bütün bunların işlendiği “südûr öğretisi” teşkil eder. Tabi ki burada bu öğretinin detaylarına falan girilecek değildir. Sadece bunu hatırlatarak Fârâbî'nin sınıflandırmasında ontolojinin nasıl belirleyici olduğuyla ilgili betimlemelerini istiyoruz. Ona göre ilimler konu edindiği varlık alanına ve konusunun hallerine bakılarak sınıflandırılırlar. Filozofun kendi sözleriyle, “Sanatlar ve ilimler konularıyla farklılaşırlar. Konular ise ya durumlarıyla ya da zatlarıyla farklılaşırlar. Zatlarıyla farklılaşan konulara örnek, Aritmetiğin (*sınâatü'l-adet*) konusuyla Geometrinin (*el-hendese*) ve Doğa İlminin/Fiziğin (*el-ilmü't-tabii'*) konusudur. Konuların halleriyle farklılaştığı ilimlerin/sanatların konularının bir kısmında biri diğerinin altındadır, bir kısmında biri diğerinin parçasıdır ve bir kısmı da biri ne diğerinin altında ne de onun parçasıdır. Sanatın konusu gerçekte başka bir sanatın konusunun bir türü olduğunda sanat o sanatın parçası olur... Sanatın konusu başka bir sanatın konusundan daha özel olduğunda [konusu daha özel olan sanat, konusu daha genel olan] o sanatın altına girer.”¹ Bu demektir ki, her biri belli bir varlığı konu edinen ilimler bu varlıkların dahil edildiği ontolojik hiyerarşiye bakılarak sınıflara ayrılmaktadır.

Diğer taraftan siyaset ve ahlâk gibi amelî ilimlerin konusu insanın üzerinde eylem yapma imkânı olan şeylerdir. O halde Fârâbî ilimleri amelî ve nazarî olarak ikiye ayırırken *bile* kriter olarak ontolojiden yani ilimlerin konusu olan varlıktan hareket etmektedir. Durumun böyle olduğunu, yani sınıflandırmada ontolojik kriterin etkili olduğunu Fârâbî'nin felsefi sistemine bütünsel bir bakış açısıyla baktığımızda daha açık bir şekilde görebiliriz. Yine bunu, onun “siyasete dair” yazdığı eserlere ontolojiyle başlamasından da anlamamız mümkündür. Örneğin *es-Siyâsetü'l-medeniyye* ve *el-Medînetü'l-fâzilâ* adlı eserlerinin ilk yarılıarı varlık ve varlık hiyerarşisine ayrılmıştır. Hatta *es-*

¹ Fârâbî, Ebû Nasr, *Kitâbü'l-burhân*, çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları 2008), 40.

Siyâsetü'l-medeniyye'nin bir diğer adı *Mebâdiü'l-mevcûdât*'tır. Bu demektir ki, kısaca Fârâbî, ontolojik görüşlerinden hareketle siyasete, epistemolojiye ve diğer alanlara dair sistemini kurmuştur.² Dolayısıyla bu yaklaşım onun ilimleri sınıflandırmasına da yansımıştır.

Fârâbî'nin gördüğü ontolojik hiyerarşi, adı geçen eserlerine bakılırsa,³ en yetkinden en az yetkine şöyledir: 1. Cisim olmayan, cisimde de bulunmayan varlıklar, 2. Cisim olmamakla birlikte bir cisimle birlikte bulunan varlıklar ve 3. Cismanî varlıklar. Bu üç genel kısma ayrılan varlıklar da kendi içinde bir hiyerarşik düzen içindedirler. Cisim olmayan ve cisimde de bulunmayan varlıklar İlk Sebep (Tanrı), İkinci Sebepler (semavî akıllar ve melekler) ve Faal Akıl'dır. Cisim olmayan ama cisimde bulunan varlıklar ise nefis (semavî nefis, insanî nefis, hayvanî nefis ve nebatî nefis), suret ve maddedir. Cismanî varlıklar ise; semavî cisimler, insanlar (hayvan-ı nâtık), hayvanlar (hayvan-ı gayr-ı nâtık), bitkiler, madenler dört unsurdur ve ilk maddedir. Söz konusu varlık şemasında Tanrı (Teoloji), gayri cismanî cevherler (Metafizik), hususen insan nefsi (Metafizik Psikoloji), cismanî cevherler (Tabiiyyât; Fizik ilimler), cismanî cevherlerin kemiyete dair gerçekliği (Matematik ilimler), madenler (İlmü'l-meâdin; Minaroloji), bitkiler (İlmü'n-nebât; Botanik), hayvanlar (İlmü'l-hayevân; Zooloji), bitkiler (İlmü'n-nebât; Botanik), insan (İlmü'n-nefis, yani meleke psikolojisi, ahlâk ve siyaset ilmi) şeklinde belirlenen ontolojik mertebelerin her biri parantez içinde zikredilen muayyen ilimlerin mevzularını teşkil etmektedir. Fârâbî, "esnâfü'l-mevcûdât" dediği tek tek varlık alanları ile "esnâfü'l-ulûm" dediği tek tek ilimler arasındaki tekabüliyeti açık bir şekilde vurgulamakta; ilimler tasnifinin bu kritere göre yapıldığını ima etmektedir.⁴

Böylece Fârâbî ilimleri sınıflandırırken varlıklar arasında gördüğü hiyerarşiden hareket etmiştir. Erbabının malumudur ki, Fârâbî, "siyâset felsefesi ile ilgili eserlerine de genellikle ontoloji ile başlar. Öyle görünüyor ki bunun başlıca sebebi onun âlemdeki varlıklar arasında hiyerarşik bir yapı bulunduğuna ve bu yapının siyâsî yapı ile yakından bir ilişkisinin olduğuna inanmasıdır."⁵ O, açıkça âlemdeki gördüğü varlık hiyerarşisine göre toplumun/devletin kurulmasını önerir.⁶

Buna göre kısaca Fârâbî, her bir ilmin bir varlık alanına konu edindiğini söyleyerek "varlık hiyerarşisi" ile "ilimlerin sınıflarını" tekabül ettirmiştir. Bu tekabüliyet aynı zamanda ilimlerin hiyerarşisini de belirlemektedir. Buna göre bir ilmin konu edindiği varlık, derece bakımından ne kadar yüce ise, o ilmin sınıflandırmadaki mertebesi de o oranda yücedir. Bu nedenle Fârâbî'ye göre ilimler hiyerarşisinin en tepesinde Metafizik vardır; zira o en yüce varlık'ı ve en yüce varlıkları konu edinir.

1.2. Epistemolojik Kriter

Fârâbî, başka bir bağlamda yine ontolojik kriterden hareket etmekle birlikte asıl amacı epistemolojiye ve epistemolojik kritere vurgu yapıp bu sefer ilimlerin gayelerini de göz önüne alarak ilimleri şöyle bir ayırma tabii tutmaktadır: Yine kendi ifadeleriyle, "Sanatlar ve ilimler iki sınıftır. Birincisi mutlak olarak şey ve mevcut, bir ve çok gibi konusu tümel olan sınıftır. İkincisi ise sayı ve büyüklük gibi konusu daha özel olan mevcutlar olan sınıftır. Konusu tümel olan sanatlardan biri Hikmet (*el-Hikme*) yani Metafiziktir (*el-felsefetü'l-ülâ*), biri Cedeldir ve biri de Safsatadır. Bu üç sanat birbirinden ilkeler, araştırma tarzı, bilgi miktarı ve amaçla ayrılırlar. Metafiziğin ilkeleri (*mebâdî*) kesin (*yakînî*) öncüllerdir; araştırma tarzı şeylerin bütün yönlerden düşünülmesidir; bilgi miktarı şeyin

² Bk. Fârâbî, Ebû Nasr, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas (İstanbul: Kültür bakanlığı Yayınları, 1980); Fârâbî, *İdeal Devlet (el-Medînetü'l-fâzilâ)*, çev. Ahmet Arslan (İstanbul: Divan Kitap, 2013).

³ Bk. Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, 1vd.; Fârâbî, *İdeal Devlet*, 33vd.

⁴ İlhan Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz Yayınları, 1996), 158-160.

⁵ Fatih Toktaş, "Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", *Divân* 2002/1, 248.

⁶ Hasan Hüseyin Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk* (Konya: Çizgi Yayınları 2020), 378.

doğasının insanın bilmesine imkân verdiği ölçüde insanın şeyi bilmede ulaşabileceği en son sınıra ulaşmasıdır; amacı ise bütün mevcutların en uzak sebeplerini bilmektir. Cedelin ilkeleri meşhur ve meşhur gibi işlev gören görüşlerdir; araştırma tarzı şey bir insan tarafından kabul edildiğinde ona karşı meşhur bir şekilde inatlaşma (muâne) yapılabilmesi yönünden ve böyle bir inat yerinin şeyden giderilmesi yönünden şeyin düşünülmesidir. Cedelin şeyi bilme miktarı genel meşhur bilgilerdir. Bu bilgi, tasdikte kesine yakın veya kesine yakın gibi işlev gören bilgidir, tasavvurda ise şeyi bazen bir durumda bazen de o durumun zıddında hayal edildiği tahayyüldür. Cedelin gayesi iki şeyden biridir: ya şeyin ispat ve iptalinde alıştırma yapmaktır ya da şey hakkında derinlemesine değil de genel olarak (avâmî) araştırma yapan iki kişinin güçleri bakımından sözün temellendirilmesidir ki, böylece inatça daha zor olanına veya daha az olanına inanılmasın. Safsatanın ilkeleri gerçekte meşhur olamadığı halde meşhur olduğu zannedilen öncüllerdir. Araştırma tarzı, şeyden saptıracak veya şeyde mugalataya düşürecek şeyin talep edilmesi ve hasmı zannî bir galiplikle yenmeyi sağlayabilecek şeyin araştırılmasıdır. Bilgi ölçüsü daha önce saydığımız yanıltıcı şeylerin gerçekleştirdiği, hakikatten sapsmış bilgidir. Gayesi, safsatanın hikmet ve ilimlerde üstün olduğunun, ayırtırmaya muktedir olduğunun ve hakikati destekleme ve batıla karşı direnme kudretine sahip olduğunun zannedilmesi ile onun yetkin ve başkalarının eksik olduğunun zannedilmesidir.”⁷

Küllî ilimleri, konularının böyle ayırdığını belirten ve bu ayırımın gerekçelerini yukarıdaki gibi açıklayan Fârâbî'ye göre konuları özel (*hâss*) olan ilimler Matematik, Fizik; Siyaset (*ilmü'l-medeni*) ve Ahlâk gibi tikel ilimlerdir. Buna göre küllî ilimler mutlak olarak ortak ilkeleri kullanırken tikel ilimler söylenen tarzda mahsus ortak ilkeleri kullanır. Tikel ilimlerde kullanılan ortak öncüller, her iki parçasıyla da yani konusu ve yüklemiyle de özeldirler. Çünkü bunların her bir parçası da ilimin konusuna birincil olarak nispet edilmektedir.⁸ “... Tikel sanatların matlupları sanatı konusuna birincil olarak nispet edilmeyen arazların bulunması gerektiğinden...” “tikel ilim ve sanatların bir kısmının ilk konusu birdir, bir kısmının ise ilk konusu birden çoktur. İlk konusu bir olanların örneği Aritmetik, ilk konusu birden çok olanların örneği ise Geometridir.”⁹ Tikel ilimlerin içerdiği ilk konular ya da birincil konular (*el-mevzûâtü'l-evvel*), cinsdeş (*mütecanis*) olması gerekir. Cinsdeş de bir yönden birdir. Cinsdeş olan ilk konuların bir kısmı birbirlerine olan nispetin tek bir nispet olması nedeniyle cinsdeşlerdir. Buna örnek Geometrinin konularıdır. Çünkü noktanın çizgiye nispeti, çizginin yüzeye ve yüzeyin cisme nispeti gibidir. Bir kısmı da bir şeyin -ki bu, sanatın kuşattığı şeylerde gözetilen en yüce gayedir- yetkinleştirilebilmesi için yardımlaşmaları veya türlerin yardımlaşması nedeniyle cinsdeşlerdir. Bu da siyaset ilminin (*el-ilmü'l-medeni*) konuları gibidir. Çünkü bunlar mutluluğun kazanılmasında yardımlaşmaları nedeniyle cinsdeşlerdir. Böylesi bir durum, bu sanatların dışındaki sanatlarda da olabilir. Buna örnek tıp sanatının konularıdır. Tıp sanatının konularının tamamı, insanın sağlıklı olması için yardımlaşır. Onlar bu yönden cinsdeşlerdir. Ayrıca tek bir ilkeden olmaları sebebiyle de cinsdeşlerdir.¹⁰

Anlaşılabacağı üzere her ilim ele aldığı konuyu belli bir yönetime bağlı kalarak açıklamaktadır. Dolayısıyla epistemolojik kriterde ilmin elde edildiği kaynak ve kesin bilgiyi verecek yöntem dikkate alındığına göre, anlaşılan odur ki, bilginin kaynağı “akıl”dır ve kesinliğinin ölçütü de “burhânî” yöntemdir. Bu nedenle “Burhân” metodolojik bakımdan “ilmiliğin”, epistemolojik bakımdan “kesinliğin” kriteridir. Bu nedenle burhân teorisini bütün metodolojik ve epistemolojik muhtevasıyla ortaya koymayı başaran Fârâbî'ye göre bütün sayılan ilimler burhânî olmalıdır. İşte bu gereklilikten dolayı burhân, aklın yetkinliğini belirleyen bir ölçü olduğu gibi aynı zamanda felsefi ilimler

⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 38-39.

⁸ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 39.

⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 39.

¹⁰ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 40.

sistemindeki hiyerarşiyi de belirleyen metodolojik bir ilkedir.¹¹ Nitekim ilimler, Fârâbî'nin yaklaşımında bu ilkeye göre de sınıflandırılmış olurlar.

1.3. Gaye/Amaç Kriteri

Gaye kriterine gelince, buna göre ilimler varmak istediği, elde etmek istediği, başarmak istediği gayeye göre bir sınıflandırılmaya tabi tutulmaktadır. Bu anlamda ilimler iyiyi, faydayı ya da başka bir şeyi amaç edinebilirler ve buna göre felsefeye dahil olurlar ya da dışında tutulurlar. Fârâbî'ye göre felsefe her şeyden önce “iyi ayırt etme”yle tahsil edilebilir. İyi ayırt etme, kendisiyle, insanın bilmesi mümkün olan her şey hakkında bilgi elde ettiğimiz ve bilgi sahibi olduğumuz şeydir. İnsanın bilmesi mümkün olan şeyler iki çeşittir: Birincisi Tanrı'nın bir olduğunu ve “duyulur şeyler”den çoğunun sebeplerini bilmemiz gibi, insanın sadece ve sadece bilebildiği fakat yapamadığı şeylerdir. Diğeri anne ve babaya itaat etmenin iyi, ihanet etmenin kötü, adaletin iyi olduğunu bilmemiz ve doktorun sağlık kazandıran şeyi bilmesi gibi bilinen ve yapılan şeylerdir. Özelliği bilinmek ve yapılmak olan şeyin yetkinliği yapılmaktır. Bu şeylerle ilgili bilgi fiille elde edilmediğinde geçersiz ve faydasızdır. Özelliği bilinmek olup insan tarafından yapılmak olmayan şeyin yetkinliği sadece bilinmektir. Bu iki türden her birisini ihtiva eden sanatlar/ilimler vardır.¹²

Buradan hareketle Fârâbî, konuyla ilgili olarak *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh alâ sebîli's-saâde)*'de şöyle demektedir: “İlimler/sanatlar iki çeşittir: Birincisi amacı ‘iyi’yi elde etmek olan [ilimler], ikincisi de amacı ‘faydalı’yı elde etmek olan [ilimler]. Amacı sadece ‘iyi’yi elde etmek olan [ilimler], hiç şüphesiz ‘felsefe’ ve ‘beşerî hikmet’ diye adlandırılır. ‘Faydalı’yı amaçlayan ilimlerin hiçbirisine elbette ‘hikmet’ adı verilmez. Fakat onlardan bazıları felsefeye benzetilmek suretiyle bazen bu isimle adlandırılmıştır.”¹³ “İyi”nin ise biri sadece “bilgi” diğeri ise “bilgi ve fiil” olmak üzere iki çeşit olduğunu söyleyerek felsefe sanatının da buna göre iki çeşit olması gerektiğini belirtir. Birinci grup felsefî sanatlar, insanın kendisinin yapamayacağı varlıklarla ilgili bilgi elde edilmesini sağlar; buna “nazari/teorik felsefe” adı verilir. İkinci grup felsefî ilimlerin özelliği yapılmak olan şeylerle ilgili bilginin ve onların iyi olanını yapma gücünün elde edilmesini sağlar; buna da “amelî/pratik felsefe” ve “siyasî felsefe” adı verilir.”¹⁴

Nazari felsefe Matematik, Fizik ve Metafizik olmak üzere üç tür ilimden ibarettir. Bu üç ilimden her birisi, özelliği sadece bilinmek olan bir varlık türünü kapsar. O halde özelliği sadece bilinmek olan varlık türü üçtür.¹⁵ Bu ilimlerin alt disiplinleri vardır ve onlara aşağıda değinilecektir.

Siyasî felsefe iki türdür: Birincisi “Ahlâk sanatı” adı verilen ilimdir ki, bu ilim, iyi fiiller, iyi fiillin kendisinden meydana geldiği ahlâk ve onları elde etme gücü hakkında bilgi edinmemizi ve iyi şeylerin bizim olmasını sağlar. İkincisi ise “Siyaset ilmi” adı verilen ilimdir ki, bu ilim, şehir halkı için iyi şeyleri meydana getirme ve koruma gücü ile ilgili bilgiyi kapsar ve iyi şeylerin meydana gelmesini sağlar.¹⁶

Fârâbî'nin nazarında ‘En yüksek iyi’ ve ‘en yüce gaye’ gerçek mutluluktur (*es-saâdetü'l-kusvâ*). Bu mutluluğun elde edilmesi için yararlı olan her şey ‘iyi’dir. Ancak bu iyilik, fiillerin özünden değil, mutluluk için yararlı olmalarındandır. Herhangi bir şekilde mutluluğa giden yolu

¹¹ Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 179-180.

¹² Fârâbî, Ebû Nasr, *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh alâ sebîli's-saâde)*, çev. Hanifi Özcan (İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1993), 49-50.

¹³ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 51.

¹⁴ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

¹⁵ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

¹⁶ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

engelleyen her şey de 'kötü'dür.'¹⁷ İşte filozofa göre “Biz mutluluğa ancak iyi şeyler bizim olunca ulaştığımız ve iyi şeyler de ancak felsefe sanatıyla bizim olduğuna göre, o halde felsefenin zorunlu olarak kendisiyle mutluluğa erişilen şey olması gerekir.”¹⁸ Ve belirtildiği gibi bu, felsefenin gayesini ve dolayısıyla felsefi ilimlerin sınıflarını da belirleyen bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır.

Burada Fârâbî felsefenin elde edilmesinin ya da tahsilinin ancak “iyi ayırt etme” (temyîz) ve “yetkin bir zihin/akıl” ile mümkün olduğunu vurgular. Böyle bir akıl gücünün de ancak Mantık sanatının kazanımıyla başlayabileceğinde ısrar ederek bu bağlamda Mantığı bir “alet” değil de ilimlerden bir ilim olarak gördüğünü ihsas ettirir. Mantık sanatının bu ismi alması, insanın “akıl gücünün” (nâtik) yetkinleşmesine vasıta olduğu içindir. “Konuşmaya ve dil ile ifade etmeye” de aynı kökten “nutuk” denilmesinden hareket ederek Mantık'tan “Dil ilmine/Gramere” (nahiv) geçiş yapar ve ikisinin benzer ve farklı yönleri üzerinde durur.¹⁹ Bu konuyla ilgili olarak filozof şöyle demektedir: “Gramer sanatı ile Mantık sanatı arasında bir benzerlik vardır. Gramer sanatı konuştuğumuz şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi ve ana dilini konuşan bir kimse alışkanlığıyla doğru konuşma gücünü verir. Mantık sanatı ise akıl ile kavranılan şeyin doğruluğuyla ilgili bilgi ve kavranılan şeyde doğruluğu elde etme gücü verir. Tıpkı Gramer sanatının, ana dilini konuşan bir kimse alışkanlığıyla doğru telaffuz edecek şekilde, dili düzelttiği gibi, Mantık sanatı da her şeyin doğrusunu akıl ile kavrayacak şekilde zihni düzeltir. Kısaca Gramer sanatı ile lafızlar arasındaki ilişki mantık sanatı ile akdedilirler arasındaki ilişkiye benzer. İşte onlar arasında benzerlik budur. Onlardan birinin diğerinin yerine geçmesi veya birinin diğerine dahil olması doğru değildir.”²⁰

Böylece burada yani *Mutluluk Yoluna Yönelme*'de ilimler 1. Mantık, 2. Gramer, 3. Teorik ilimler ve 4. Patrik ya da Medeni ilimler şeklinde ayrılır ve onların alt dallarından bazılarına, maksadı hasıl edecek tarzda değinilir. Bütün bu ilimlerin doğrudan ya da dolaylı temel amacı “iyi” (hayr) ve “en yüce mutluluk”tur. Dolayısıyla filozof burada ilimlerle bu yönden ilgilenmiştir. Yani kendi ifadesiyle burada ilimlerden “Mutluluğa nasıl ulaşılacağı, mutluluk yoluna nasıl yönelineceği, hangi aşamada neye yönelmemiz gerektiği ve hangi aşamanın ilk aşama olduğu”nu belirtmek için bahsetmiştir. Bunların detaylarını; hangi aşamada hangi ilme nasıl yönelmesi gerektiğinin detaylı bir açıklamasını ise *Tahsîlü's-saâde (Mutluluğun Kazanılması)* adlı eserinde vermektedir. Bununla birlikte bu eserde yanı sıra zamanda bilimlerin “tazammunlarına”, her bir ilimle hangi erdemlerin ve bu erdemlerin de hangi sıraya göre kazanılması gerektiğine dair geniş ve sistemli görüşler vardır. Yine burada ilimlerin sıra ve hiyerarşisini görmek mümkün olduğu gibi onlar arasında, amacın gerçekleşmesi adına sıkı bir irtibatın kurulduğunu da görmek mümkündür.²¹

2. Nispet Bakımından İlimler

Fârâbî'ye göre ilimlerin bir sınıfı sadece ve sadece “teoriye, teorik akla” (en-nazar) nispet edilir; bir sınıfı ise sadece ve sadece “pratiğe, amelî akla” (el-amel) nispet edilir; bir sınıfı ise ikisine birden nispet edilir.²² Filozof bunu şöyle açıklamaktadır: Bu ilim sınıflarından hiçbiri bilgiden yoksun değildir. Bunlardan yalnızca teoriye/nazara nispet edilen ilimler içerdiği şeylerden sadece bilgiyle sınırlıdır ve bilgi, onların en yüce gayesidir. Yalnızca pratiğe/amele nispet edilen ilimlerin amacı (maksad) ameldir ve bilinme özelliğine sahip şeyi bilmekle yetinmek değildir. Bu sanatlarda en az bilgi, insan zihninde, yapılması mümkün olan şey hakkında yalnızca eylemin insandan çıkacağı ölçüde

¹⁷ Bk. Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 76.

¹⁸ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 52.

¹⁹ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 55-56.

²⁰ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 56.

²¹ Bk. Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlü's-saâde)*, çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan Kitap, 2012), 51vd.; Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 139-171.

²² Bk. Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 40; Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 49-50.

bir *resm* oluşmasıdır. Ancak insan o şeye dair zihninde resmolan sureti dile getiremeyebilir. Bu sanatların çoğu, yalnızca tecrübeyle oluşur ve çoğunda da yalnız tecrübe yetmez. Fakat ister dile getirilsin isterse de dile getirilmesin ve ister tecrübeyle oluşsun isterse de kıyasla oluşsun bu sanatın bilgileri, amele yönelik istidatla birliktedir. İşte nazarî bilgilerle amelî bilgiler arasında fark budur. Çünkü nazarî bilgiler, amele yönelik bir istidatla sadece arazî olarak birlikte olabilir. Ancak insan amelî bilgide onu ifade edebilecek bir seviyeye ulaştığında onu sözle de öğretebilir; bu seviyeye ulaşmadığında ise onu öğretmesi yalnızca örneklemeyle olur.²³

Nazarî ilimlere gelince bunların bilgilerinin tamamı dile getirilebilecek durumda olmalıdır ve amele doğru hazırlayıcı değildir. Bu ilimlerin birbirlerinden üstünlükleri, tasavvurların miktarlarındadır. Çünkü her nazarî sanat, o ilimde yetecek kadar bir tasavvur miktarına ve bir tarza sahiptir. Özellikle de araştırılması ve incelenmesi ortak olan şeylerin tasavvurlarında durum böyledir. Buna örnek uzunlukların ve cisimlerin incelenmesinde Matematiğin Fizik ilmine ortak olmasıdır. Çünkü bu iki ilimden her birinde aynı şey farklı tarzda tahayyül edilir.²⁴

Kısaca bilgiye ve insanın bilgiyi elde etme gücüne nispetleri bakımından ilimler ikiye ayrılır: Birincisi bize sadece bilinecek olan şeyin bilgisini sağlar. Diğeri ise bize yapılması mümkün olan şeyin bilgisini ve onu yapma kuvvetini verir.²⁵ Nasıl ki insanın bilgiyi kazanma gücü olan “akıl gücü”nün (en-nefsü'n-nâtika) teorik ve pratik yanı var ise, bu “teorik akıl” ve “pratik akıl” diye adlandırılan güçlerle, amacı iyi olmak şartıyla elde edilen bu bilgiler de en genel olarak “teorik ilimler” ve “pratik ilimler” olarak ikiye ayrılırlar ve diğeri disiplinler bunların altında sıralanırlar.

3. İlimlerin Mahiyeti

En azından bir kısmını gördüğümüz üzere, Fârâbî, çeşitli eserlerinde ilimlerden bahsetmiş, ancak bunlara eserin temel konusuyla alakaları bakımından farklı amaçlarla yaklaşmıştır. Bu yaklaşım, filozofun sanki her eserinde farklı bir ilimler sınıflandırması yaptığı gibi bir anlayışı doğurmaktadır. Çünkü konuyu ele aldığı eserlerinde bazı ilimler aynıyla tekrar edilirken bazı ilimlere ise tek bir eserinde değinmektedir. Bazı eserlerinde ise ilimlerin kendisinden değil kazandırdığı “iyi”ler üzerinden bir değerlendirme yapmaktadır. Kısaca buralarda maksadını hasıl edecek şekilde ilimleri saymış ve onların neye göre ve niçin sınıflara ayrılması gerektiğini gerekçelendirmiştir. Başka bir ifadeyle Fârâbî, bize göre yukarıda belirginleştirmeye çalıştığımız üzere, temelde o eserin konusunun daha iyi anlaşılması ve o konuyu ele alan ilmi netleştirmek için değişik eserlerinde *farklı* ilimlerin tasnifini yapmıştır. Ancak denebilir ki onun sınıflandırmasını asıl, esas aldığı bütün kriterlere de cevap verir gözükürken “teorik ilimler” ve “pratik ilimler” şeklindeki temel ayırım üzerine bina edilmektedir. Dolayısıyla adı geçen ve yukarıda gördüğümüz “sınıflamaları” tam bir sınıflama ve oralarda bahsedilen “içerikleri” de bütün yönlerden verilmiş içerikler olarak görmemek gerekmektedir.

Bilindiği gibi, Fârâbî, bütün ilimlerin mahiyetlerini vermek ve belli bir orijinaliteye sahip bir ilimler sınıflaması da yaptığı bir müstakil eser de yazmıştır. Bu eser, kendinden sonraki düşünörlere de ilham kaynağı olmuş *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-ulûm)*'dir. Bu eserde yukarıda adı geçen bütün ilimler sayılmakla birlikte iki önemli farklılık da vardır. Bunlardan biri eserde müstakil bir Ahlâk ilminden bahsedilmemektedir; bu ilmin yukarıda gördüğümüz içeriğine Siyaset ilmi içinde değinmektedir. Diğeri ise Fıkıh ve Kelâm ilmini felsefenin altında pratik ilimler içine dahil etmesidir ki, bu çok daha önemli bir farklılıktır. Biz burada bu iki ilimle ilgili olarak niçin böyle bir tercih yapıldığının detaylarına girmeyeceğiz. Zira bu konuda özellikle Türk araştırmacılar tarafından yetkin çalışmalar

²³ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 48.

²⁴ Fârâbî, *Kitâbü'l-burhân*, 48.

²⁵ Fârâbî, *Mutluluk Yoluna Yönelme*, 50.

yapılmıştır.²⁶ Biz ise bu eserden hareketle Fârâbî'nin ilimlerin mahiyeti hakkındaki görüşlerine kısaca değinmekle yetineceğiz. Bunun bazı önemli gördüğümüz yönlerini ise “Sonuç”ta değerlendirmeye çalışacağız.

Fârâbî, adı geçen eserin hemen girişinde bu kitabı niçin yazdığını şöyle belirtmektedir: “Bu kitapta zamanımızdaki ilimleri teker teker saymak, bu ilimlerden her birinin içerdiği bütünlerle onlar arasında [daha küçük] bölümleri olanların bu bölümlerini, bu bölümlerin her birinin içerdiği bütünleri bildirmek istedik.”²⁷ Tekrar edecek olursak eserin yazılışının asıl amacı, filozofun kendi zamanındaki ilimleri teker teker saymak ve ilimlerin mahiyetleri hakkında okuyucuya bilgi vermektir. Böylece, filozofa göre, sayılan ilimleri öğrenmek isteyen ve bu amaçla bu kitaba bakan bir insan, nasıl bir işe giriştiğini, neyi incelediğini ve bu incelemenin kendisine ne faydası olacağını, bütün bunlardan ne kazanacağını, hangi üstünlüğü elde edeceğini öğrenir. Bu öğrenmenin sonucu, kendisine yöneldiği ilme körü körüne ve bilgisizce değil, bilgi ve bilinçle yönelmesi olacaktır. Yine bu kitap sayesinde, ilimlerin mahiyetini kavradıktan sonra, söz konusu ilimlerden herhangi birisinde aslında öyle olmadığı halde bilgisi olduğunu ileri süren kişilerin ortaya çıkarılması mümkün olacaktır.²⁸

Anlaşılan o ki Fârâbî, bu eserdeki asıl ve öncelikli amacı didaktiktir. Ancak eserin ilimler hakkında sadece bir bilgi verme veya ilimleri tanıtmaya görevi yapmadığı, aynı grupta yer alan benzeri eserleri gibi bu eserin de aynı zamanda onun kendi felsefesi, kuramı hakkında da önemli ipuçları, imalar, işaretler içerdiğini söylemek gerekir.²⁹

Fârâbî bu eserinde ilimleri beş ana kısma ayırmaktadır. Eserdeki sıralarına göre bunlar: a) Nahiv/Dil ilmi, b) Mantık ilmi, c) Matematik ilmi, d) Fizik ve Metafizik, e) Siyaset, Fıkıh ve Kelâm'dır. (Fârâbî, 2011: 47). Bunların içerikleri ve alt dalları konusunda ise filozof şunları söylemektedir:

a) Dil/Nahiv/Gramer ilmi (ilmü'l-lisan): Dil ilmi bütün olarak ikiye ayrılır. Onlardan biri herhangi bir toplulukta bir anlama delalet eden sözlerin öğrenilmesi ve sözlerin her birinin delalet ettiği anlamların bilgisidir. Diğeri ise bu sözlerin kanunlarının bilgisidir. Her sanatın kanunları, her biri bu sanatın içerdiği birçok şey hakkında geçerli olan tümel sözlerdir. Böylece de onlar bu sanatta vaz edilen tüm şeyler veya onların çoğu hakkında geçerli olurlar.³⁰ Dil ilmi her toplulukta yedi büyük kısma ayrılır: a) tekil sözler ilmi, b) bileşik sözler ilmi, c) sözlerin tekil oldukları durumdaki kanunlarının ilmi, d) sözlerin birbirleriyle birleştikleri durumdaki kanunlarının ilmi, e) doğru f) yazma kanunları, g) doğru okuma kanunları ve h) şiir kanunları ilmi.³¹ Fârâbî, devamında bunları da ayrı ayrı incelemektedir.

b) Mantık: Filozofa göre Mantık, aşağıda sayacağımız bütün bu alt disiplinleriyle aklı düzeltmeye ve insanı haklarında yanılmasının mümkün olduğu bütün akledilirlerde (*ma'kûlât*) doğru yola, hakikate götürmeye yarayan kanunları, akledilirler konusunda insanı hata yapmaktan, ayağı kaymaktan ve yanlış düşmekten koruyan kanunları, kendileriyle ilgili olarak herhangi bir insanın yanlış yapması mümkün olan akledilirlerin kontrol edilmesi için gereken kanunları verir. Kısaca Mantık, hakikat yolunu gösteren ve akledilirler konusunda hata yapmaktan korunmak hususunda

²⁶ Örnek olarak bk. Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 147vd.; Özturan, Hümeýra, “Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese”, *Nazariyat Dergisi* 5/1 (Nisan 2019), 1-36; Korkut, Şenol, “Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi”, *Eskiýeni* (28/Bahar 2014), 97-136.

²⁷ Fârâbî, Ebû Nasr, *İlimlerin Sayımı*, (*İhsâu'l-ulûm*), Çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Divan Kitap, 2011), 47.

²⁸ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 47-48.

²⁹ Ahmet Arslan, “Çevirenin Önsözü”, *İlimlerin Sayımı (İhsâu'l-ulûm)* içinde, çev. Ahmet Arslan, (Ankara: Divan Kitap, 2011), 7-8.

³⁰ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 49.

³¹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 50-51.

insanlara gerekli olan ilke ve kanunları veren bir sanattır. Filozof bunu şöyle açıklamaktadır: Akledilirler içinde öyleleri vardır ki, onlarla ilgili olarak hata yapılması kesinlikle mümkün değildir. Bunlar “Bütünün parçasından daha büyük olduğu” veya “Her üçün bir tek sayı” olduğu türünden kendileri hakkında insanın adeta doğuştan bir bilgiye ve kesinliğe sahip olduğu şeylerdir. Ancak başka bazı şeyler vardır ki onlarla ilgili olarak hata yapılması, doğrudan uzaklaşıp doğru olmayana yönelmesi mümkündür. Bunlar düşünce, teemmül, kıyas ve akıl yürütme ile idrak edilme özelliğine sahip olan şeylerdir; işte istediği her şeyde kesin doğruya sahip olmayı arzu eden insan mantık kanunlarına öncekilerde değil, ancak bu berikilerde muhtaçtır.³²

Bu açıdan aslında Mantık sanatı Nahiv sanatına benzer. Fârâbî'nin kendi ifadeleriyle “Bu sanat [yani Mantık], nahiv sanatına [yani Dil ilmine] benzer; çünkü Mantık sanatının akla ve akledilirlerle nispeti, Nahiv sanatının dile ve sözlere nispeti gibidir. Nahiv sanatının sözlerle ilgili olan bütün kanunların benzerini Mantık ilmi akledilirlerle ilgili olarak bize sağlar.”³³ Filozof bu iki ilmin benzer ve farklılıklarını bir de genel geçerlik ve kapsam bakımından kıyaslayarak şöyle demektedir: “Mantık, sözlerle (elfâz) ilgili kanunları vermesi bakımından Nahiv ile belli bir benzerliğe sahiptir. Ancak Nahiv ilminin sadece herhangi bir topluluğa ait olan sözlerin kanunlarını vermesine karşılık, kendisinin [yani Mantık] bütün toplulukların dillerinde ortak olan kanunları vermesi bakımından ondan [Nahiv'den] ayrılır. Çünkü dillerde bütün topluluklarda ortak olan bazı şeyler olduğu gibi..., herhangi bir dilde bulunup başkasında bulunmayan özellikler de vardır...”³⁴ Bu demektir ki, Dil ilimi insanların konuştuğu dilde yanlış yapmamalarını sağlayacak ilke ve kuralları; Mantık ilmi ise akli, düşünmeyi hatadan kurtaracak kanunları tespit etmeye çalışır. Şu farkla ki, Nahiv ilmi sadece konu edildiği özel bir dile ait kuralları; Mantık ilmi ise bütün insanların akli ve düşüncesi için genel geçer kanunlar belirlemeye çalışmaktadır.

Mantığın gayesini, faydasını, lüzumunu, mantığı bilmenin avantaj ve dezavantajlarını, kanunlar ve kurallarını... açıkladıktan sonra³⁵ Fârâbî, mantığın kısımlarına gelir ve burada Aristoteles'in mantık eserlerini ve geleneğin bu kitaplar içine dahil ettiği yine Aristoteles'in iki eserini de sayarak mantığın kısımlarını sekiz olarak belirler: a) Kategoriler, b) Önergeler, c) Kıyas (I. Analitikler), d) Burhan (II. Analitikler), e) Topikler, f) Sofistika, g) Retorika ve h) Poetikadır.³⁶

c) Matematik İlimleri: Fârâbî, bu ilimleri yedi kısma ayırmaktadır: a) Aritmetik ilmi, b) Geometri ilmi (ilmü'l-hendese), c) Optik ilmi (ilmü'l-menâzır), d) Astronomi (ilmü'n-nücüm), e) Müzik ilmi, f) Ağırlıklar ilmi (ilmü'l-eskâl) ve g) tedbirler ilmi (ilmü'l-hiyel)dir.³⁷

Bu ilimlerin mahiyetlerini tek tek ele alan Fârâbî, burada bazı ayırımlar da yapmaktadır. Ona göre Aritmetiğin ve Geometrinin nazari ve amelî yönleri vardır. “Amelî Aritmetik”; sayıları tespit edilmek ihtiyacı duyulan cisimler ve başkaları cinsinden şeylerin, mesela insanlar, atlar, altın ve paralarla sayılabilen şeylerin sayılarını, sayılan sayılar olmaları bakımından inceleyen ilimdir. İnsanların alışverişlerinde kullandıkları sayılar, bunlardır. “Nazari aritmetik” ise sayıları genel olarak, yani zihinsel bakımdan cisimlerden ve sayılan her şeyden; sayılması mümkün olan her türlü duyusal şeyden bağımsız olarak inceleyen ilimdir. İlimlerin bütünü içinde sayılan aritmetik ilmi budur. Aynı şekilde “amelî Geometri” bu ilmi bilen herkes, örneğin marangoz ve demirci gibi, kullandıkları cisimde bulunması bakımından mevcut olan doğru ve yüzeyleri inceler ve pratik amaçlar gözetirken; “nazari geometri”, bütün cisimlerde bulunması bakımından mutlak ve genel bir doğru ve yüzeyle

³² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 57-58.

³³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 58.

³⁴ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 64.

³⁵ Bk. Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 58-71.

³⁶ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 71-73.

³⁷ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 77-90.

ilgilenir. İlimlerin bütünü içinde sayılan Geometri ilmi budur.³⁸ Aynı şekilde Müzik ilminin de teorik ve pratik yönü vardır ve ilimlerin bütünü içinde sayılan nazari Müzik ilmidir.³⁹

Filozofun burada dikkat çektiği başka bir husus da “Astronomi ilmi” ile “Astroloji”nin farklılığı üzerinedir. Kendi ifadeleriyle, bu adla bilinen ilim iki türdür: a) Yıldızlardan çıkarılan hükümler ilmidir, yani Astroloji. b) İkincisi matematiksel yıldızlar ilmidir, yani Astronomi. İlimler içinde matematiğin bir dalı olarak sayılan ilim budur. Ötekisi ise ancak rüya tabiri, kehanet, falcılık ve benzerleri gibi insana gelecekte olacak şeyleri önceden haber verme gücünü kazandıran maharet ve kuvvetler arasında sayılan şeydir. Matematiksel Astronomi ise, göksel cisimler; onların hareketleri, şekilleri, birbirlerine olan nispetleri, birbirleriyle birleşmeleri ve ayrışmaları gibi yeryüzünden bağımsız yapmakta oldukları hareketlerden dolayı onlara arız olan her şeyi incelediği gibi yeryüzünün bayındır ve bayındır olmayan bölgelerini de araştırır.⁴⁰

d) Tabiat ilmi ve Metafizik: “Tabiat ilmi”, tabii cisimleri ve bu cisimlerle kaim olan arazları inceler ve cisimler yanında bu cisimlerle kaim olan arazların kendileriyle, kendilerinden ötürü ve kendileri için var oldukları şeyleri bildirir. Cisimler içinde cam ve kılıç gibi sanat ürünü (*sinaî*) olanlar vardır. Gök, yer, bitki ve hayvan benzeri, bir sanatın ya da bir insan iradesinin ürünü olmayan ikisi arasında olanlar gibi tabii olanlar vardır. İster sinaî olsun ister tabii olsun bütün cimleri maddesi, amacı, faili ve sureti vardır.⁴¹ İlimler içinde tabiat ilimleri olarak sayılan ilimler, bu tabii cisimleri inceleyen ilimlerdir ve onlar sekiz büyük sınıfa ayrılırlar. Bu sekiz büyük tabiata dair ilimler, Arapça isimleriyle, a) es-Sima’u’t-tabii, b) es-Semau ve’l-â’lem, c) el-Kevn ve’l-fesad, d) el-Asaru’l- ulviye, e) el-Meadin, f) en-Nebât, g) el- Hayevân ve h) en-Nefs’tir.⁴²

“Metafizik”e (el-İlmü’l-ilâhî) gelince, bu ilmin başlıca üç kısmı vardır: a) Varlık olması bakımından varlık ve ona arız olan şeyleri araştıran kısım. b) Tek tek (cüz’i) nazari ilimlerde bulunan burhânları ilkelerini araştıran kısım. c) Ne cisim olan ne de cisimlerde bulunan varlığın yani Tanrı ve diğer maddî olmayan ve maddeyle de hiçbir şekilde alakası olmayan varlıkları inceleyen kısım.⁴³

e) Siyaset, Fıkıh ve Kelâm: Bunlardan “Siyaset ilmi”, iradî fiillerle, iradî hayat tarzlarının çeşitlerini, bu fiiller ve hayat tarzlarının kendilerinden doğduğu yetiler, huylar, karakterler ve özellikleri, onların kendileri için icra edildikleri amaçları, onların insanda nasıl var olmaları gerektiği biçimde bulunmaları için nasıl düzenlenmeleri gerektiğini ve onları korumanın yollarını araştırır. Yine o, fiillerin kendileri için gerçekleştirildikleri amaçlar arasında ayırım yapar. Bu amaçlar içinde gerçekten mutluluk olan şeyler ile zenginlik, şeref ve hazlar gibi aslında mutluluk olmadığı halde öyle zannedilen şeyler vardır. Yine bu amaçlar içinde gerçek mutluluğun nasıl kazanılacağını ve onun tam olarak nerede gerçekleşeceğini araştırmak vardır. Yine bu mutluluğun kazanılmasının ancak bir toplum içinde ama mutluluğa ulaştırma amacıyla kurulmuş bir devlet içinde gerçekleşeceğini bildirir. Bunu yaparken de yönetici/önder ve yönetim çeşitlerini ayırt ederek gerçek mutluluğa ulaştıracak yönetici ve yönetim biçiminin niteliklerini belirler. Bunun için yöneticiliğin iki çeşidini ayırır: Birincisi, mutluluğa götürecek iradî fiilleri ve hayat tarzlarını kuvvetlendiren önderliktir ki bu, erdemli bir önderliktir. İkincisi ise, mutluluk olmadıkları halde öyle oldukları zannedilen şeyleri

³⁸ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 79-80.

³⁹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 86-87.

⁴⁰ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 85-86. Fârâbî'nin burada “ilmiliği” hakkında fazla detaya girmedeği Astroloji hakkındaki görüşleri için bk. Fârâbî, Ebû Nasr, “Astroloji Hakkındaki Doğru ve Yanlış Bilgiler”, çev. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içinde, (İstanbul: Klasik yayınları 2003), 183-192.

⁴¹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 91.

⁴² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 95-98.

⁴³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 98-100.

kuvvetlendiren önderlik tipidir ki bu ise, bilgisiz/cahil önderliktir. Bunlar da ulaşmak istediği amaca göre birçok kısma ayrılır.⁴⁴

İlimlerin Sayımı'nın, bu konuyla ilgili kısmının devamında Fârâbî, erdemli yönetim ya da önderliğin nitelikleri ve erdemli olmayan yönetim çeşitleri ve önderliklerin niteliklerini, erdemli hükümdarların erdemsiz hükümdarlara dönüşmesinin sebeplerini ve bu dönüşümü engelleyecek tedbirleri, özellikle *el-Medinetü'l-fâzılâ*'da, *es-Siyasetü'l-medeniyye*'de ve *Tahsîlü's-saâde*'nin ikinci kısmında detaylandırıp olgunlaştırdığı konuları burada kısaca verir.⁴⁵

Fârâbî, bir başka eserinde Siyâset ilmini şöyle açıklar: “Siyâset ilmi öncelikle mutluluğu araştırır ve mutluluğun iki türünü tanımlar: a) Aslında öyle olmadığı halde mutluluk sanılan mutluluk, b) gerçekte mutluluk olan mutluluk.”⁴⁶ “Sonra, Siyâset ilmi; eylemleri, davranışları, ahlâkı, huyları ve irâdî melekelerin hepsini en son noktasına kadar araştırır... Sonra, siyâset ilmi, bütün bunların bir tek insanda bulunmasının ve bütün bunları bir tek insanın uygulamasının mümkün olmadığını, tersine bunların fiilen ortaya çıkarılmasının ve uygulanmasının bir toplulukta paylaşılmasıyla mümkün olduğunu açıklar... Sonra, (siyâset ilmi), şehirlerde ve ümmetlerde kullanıldıklarında yerleşim yerlerini îmar eden ve halkını da bu hayatta iyiliklere, âhret hayatında ise en yüksek mutluluğa ulaştıran melekeleri, ahlâkı, davranışları ayırt eder ve onları böyle olmayan (melekelerden, ahlâktan ve davranışlardan) ayırır...”⁴⁷

Siyaset ilminin böylece ve daha başka içeriklerini ve işlevini saydıktan sonra, bu ilim için şöyle bir fonksiyon daha ekler: “Siyaset ilmi, âlemdeki nesnelere; kısaca bütün varlıkların derecelerini açıklar ve buna âlemin en aşağıda bulunan parçalarından başlar ve en yetkin varlığa yükselir. Böylece varlıktaki hiyerarşiyi bilir ve bu bilgiyi yöneticilikte esas alır.”⁴⁸ Yine aynı eserde şöyle demektedir: Erdemli şehrin İlk Başkanı'nın (er-Reîsü'l-evvel) “pratik felsefeyi bilmesi yanında... aynı sebeple nazârî felsefeyi de bütünüyle bilmesi gerekir, çünkü onun, izinden gitmek amacıyla Allah'ın âlemdeki yönetimini kavrayabilmesi, ancak oradan (*hünâke*) [nazârî felsefeden] bilgi edinmesiyle mümkündür. Böylece arzulanan hedefe, yani en yüce mutluluğa ulaşmaları için ortaya çıkmaktadır ki, bütün bunlar, şehirlerde ancak onların (şehir halkının) görüşlerini, inançlarını ve eylemlerini birleştiren, (şehrin) bölümlerini uyumlu hale getiren, bağlantı ve düzeni sağlayan ve nihayet iş birliği ve yardımlaşmayı gerçekleştiren ortak bir dinin bulunmasıyla mümkündür.”⁴⁹

Bu görüşlere bakıp denebilir ki, Siyaset ilmi gerçek olan mutluluğu, sahte mutluluktan ayırmak ve gerçek mutluluğa götüren eylem ve davranışların topluma yerleşmesini ve bozulmadan sürmesini sağlamak gibi hayati ödevlerini yerine getirebilmesi için pratik felsefeyi bilmesi yanında nazârî felsefeyle tahsil edilebilecek ontoloji ve epistemolojiye dayanması; özellikle varlıktaki hiyerarşiyi esas alması gerekmektedir. Bu nedendir ki, Fârâbî'ye göre “sağlam” bir ontoloji ve epistemoloji bilgisine dayanmayan yönetim biçimleri “erdemsiz/cahil” yönetim şekilleridir. Aslında anladığımız kadarıyla Fârâbî'nin bu yargısı diğer bütün pratik ilimler için geçerlidir.⁵⁰

Bu gruptaki diğer bir ilim olan “**Fıkıh ilmi**” ise, Fârâbî'ye göre, kanun koyucunun hakkında belirlemede bulunmadığı tek tek özel şeyleri haklarında açık ve özel olarak belirlemede bulunmuş olduğu şeylere bakarak çıkarımda bulunma imkânı veren bir ilimdir. Yine onun sayesinde kanun

⁴⁴ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 101-103.

⁴⁵ Bircan, *İslam Felsefesinde Mutluluk*, 367vd.

⁴⁶ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, (Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi), çev. Fatih Toktaş, *Dîvân Dergisi* 2002/1, 264.

⁴⁷ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 265.

⁴⁸ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 270-274.

⁴⁹ Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 273.

⁵⁰ Bu irtibatın nasıl kurulduğunun detayları için bk. Fârâbî, *Mutluluğun Kazanılması*, (Özellikle II. Kısım).

koyucunun kendisine kanun koyduğu getirdiği dinin amacına uygun olarak onun gerçekleştirilmesine çalışma imkanına kavuşturan bir ilimdir. Böylece kanun koyucunun kanunları, sosyal hayatta geçerliliğini ve hakimiyetini zaman kaydı olmadan sürdürme imkânı bulur. Dinin bir inanç boyutu, bir de amel boyutu olmasından dolayı fıkıh da aynı şekilde inançla ilgili bölüm ve amelle ilgili bölüm olmak üzere iki bölüme ayrılır. İnançlar, sübhân olan Tanrı, O'nu nitelemek üzere verilen sıfatlar, alem ve bundan başka şeyler hakkında dince vaz edilmiş olan görüşler (*ârâ*) türünden şeylerdir. Fiiller (*efâl*) ise aziz ve yüce olan Tanrı'ya ibadette bulunmak için yapılan fiillerle şehirlerde çeşitli muamelelerin kendileriyle gerçekleştiği fiiller türünden şeylerdir.⁵¹

Bu grupta üçüncü olarak sayılan “**Kelâm ilmi**”ne gelince, filozofun kendi ifadeleriyle Kelâm, “dinin vaz edicisinin açıkça belirtmiş olduğu belli inanç ve fiilleri muzaffer kılmaya ve bu fiiller ve inançlara aykırı olan her şeyi sözle çürütmeye muktedir kılan bir ilimdir. Bu ilmin de ‘inançla ilgili kısım’ ve ‘fiile ilgili kısım’ olmak üzere iki bölümü vardır. Ancak o, fıkıhtan başka bir şeydir. Çünkü fıkıh bilgini dinin kurucusunun açıkça belirtmiş olduğu inanç ve fiilleri doğru olarak kabul eder ve onları hareket noktaları, ilkeler olarak alır. Sonra onlardan, onlardan lazım gelen sonuçları çıkarır. Kelâm bilgini ise fıkıh bilginin hareket noktaları olarak aldığı şeyleri kendilerinden sonuçlar çıkarmaksızın muzaffer kılmaya çalışır. Birinde bu ikisi birleşirse, o insan aynı zamanda kelâm bilgini olan fıkıh bilgini olur.⁵²

Fârâbî, kelâm ilminin ve kelâmcıların dini savunmak ve onu üstün kılmak için tuttuğu yollar ve savundukları fikirleri birkaç grupta şöyle açıklar: Bir grup, akıl ve vahiy arasında bir kıyaslama yaparak dinlerde bulunan görüşler (*ârâ*) ile onlardaki bütün durumların, insani fikirler, akıl ve idrakte tetkik edilip kavranabilecek türden olmadığı ve dinin öğretisinin aklın açıklayabileceğinden mertebe bakımından üstün olduğu argümanını ileri sürerler. Buna göre kısaca vahyin kaynağı Tanrı'dır ve onda aklın idrakten aciz olduğu ve kendisine erişemeyeceği sırlar vardır. Dolayısıyla insan akli ne kadar yetkinleşirse yetkinleşsin, insani imkân içinde en üst mertebeye ulaşsın, bu aklın vahiy karşısındaki konumu, tecrübeli ve yetkin bir akla sahip olgun bir insan karşısında çocuk akli mesabesindedir. Ayrıca eğer akıl bilinmesi mümkün olan her şeyi bilebilseydi -ki insan böyle yaratılmamıştır-, o zaman vahye ve peygamberlere ihtiyaç kalmazdı. Bu demektir ki, dinlerin verdiği bilgilerin aklımızın kavrama gücüne sahip olmadığı bilgiler olmaları gerekir. Hatta bu grup içindeki bazıları, vahyin, aklın idrak edemeyeceği bilgiler olması yanında akıl tarafından saçma ve inkâr edilmesi gereken şeyler olması gerektiğini bile söylerler. Bu görüşlerini de peygamberlerin güvenilirlik ve doğruluk gibi sıfatlara sahip olduklarını ve gösterdikleri mucizelerle teyit ederler. Başka bir grup kelâmcı ise, mahsûsât, meşhûrât ve makbûlât gibi öncülleri inceleyerek onda dine aykırı bir şey görürlerse, dinin bu şeyi ifade etmek için kullandığı sözü uzak bir teville de olsa tevil ederler. Eğer tevil mümkün olmazsa şöyle bir savunu yaparlar: “Bu şey doğrudur; çünkü yalan söylemesi mümkün olmayan biri tarafından bildirilmiştir.” Bunlardan bir grup da akılla ve tecrübeyle karşı çıkılabilecek olan şeyleri, başka dinleri inceleyerek onlarda bulunan karşı çıkılabilir şeyleri toplamak suretiyle savunabileceklerini düşünürler. Diğer bir kelâmcı grubu ise, kendi dinlerini şüphe kabul etmez bir biçimde doğru kabul ettiklerinden ötürü ne yolla olursa olsun başkalarını yanında onu muzaffer kılmak, güzel göstermek, onunla ilgili şüpheleri ortadan kaldırmak ve hasımlarını ondan uzaklaştırmak gerektiği düşüncesindedirler. Çünkü onlara göre dine karşı çıkanlar ya düşmandır ki, düşmana nasıl davranılırsa ona da öyle davranılmalıdır; ya da akıl ve temyiz gücü zayıftır ki, ona da buna göre hareket edilmelidir.⁵³

⁵¹ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 106-107. Burada kısaca üzerinde durduğu bu ilim üzerinde Filozof, *Kitâbü'l-mille*'de daha detaylı bir şekilde durmaktadır. Bk. Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 263-264.

⁵² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 107.

⁵³ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 107-111.

SONUÇ

Görüldüğü gibi Fârâbî, değişik eserlerinde birbirinden farklı gibi gözükken ilimler sınıflandırması yapmıştır. Özellikle *Mutluluk Yoluna Yönelme (et-Tenbîh alâ sebîli's-saâde)*, *Kitâbü'l-burhân* ve *İlimlerin Sayımı (İhsau'l-ulûm)* adlı eserlerinden onun ilimler sınıflaması hakkındaki görüşlerini anlamak mümkün gözükmektedir. *Mutluluk Yoluna Yönelme*'de ilimleri teorik/nazarî ve pratik/amelî olarak ikiye ayırır ve burada Mantık ve Dil ilminden daha çok müstakil bir ilim olarak kabul ettiğini ihsas ettirecek bir yaklaşım sergiler. Ancak burada aynı zamanda Aristoteles'in sınıflamasına oldukça benzeyen bir sınıflama söz konusu olduğundan Mantık ve Dil ilmi hakkında söylediklerini bu iki ilmi "ilimlerin aleti" olarak gördüğü şeklinde okumak da mümkün gözükmektedir. Yani filozofun ifadelerini iki şekilde de yorumlamak mümkündür. *Kitâbü'l-burhân*'da ise ilimlerin konu, yöntem ve nispetleri üzerinde durmaktadır.

İlimlerin Sayımı'nda ise, Fârâbî, Aristoteles'ten nerdeyse tamamen farklı bir sınıflama yapmaktadır. Bu tasnif, filozofun felsefe, din ve medine ilişkisine dair öğretisi, ayrıca erdemli şehir ve ümmet için önerdiği alternatif yönetim biçimleri ile de doğrudan ilişkilidir.⁵⁴ Filozof bu eserinde ilimleri beşli bir taksime tabi tutmaktadır ki bu taksim sadece ona özgüdür. Aristoteles'in sınıflamasında bir ilim olarak değil de bir alet, bir giriş, bir metodoloji olarak ele alınan dolayısıyla ilimler içine dahil edilmeyen Mantık, Fârâbî'de bir ilim sıfatıyla zikredilmektedir. İslam düşüncesinin birer ürünü olan ve Aristoteles'te doğal olarak zikredilmeyen Fıkıh ve Kelâm ilmi Fârâbî'de Siyaset ve Ahlâk gibi ilimlerle birlikte mütalaa edilmektedir. Yine Aristoteles'in kendilerine herhangi bir şekilde yer vermediği Dil ilimleri denilen bir ilimler grubu Fârâbî'nin sınıflamasında ilik sırayı işgal etmektedir. Aristoteles'te ayrı birer ilim olarak değerlendirilen Metafizik ve Fizik, Fârâbî'de aynı kategoride değerlendirilmektedir. Nihayet Aristoteles'in pratik ilimler arasında saydığı Ahlâk ve Ev Yönetimine ise Fârâbî müstakil birer ilim olarak yer vermemiştir.⁵⁵

Fârâbî'nin *farklı gibi gözükken* sınıflandırma biçimlerini, Aristoteles ile ilgili olarak birkaç ihtimali göz önüne alıp değerlendirme yapmak mümkündür. Ancak burada biz buna girmeyeceğiz. Öncelikle belirtmek istediğimiz Fârâbî'nin sınıflamalarının, genel felsefesinin bir gereği olarak "ilim sınıflamalarının belli bir birlik ve hiyerarşiye dayandığı"⁵⁶ ve belli bir amaca matuf olduğudur. Bu önemlidir, zira bu, onun en olgun sınıflamasının hangisi olduğu tartışmalarının bazı yönlerini anlamsız hale getirmektedir. Dolayısıyla ikinci olarak, filozofun bu konudaki görüşlerinde "köklü" bir değişme ve hatta tekamülden bahsetmek de mümkün gözükmemektedir. Burada biz, bunun tartışmasına da girmeyeceğiz, ancak bu soruna da ışık tutacağını düşündüğümüz *İlimlerin Sayımı*'ndaki sınıflamanın; ama bilhassa filozofun "Pratik felsefe ya da Medeni ilim" dediği "Siyaset felsefesi"ne dahil ettiği Fıkıh ve Kelâm ilimleri üzerinden bir değerlendirme yapmak istiyoruz.

Gördüğümüz üzere Fârâbî, *İlimlerin Sayımı* adlı eserinde amacının kendi zamanında bilinen ilimleri teker teker saymak, onların konuları, kıymetleri hakkında bilgi vermek, böylece bu bilimleri öğrenmek isteyen kişinin, neye giriştiğinin, neyi incelediğinin ve bu incelemenin kendisine ne faydası olacağını, bütün bunlardan ne kazanacağını ve hangi üstünlüğü elde edeceğini ortaya konulması

⁵⁴ Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", 131.

⁵⁵ Arslan, "Çevirenin Önsözü", 11-14. Arslan bu çalışmasında Fârâbî'nin bu eserindeki sınıflamasını Aristoteles'in sınıflamasıyla geniş bir karşılaştırmasını yapmaktadır. bk. Arslan, Ahmet, "Çevirenin Önsözü", 7-44.

⁵⁶ Osman Bakar şöyle demektedir: "Fârâbî'nin bütünüyle kabul ettiği geleneksel epistemolojiyle ilgili en temel fikir, ilimlere dair birlik ve hiyerarşidir. Bu düşünce ile geleneksel epistemoloji arasındaki derin bağlantı bir açıdan düşünce, epistemolojideki geleneksel tahkik neticesi iken başka bir açıdan onun bu incelemenin temeli olduğu ifade edilebilir. Önceki doğrudur. Çünkü bu düşünce, insan aklına ve onun düşünme bilme etkinliğine dair tevhid akidesinin tatbikinin neticeleridir." Bakar, Osman, *İslam Düşüncesinde Bilimler Tasnifi*, çev. Erhan Güngör (İstanbul: İnsan Yayınları, 2012), 60.

olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte adı geçen bu eserin içeriği ve ilimlerin sıralanışına bakıldığında, ilimleri teker teker sayılışının ve gördüğümüz şekilde sıralanışının bu amaca matuf olması yanında özellikle Fârâbî'nin felsefe anlayışı bir bütün olarak göz önüne alındığında, bu sayımın onun felsefe tasavvurunu ele veren bir amaca matuf olduğu da kolayca görülmektedir.

Öncelikle belirtelim ki, a) Fârâbî'nin ilimler sisteminde “ilimler” vardır, onlar felsefenin kısımları yahut cüzleridir. Yani ilimlerin her biri tek tek “felsefi”dir; fakat bunlardan münhasıran biri veya birkaçının “felsefe” diğerlerinin “ilim” oluşu diye bir şey bahis konusu değildir. Dolayısıyla Fârâbî’de felsefe “ilim” teriminde kristalize olan muayyen bir metodolojiye dayalı entelektüel faaliyetin adı olarak kavranmaktadır.⁵⁷ Bu nedenle bütün ilimler, bu anlamıyla “insanî”dir. b) Bunun bir sonucu ve gereği olarak ikincisi ve en önemlisi ise Fârâbî’de ilimlerin, Âmirî, İhvân-Safâ ve Gazzâlî örneklerinde olduğu gibi “dinî/şer’î-felsefi”, “naklî-aklî” ya da “millî-hikmî” şeklinde bir ayrımı yoktur. Yalnızca ilimler vardır ve onlar yukarıda gördüğümüz şekilde konularına, yöntemlerine ve amaçlarına göre ayrılır ve sıralanırlar. Şüphesiz var oluş gerekçesini “din”de bulan ilimler vardır. Kelâm ve Fıkıh böyle ilimlerdenidir. Nitekim Fârâbî tarafından bu iki ilim gerçekten de “din/mille” kavramıyla ilişkisi içinde ilimler sistemi içinde belirgin bir yere sahiptir. Bu yer öylesine tereddütsüzce belirlenmiş ve öteki ilimlerle ilişkilendirilmiştir ki, Fıkıh ve Kelâm için ayrıca bir ‘dinî ilimler’ kategorisi varsaymak zâit olmuştur. Nasıl ki, felsefenin nazarî ve amelî yönleri varsa dinin/mille’nin de nazarî (ârâ’sı; öğretileri) ve amelî (ef’âl’i; davranış şekilleri) veçheleri vardır. Ve gördüğümüz üzere Fıkıh ilmi gerek ‘ârâ’ ve gerekse ‘ef’âl’ planında şeriat koyucunun tasrih etmediği hususlarda ve şeriatın güdülen maksada uygun olarak, açıkça belirlenmemiş kaide ve tariflerden hareketle yani hükümler çıkarma sanatıdır. Şu kadar var ki, Fıkıh ef’âl planındaki takdirlerinde ‘Medeni ilmin’ bir cüz’ü, amelî felsefenin altındaki bir şube mesabesinde dir. ‘Ârâ’ planındaki takdirlerinde ise nazarî felsefenin bir cüz’ü, onun altındaki bir şube sayılmalıdır. Yani diğer bütün cüz’î ilimlerde olduğu gibi Fıkıha da küllî prensiplerini ‘felsefe’ vermektedir. Bu prensipler öğretilere ilişkin olduğunda amelî felsefeye irca olunabilir türdendir. Böylece var oluş gerekçesini dine borçlu olan bu ilim, usul ve furûu bakımından felsefeye dayanmaktadır. Kelâm ilmi de aynıdır. Şu farkla ki, fıkıhçının (fakih) işi hüküm çıkarma (istibât) iken kelâmcının işi savunma, destekleme ve üstün gelmedir (nusret). Fıkıhçının yeni hükümler çıkarmak için dayandığı ilkeler, kelâmcı için savunulacak ilkelerdir.⁵⁸

Öte yanda Fârâbî’nin, Ahlâk ve Siyaset hakkındaki genel görüşü, onların birbiriyle tamamlanan bir bütün oluşları yönündeki yargısıdır. Bu nedenle o çoğu zaman ahlâk konularını, Siyaset içinde, ama Ahlâka vurgu yaparak işler. Ona göre Ahlâk “huy, davranış ve iradî fiillerin gayesinin

⁵⁷ Kutluer, *İslam’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 151.

⁵⁸ Kutluer, *İslam’ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 163-164. Fârâbî, din ile ilgili olarak *Kitâbü'l-mille*’de şöyle demektedir: “Erdemli din, felsefeye benzer. Nasıl ki felsefe nazarî ve amelî olmak üzere ikiye ayrılır; nazarî ve düşünsel olanın, insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olmayan şey olduğu; amelî olanın ise insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olan şey olduğu (kabul edilirse) din de böyledir. Dinde amelî olan şeyler, küllîleri amelî felsefede yer alan şeylerdir; çünkü dinde amelî olan hususlar, sınırları şartlarla belirlenmiş küllî şeyler olup; şartlarla kayıtlı olan, şartsız görünenlerden daha özeldir. Sözelimi “yazan insan” sözü “insan” sözünden daha özeldir. Öyleyse erdemli yasaların hepsi amelî felsefede yer alan küllî şeylerin içinde yer alır. Dindeki nazarî görüşlerin kesin kanıtları da nazarî felsefede yer alır ve bu görüşler kesin kanıtlar olmadan dinde bulunabilir. Öyleyse dini oluşturan iki parçanın her ikisi de felsefeye dahildir; çünkü bir şeyin ilmin bir parçası olduğu veya söz konusu ilme dahil olduğu şu iki yönden söylenebilir: a) Kesin kanıtlar olmadan benimsenen bir şeyin kesin kanıtlarının o ilimde bulunması yönünden, b) küllîleri kapsayan ilmin, ona dahil olan şeyin cüz’lerinin sebeplerini sağlaması yönünden. Öyleyse amelî felsefe, eylemlerin hangi şarta, hangi amaca bağlı olarak gerçekleşmesini sağlayan şartların sebeplerini verir. Eğer bu şeyin ilmi, kesin kanıta dayalı ilim olursa, felsefenin amelî bölümü, erdemli dinde geçerli olan belirlenmiş eylemlerin kanıtlarını verir. Felsefenin nazarî bölümü ise dindeki nazarî bölümün kanıtlarını verir. Öyleyse erdemli dini oluşturan sultanlık mesleği de felsefenin çerçevesi içindedir. Fârâbî, *Kitâbü'l-mille*, 261.

mutluluk, hakikî mutluluğu kazandırmanın da iyilik ve erdemler olduğunu ortaya koyan ilimdir". Siyaset ise bu iyilik ve erdemlerin şehirler ve milletler içerisinde gerçekleştirilmesini sağlayacak yönetimin biçimini ve fiillerini ele alır. Ahlâk ve Siyasetin birbirini tamamlayan iki parça oluşu açık şekilde ortaya konmasına rağmen, Fıkıh ve Kelâmın ahlâk ve siyasetle ilişkisi yahut Medenî ilim olarak bu dört disiplinin birbiriyle bağlantısı *İlimlerin Sayımı*'nda sunulmaz. Burada Fıkıh ve Kelâm, felsefi Ahlâk ve Siyasetin bir parçası olarak ortaya konmaz, daha ziyade bir bütün oluşturan Ahlâk ve Siyasetten belirgin şekilde ayrı olan, ancak Medenî ilim kapsamında da değerlendirilen iki ilim olarak konumlandırılır. Fârâbî bu bağlantıyı, yukarıda da değindiğimiz üzere, daha ziyade *Kitâbu'l-mille* ve *Kitâbu'l-hurûf* adlı eserlerinde işlemektedir.⁵⁹

Kitâbu'l-hurûf'tan bir alıntı yaparak bu bağlantının nasıl kurulduğuna bakacak olursak, Fârâbî şöyle demektedir: "Din (mille) 'insanî kılındığında' zamanca felsefeden sonradır. Kısaca dinle, felsefede ortaya konan teorik ve pratik şeylerin, ikna etme veya hayal ettirme yoluyla yahut ikisiyle birlikte halkın anlayabileceği tarzlarda onlara öğretilmesi amaçlanır. Kelâm ve Fıkıh sanatı, zaman bakımından dinden sonra gelir. Şayet din, kadim bir zannî veya çarpıtılmış felsefeye tabi ise dine tabi olan kelâm ve fıkıh da bunlar gibi hatta bunlardan daha aşağı olur."⁶⁰ Geline bu noktada, Fârâbî'nin bu çok tartışılmış, hala tartışılan ve *Kitâbu'l-mille*'de de tekrar ettiği benzer görüşlerini burada bütün yönleriyle tartışmamız mümkün değildir. Burada bizim altını çizmek istediğimiz şey, felsefe-din ilişkisi konusunda genellikle ihmal edilen ve görmezden gelinen Fârâbî'nin 'din insani kılındığında' kaydı ile 'insani düşüncenin her kişide ve kültürde burhani bir yetkinlik düzeyine ulaşmasından önce zan ve safsata gibi bir *çocukluk, eksiklik* aşamaları yaşamasının tabiiliğine' yaptığı vurgudur. Dolayısıyla ve kısaca filozof, bize göre burada düşüncenin gelişim süreçleri göz önüne alınır, "dinî/vahyî" felsefeye değil, varlığını dinden alan ilimleri felsefeye tabi kılmak istemektedir. Nitekim Fârâbî, şöyle demektedir: "Açıktır ki kelâm ve fıkıh sanatı, dinden sonradır; din felsefeden sonradır;⁶¹ cedeli ve sofistik güçler, felsefeden öncedir; cedeli ve sofistik felsefe, burhani felsefeden öncedir; dolayısıyla felsefe, bütün olarak, aletleri kullananın zaman bakımından aletlerden önce gelmesi gibi, dinden önce gelir. Cedeli ve sofistik (güçler) ağacın gıdasının meyveden önce olması gibi veya çiçeğin meyveyi öncelemesi gibi felsefeyi önceler. Din ise hizmetçiyi kullanan reisin hizmetçiyi veya aleti kullananın aleti öncelemesi gibi kelâm ve fıkıh önceler."⁶² Bu açıkça şu demektir: Pratik alan esas olarak aklî/felsefi yolla bilinir, dolayısıyla bu alanda "aklî/felsefi belirleme" esastır; Fıkıh ve Kelâm da "pratik felsefe/medenî ilim" altında yer alır ve dolayısıyla o *esasa* tabidir. Bu da şu demektir: Fıkıh ve Kelâm *tek başlarına* siyasete yön veremezler, ancak Pratik/medenî felsefe de Fıkıh ve Kelâmı ihmal ederek bir *erdemli yönetim* tasavvuru ve uygulaması ortaya koyamaz. Bu durumda ne felsefe dini, ne de din felsefeyi yok sayabilir.

Sonuç olarak Fârâbî'nin yukarıda işaret etmeye çalıştığımız özelliklerinden dolayı çok ilginç ve aynı ölçüde derin olduğunu düşündüğümüz bu ilimler sınıflaması, kendisinden sonra gelen diğer müslüman bilim sınıflayıcıları tarafından bütünlük ve anlam bakımından takip edilmiş gözükmemektedir. Oysa Fârâbî'nin "niyeti", "kılavuz fikri", "uyduğu akli plan"; kısaca "derin ve

⁵⁹ Özturan, "Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese", 5.

⁶⁰ Farabi, Ebû Nasr, *Kitâbü'l hurûf (Harfler Kitabı) -Metin ve Çeviri-*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayınları, 2008), 69. "Fârâbî'ye göre genel anlamında din, genel anlamında filozof/peygamberin, Faal Akıl'dan yetkinleşmiş nazari ve amelî aklına, keza tahayyül yetisine inen vahyin küllî hakikatlerini toplumun her kesiminin epistemik yetileri, kültür ve algı düzeylerini ikna edebilecek şekilde temsil, tahvil ve taklit formlarına döktüğü inanç ve fiiller dizisine referans vermektedir. Kelâm ve fıkıh ise vazedilmiş bu dinin filozof-peygamber ve filozof-kral sonrası, yani taklit döneminde ortaya çıkacaktır." Korkut, "Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi", 131.

⁶¹ Burada felsefe kavramının genel bir anlamda kullanıldığı hatırd tutulmalıdır. Yani burada burhani, cedeli, sofistai, sahte... bütün çeşitleriyle bir felsefe.

⁶² Farabi, *Kitâbü'l hurûf*, 70.

orijinal bir yapıya sahip” temel görüşü, tezi devam ettirilseydi, İslam medeniyetinde gelişen “ilim”, “felsefe” ve “din-felsefe ilişkisi” konusunda belli ki, daha verimli sonuçlar ortaya çıkacak, özellikle düşünsel gelişime ket vurabilen “çatışma” yerine birbirini besleyen “çatışma; eleştirel bakış” hâkim olacaktı. Varoluşunu dinde bulan ilimler; yaygın sınıflamayla “dini ilimler”, mümkün olduğu ölçüde “burhânî” olmayı hedefleyecekler, böylece “din de hakikatini” daha “ikna” edici olarak yayacaktır. Zira Fârâbî'nin nazarında Fıkıh ve Kelâm, öyle anlaşılıyor ki, “aynı zamanda ‘Erdenli kent halkının görüşleri’ ve fiillerini, bu halkın çoğunluğu bakımından sağlam ve sağlıklı tutan sosyal-siyasal (medeni) ilimler”⁶³ olduğuna göre eğer “din” erdemli (fâzıl), tutarlı/doğru (sahih) ve mümkün genişlikte *iknâ* olmak istiyorsa -ki İslam özü itibarıyla böyledir- bu dinden hareketle gelişen ilimler de ilkeler ve yöntem bakımından “felsefe”ye “tabi” olmak durumundadır. Son olarak belirtelim ki burada sözü edilen “felsefe”, “ilim” ve “din/mille” kavramlarını Fârâbî'nin anladığı anlamda anlama gibi bir bilimsel zorunluluğumuz vardır; çünkü onun görüşleri bu bütünlük içinde bir anlama sahiptir. Aksi halde geleneğin ve özellikle de modernizmin bu kavramlara yüklediği anlamlarla kayıtlı kalınarak konuya bakılacak olursa, Fârâbî'nin bize söyleyecek bir şeyi yoktur. Onun bütün çabasının, “tutarlı bir entelektüel bütünlük”ün nasıl sağlanabileceği bir “perspektif”ten hareket ettiği unutulmamalıdır; bunun aksi ise, bilindiği gibi “dinî-dünyevî” ayrımını bir “paradigma” olarak *dayatan* yaklaşımlardır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Arslan, Ahmet. “Çevirenin Önsözü”, *İlimlerin Sayımı (İhsâü'l-ulûm)* içinde. çev. A. Arslan. Ankara: Divan Kitap, 3. Baskı, 2011.
- Bakar, Osman. *İslam Düşüncesinde Bilimler Tasnifi*. çev. Erhan Güngör. İstanbul: İnsan Yayınları, 2012.
- Bircan, Hasan Hüseyin. *İslam Felsefesinde Mutluluk*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2020.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü'l-mille*. (Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi). çev. Fatih Toktaş. *Dîvân* 2002/1.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. çev. Mehmet Aydın, Abdulkadir Şener, M. Rami Ayas. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *İdeal Devlet (el-Medînetü'l-fâzılâ)*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 5. Baskı, 2013.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *İlimlerin Sayımı (İhsâü'l-ulûm)*, çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan Kitap, 3. Baskı, 2011.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbü'l-burhân*. çev. Ömer Türker - Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2008.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Mutluluk Yoluna Yönelme (Tenbîh alâ sebîli's-saade)*. çev. Hanifi Özcan. İzmir: Anadolu Matbaacılık, 1993.
- Fârâbî, Ebû Nasr. *Mutluluğun Kazanılması (Tahsîlü's-saade)*. çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Divan Kitap, 2. Baskı, 2012.
- Fârâbî, Ebû Nasr. “Astroloji Hakkındaki Doğru ve Yanlış Bilgiler”. çev. Mahmut Kaya. *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* içinde, İstanbul: Klasik Yayınları 2003.
- Korkut, Şenol. “Fârâbî'nin Felsefi Sisteminde İlm-i Medenî, Kelâm ve Fıkıh İlişkisi”. *Eskiye* 28 (Bahar 2014), 97-136.
- Kutluer, İlhan. *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz Yayınları, 1. Baskı, 1996.
- Özturan, Hümeysra. “Fârâbî ve İbn Sînâ'da Amelî Felsefe: Bir Mukayese”. *Nazariyat Dergisi* 5/1 (Nisan 2019), 1-36.
- Toktaş, Fatih. “Fârâbî'nin *Kitâbü'l-Mille* Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”. *Dîvân* 2002/1, 247-273.

⁶³ Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, 164.

Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar

Mustafa DEMİRCİ

Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Konya, Türkiye, mdemirci@selcuk.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 12.09.2022

Kabul: 29.11.2022

Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Selçuklu Tarihi,
Yassıçemen,
Eyyubiler,
Selçuklular,
Moğollar.

Harzemşahlar'ın Moğollara karşı topraklarını kaybetmesinden sonra Cealeddin Harizmşah'ın Azerbaycan'a geldiği 1225-1230 yılları arasındaki beş yıllık dönem, 13. yüzyıl tarihinin en önemli hadiselerinden biridir. Böylece Celaleddin Harizmşah, Selçuklular ve Eyyubiler ile komşu oldu. İlk diplomatik temaslar 1225'te başladı ve dostane ilişkiler 1229'a kadar devam etti. 1229 tarihinde bir anda ilişkiler bozuldu. Ahlat, Erzurum ve Amid-Mardin emirlerinin tahriki ile Eyyubiler, Harizmşahlar ve Selçuklular, karşı karşıya geldiler. Bu nedenle aralarına birçok elçi gidip-geldi ve mektuplar yazıldı. Özellikle Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ın Harzemşah ile ittifakı ve Ahlat kuşatması esnasında Harizmşahların masum insanlara yaptıkları kötü muameleler, Alaeddin Keykubad'ın tüm güvenini sarsmıştır. Aralarındaki diplomatik mübadeleler ve görüşmeler yetersiz kaldı. Sonunda Alaeddin Keykubad savaş için Eyyubilerle ittifak kurarak yeni bir cephe oluşturdu. Onlara karşı Harzemşahlar ise Erzurum Meliki ve diğer küçük emirlerle bir cephe oluşturarak savaşa giden süreci başlattılar. Bu makale, Yassıçemen savaşından önce, bu savaşın nedenleri, savaşa yol açan süreçler ve olaylar, elçiler ve mektuplara esas alarak çağdaş kaynakları temel alır. Sonuç olarak Yassıçemen Savaşı kısa vadede kazanılacak bir savaştı ve savaştan on yıl sonra Moğollar tüm savaşan tarafların topraklarını ele geçirdi ve seksen yıl sürecek Moğol egemenliğine girdi.

Diplomatic Relations, Ambassadors and Letters Between Aladdin Keykubat and Celeleddin Harizmşah in the Process Leading to the Battle of Yassıçemen

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 12.09.2022

Accepted: 29.11.2022

Published: 31.12.2022

Keywords:

Seljuk History,
Yassıçemen,
Eyyubids,
Seljukids,
Mongols.

The five-year period between 1225 and 1230, when Cealeddin Harizmshah came to Azerbaijan in 1225, after the Khwarazmshahs lost their lands against the Mongols, is one of the most important events of the 13th century history. Thus, Cealeddin Harizmshah became neighbors with Seljuks and Ayyubids. The first diplomatic contacts began in 1225 and friendly relations continued until 1229. In 1229, relations broke down suddenly. The Ayyubids, Harizmshahs and Seljuks faced the provocation of the Ahlat, Erzurum and Amid-Mardin emirs. Therefore, many envoys came among them, and letters were written. Especially the alliance of Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah with Harzemşah and what Harizmşah did to innocent people during the siege of Ahlat shook all the trust of Alaeddin Keykubat. Diplomatic exchanges and negotiations between them were insufficient. Finally, Alaeddin Keykubat formed an alliance with the Ayyubids for the war and formed a new front. Harzemshahs formed a front against them with Erzurum Meliki and other small emirs and started the process leading to war. This article is based on contemporary sources based on the causes of this war, the processes and events leading up to the war, the envoys and letters before the Battle of Yassıçemen. All in all, the Battle of Yassıçemen was a short-term win, and ten years after the war the Mongols captured all the warring cannons and came under Mongol rule for eighty years.

Atıf/Citation: Demirci, Mustafa. "Yassıçemen Savaşına Giden Süreçte Alâeddin Keykubad ile Celâleddin Harzemşah Arasındaki Diplomatik Münasebetler, Elçiler ve Mektuplar". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 18-36. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.21>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Yassı Çemen Savaşı, sonuçları itibariyle Türk-İslam tarihinin en dramatik ve bir o kadar da ibretlerle dolu bir savaştır. 13. yüzyılın kaderini belirleyen böylesi bir savaşa giden süreci; devletlerarası diplomatik temasları, iyi başlayan münasebetlerin bir anda bozuluşunu, adım adım savaşa nasıl gidildiğini, esas büyük kabahatin nerede ve kimde olduğunu, ana kaynaklara dayanarak ve bu kaynaklarda aktarılan mektuplar üzerinden süreci anlamaya ve ortaya koymaya çalışacağız. İnceleyeceğimiz konu kaynak bakımından gerek Selçuklu, gerek Harzemşahlar, gerekse de Eyyubiler, hatta Moğol dönemi tarihçileri tarafından ele alındığından, her cephesinden yazılmış birinci el kaynaklara sahibiz.¹ Bu kaynaklarda savaş öncesi elçilik teatileri ve tarafların yazdıkları mektuplar, elçilik heyetlerinin gelip gidişleri, müzakereler hakkında bilgiler; ilişkilerin bozulması, yükselen gerilimlerin sebepleri ve savaşa nasıl sürüklendiğini adım adım izleyip ortaya koymaya çalışacağız.

Moğolların önünden savaşarak batıya çekilen Celâleddin Menguberti, tarihte az görülen bir mücadele vermiş, on bir büyük meydan savaşı yapmıştı.² Pervan mağlubiyetinden sonra (1221), üç yıl kadar Hindistan'da kalan Celâleddin, Lor (Hindistan) reislerini de kendisine bağladıktan sonra, 1224 yılında Kirman'a geçerek buranın hâkimi Barak Hâcib'e, sultanlığını kabul ettirdi.³ Buradan Fars eyaletine geldi ve Atabeg Sa'd b. Zengi'ye hükümdarlığını kabul ettirdi. Daha sonra İsfahan'a ve Irak-ı Acem'e ilerleyen Celâleddin'e burada bulunan kardeşi Gıyaseddin Pirşah da itaat etti.⁴ Moğollarla mücadele için Abbasi Halifesi Nâsır Lidînillâh yardım istedi. Ancak halife, daha önce babası ile yaşadığı problemlerden dolayı onun Irak-ı Arabî istila etmesinden çekindiği için kabul etmediği gibi üzerine kuvvetler sevk etti. Celâleddin bu kuvvetleri yenerek Bağdat civarına kadar ilerledi. Ancak Celâleddin bölgeyi yağmaladıktan sonra buradan kuzeye yönelerek önce Azerbeycan'ın Merâğa'yı, daha sonra da 1225 yılında Azerbeycan Atabegî Özbek'in elinde bulunan Tebriz'i ele geçirdi. Özbek'in Selçuklu soyundan gelen hanımı Hatun'u boşattırarak kendisine nikâhladı, Tebriz'i de karargâh haline getirdi. Daha sonra Sultan Celâleddin, Aras'ı geçerek Gence şehrini de ele geçirdi. Gürcüleri mağlup ederek bir asırdan beri müslümanların elinden çıkmış olan Tiflis'i geri aldı (10 Mart 1226).⁵

Azerbeycan'a geldiği günlerde Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad ve Mısır ve Suriye'de hakimiyet süren Eyyübî meliklerine mektuplar yazarak Moğollara karşı onların yardımını istedi. Celâleddin Hârizmşah'ın Alâeddin Keykubad ile kurduğu bu ilk temaslar böyle bir atmosferde ve vasatta gelişti.

¹ Konuyla ilgili dönem kaynakları şunlardır: Ahmed b. Muhammed Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, çev. Necip Asım, Yayınlayan ve dipnotlandıran: Mustafa Demirci (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021); İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), I-II; Abdülkerim Özaydın, "İbn Bîbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/379-382; Ebul Fezail Muhammed ibn Ali İbn Nazîf el Hamevi (ö. 637/1240), *Telhisu'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z- Zaman (Tarihu'l Mansuri)*, thk. Ebu'l 'Iyd Dudu, Notlandıran: Adnan Derviş (Dimaşk: 1981), 5-13; Hans L. Gottschalk, "İbn Nazif El-Hamevi'nin Yassıçemen Savaşı (25-28 Ramazan 627/ 7-10 Ağustos 1230) hakkındaki Raporu", çev. Kadir Kon, *Eyyubiler*, ed. Önder Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2012), 291; İbnü'l Esîr (ö.630/1233), *el Kâmil Fi't-Tarih*, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 2008).

² Aydın Taneri, *Harezşahlar* (Ankara: Diyanet Yayınları, 1993), 47.

³ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 92-94.

⁴ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 103-104; Taneri, *Harezşahlar*, 54.

⁵ İbnü'l Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/393; Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 171-172; Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcistan seferi hakkında ayrıntılı bilgi Bk. Ahmet Toksoy, "Celâleddin Harezşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2007), 137-150.

1. Celâleddin Hârizmşah ile Alâeddin Keykubad'ın İlk Münasebetleri ve Elçilikleri:

Celâleddin Hârizmşah'ın Anadolu Selçukluları ile ilk teması 1225 yılında Celâleddin'in Azerbaycan'a henüz yeni geldiği ve yerleşme aşamasında, Alâeddin Keykubad'la dostane münasebetler kurmak amacıyla bir elçi heyeti ve mektup gönderdi. Nesevî de “*Celâleddin en küçük bir mukavemetle karşılaşmaksızın Merâğa'ya girdi. Orada bir kaç gün kaldı ve Mücîreddin Ömer bin Saad el-Hâzermî'yi elçi olarak Rum ve Şam meliklerine gönderdi...*” diyerek durumu teyid eder.⁶ Zaten gönderdiği mektubun altında “*Bu mektup şimdi sancağımızın merkezi bulunan Merâğa şehrinde Cemaziyelahirin sonlarında yazıldı*” yazılı idi.⁷ Ayrıca mektupta “*iyi komşuluk münasebetleri tesis etmekten başka bir arzusu olmadığını ..*” belirtmekteydi. İbn Bîbî bu elçiliğe Hârizmşahların niçin ihtiyaç duyduğunu ve gelen elçiliğin amacını da şu şekilde açıklar: “*devlet büyükleri işlerin yoluna konulması ve hedeflere ulaşılması için en önemli yol olarak, Selçuklu soyundan büyük bir padişah olan, adaleti, insafı, mamur ülkesi, bol hazineleri, güzel ahlakı, iyi şöhreti ile tanınan Rum ülkesinin maliki Sultan Alâeddin ile dostluk ve barış yollarını açmayı, onunla sevgi temellerini güçlendirmeyi, muhabbet kaidelerini yükseltmeyi ve sadakat yolunu tutmayı gördüler...*”⁸

Hârizmşah elçisi Alâeddin Keykubad'ın huzuruna Şaban 622/Ağustos 1225 yılında Kayseri şehrinde kabul edildi. Bu esnada Selçuklu orduları bir taraftan sâhilden ve şimalden küçük Ermenistan'a (Kilikya'ya) yönelerek orada fütihat yapıyor; diğer taraftan da Karadeniz'deki donanma ile Kırım (Suğdak) seferini icra ediyordu.⁹ Sultan tarafından Hârizmşah elçisi çok iyi karşılandı, Sultan Celâleddin'e verdiği değeri ve Hârizmşahlar Devleti ile yakınlaşma ve müttefik olma isteğini göstermek için en üst protokol uygulandı. Kayseri'de misafir edildiği sırada kıymetli hediyeler ile taltif edildi.¹⁰ Elçi, Ona Celâleddin'in Moğollar karşısında nasıl yenik düştüğünü detaylı bir şekilde anlattı.¹¹

Celâleddin Hârizmşah elçiyle gönderdiği bu mektupta, Moğolların yaptıklarını ve kendisinin Moğollara karşı verdiği mücadeleyi anlatmış, devamında şunlar söylenmiştir:

“...Şimdiye kadar mektuplaşma ve haberleşme yolunu açık tutmamış olsak da bundan sonra ayrılık gayrılık perdesini kaldırmak, birlik ve beraberlik kalelerini fethetmek için çalışmalıyız. ... Aramızda milliyet ve din birliği vardır. Sevgi ve dostluğuna en uygun olan insan, önce dininde ve milliyetinde sana uygun olmalıdır. Batı padişahları arasında sizin yüce makamınız fitne fücurlara karşı sağlam bir settir. Doğu'da ise keskin kılıcımızla kâfirlerin fitne ateşini söndüren biziz. O halde böyle bir milliyet yakınlığıyla dostluk yolunu açık tutmalı, birlik dairesine girmeli, menfaatlerin sağlanmasında ve zararların önlenmesinde iş birliği içinde olmalıyız. Bu mektup, şu anda bayraklarımızın bulunduğu Merâğa şehrinde Cemadiye'l-uhra'nın sonlarında yazılmıştır.”

Allah'a hamdolsun ki halkımızın görüş birliği içinde olmasından, adamlarımızın güç birliği yapışından, büyük meliklerin bizlere itaatinden ve hanların sözüme uymasından devletimizin durumu düzelmiş, memleketimizin işleri yoluna girmiş; bize miras kalmış olan ülkemizi elimizde tutmamızı, Tanrı adına birlik olmamızı sağlamaktadır. Bu ülkeden Hint diyarına kadar geniş ve büyük bir toprak ülke kazandık. Bütün gücümüzü din düşmanlarından öç almak ve müslümanların kalbini

⁶ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 114.

⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/376; Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar* (Ankara: 1958), 86.

⁸ İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/ 374-375.

⁹ Osman Turan, “Keykubâd I”, *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Yayınları, 1971), VI/649-650.

¹⁰ İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/ 377.

¹¹ İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/ 374-377.

soğutmak için harcadık. Halkın desteğine ve iş bilir kimselerin yardımına mazhar olan devletimizin güçlü ve ülkemizin mamur olmasından memnuniyet duyuyorsunuzdur. Biz de sizin meclisinizin duyduğu her sevinçten ve mutluluktan kendimize hisse ve pay çıkarırız. Şimdi büyük insan; müctehid âlim... Hârizm ve Horasan'ın iftihar, Kadiyü'l-Kudat, ...Tahir b. Ömer el-Harezmi'yi yakınlık ve yardımcılarının eşliğinde, gerekli araç ve gereçle donanmış şekilde size gönderiyorum. O, elçilerin kullandığı dili kullanarak aramızda dostluk yolunu açacak, gönül aynasından ayrılık gayrılık tozunu kalmayacak, birlik ve beraberlik kapısını aralayacaktır. Bundan sonra aramızda mektuplar gidip gelecek, sefirlerin ve tüccarların ziyaretleri artacaktır. Bunun için yüce meclisinizde sultanların ilki olan elçimizin sözlerini dikkate alın. Onun her söylediğini kabul edin. Ricalarımızın arzını ve istemediğimiz tekliflerin dini bizim samimiyetimize verin ve size karşı duyduğumuz samimiyetimizden şüphe etmeyin. Alemlerin Rabbine hamdolsun”.

Hârizmşah'tan gelen mektupta “Aramızda milliyet ve din birliğinin varlığına değinilerek hem Türk asıllı hem Selçuklu varisi oldukları hem de müslüman kardeşliği vurgusu yapılmaktaydı. Devamında “birlik dairesine girmeli, menfaatlerin sağlanmasında ve zararların önlenmesinde düşünce ve iş birliği içinde olmalı...”derken de kapsamlı iş birliği ve ittifak öneriliyordu. “Aynı cihad yolunda birlemiyor, aynı din ve millete mensup bulunuyoruz. Garpte küfrün kökünü kazıyan derken haçlıları, Şarkta da kâfirlerin fitnesini derken de Moğollar kasdediliyordu. Bu yakınlaşmayı daimî kılmak için de Sultan Celâleddin Hârizmşah'ın Şiraz Atabeyi Ebu Bekir'in kız kardeşinden olan kızının, Alâeddin Keykubad'ın oğlu Gıyaseddin Keyhüsrev'le evlendirilerek bir akrabalık bağı kurmayı kararlaştırmışlardı.¹² Hârizmşah elçisinin gitme vakti geldiğinde Sultan Alâeddin, elçiye mektubun yanında yüklü hediyeler verdi.¹³ Ayıca Alâeddin Keykubad Hârizmşah elçisiyle Tuğra-yı Esedâbâdî'nin kaleminden cevabî bir mektup gönderdi. Mektubunda şunlar yazılıydı: ¹⁴

“... İlk samimi davranışın sizden gelmesi, üstün olan lütuf ve tecrübelerinizin bir işaretidir...: “Önceliği aldığınızı kimse inkâr edemez”.Muzaffer bayraklarınız melun kâfirlerden oç almak için harekete geçip başarı haberlerinizi aldığım zaman büyük bir sevinç duydum. Sizinle mektuplaşma arzum artmıştı. Bu dostunuz da her yıl kışın yaza döndüğü sıralarda kılıçların gölgesinde dünyanın dört tarafında savaş ve mücadele içine girmektedir. Bu durum, aramızdaki milliyet yakınlığını bizim daha önce göstermeyişimizin yeterli bir mazeretidir. Allah, bu işe ön ayak olma kerametini ve başlama şerefini size vermiştir. O halde Allah'ın takdiri hilafına davranmak mümkün değildir. Aramızda yakınlık kurulması için şartlar olmuşken her zaman sık sık mektup yazılarak ulu dergâhınız rahatsız edilecektir. Sizin tarafınızdan gönderilen Hârizm ve Horasan vezirlerinin veziri Mucireddin haberlerinizi getirdi. Getirdiği mektubu okumak, kalbimizi dostluk ve samimiyetle doldurdu. Kaldığı günlerde hikmetli sözleriyle gönlümüzü fethetti. Mektubunuzun cevabı, Emir Sipehsâlâr Selâhaddin ile size gönderildi. İstedğim odur ki, o huzurunuzda çıktığında söylediği ve reddettiği her şeyi anlayışla karşılar, onun söylediklerini bizim sözümüz kabulediniz. Başlatmış olduğunuz bu dostluk geleneğini, mektup ve haberlerle güçlendirirsiniz. Bu sadık dostunuz da hizmet yoluna devam eder, dostluk hususunda çaba gösterir vessalam”.

İbn Bibî, Celâleddin'in elçisi olan Mucireddin'in dönüşte Sivas'a varınca hastalanarak hayatını kaybettiğini, Sultan'ın Hârizmşah'a gönderdiği hediyelerin Sipehsâlâr Selâhaddin tarafından

¹² İbn Bibî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/376; Turan, *Vesikalar*, 88. Nesevî, evlilik teklifinin Keykubâd'ın Ahlat muhasarasında gönderdiği elçiler vasıtasıyla vuku bulduğunu kaydeder se de bu mümkün görünmüyor. Çünkü aşağıda da anlatacağımız üzere Ahlat kuşatması esnasındaki elçilik heyeti çok kötü karşılanmış ve görüşmeler çok gergin geçmişti. Bk. Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 149,150.

¹³ İbn Bibî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/374-377.

¹⁴ İbn Bibî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/375-377; Turan, *Vesikalar*, 82-100.

Ahlat kuşatması esnasında Celâleddin'e ulaştırıldığını kaydeder¹⁵. Fakat Nesevî, Mucireddin'in döndüğünü ve 10 Mart 1226'da Tiflis'in fethinde bulunduğunu söyler. Ayrıca Nesevi'nin aktardığına göre Şerefül-Mülk'ün Hoy taraflarında iken İmâdüddin unvanını haiz bir kimse Alâeddin Keykubad b. Keyhüsrev'in vezirinin imzasıyla bir mektupla elçi olarak geldi. Mektup iki komşu hükümeti hüsnü münasebeti muhafaza ve dostluk alakalarını pekleştirme arzusu ile yazılmıştı. Selçuklu elçisi, Celâleddin doğuda iken Hoy'da Hârizmşah veziri Şerefü'l Mülk ile 1226 yılında görüşmüşlerdir.¹⁶ Osman Turan, Harzemşah vezirini "Şimdi etrafınızda isyan bayrağını kaldırmak için fırsat bekleyenler mevcuttur" sözüyle Ahlat valisi Hâcib Ali'yi kastettiğini yazar. Mektubun muhtevasına ve görüşmelerden sızan sözlere bakarak bu görüşmenin 1226 yılından daha geç bir tarihte olduğu kanaatindeyiz.¹⁷ İbn Bîbî'nin mektupları karıştırdığına inanmaktadır.¹⁸ Bizim kanaatimiz de Nesevi'nin verdiği bilgilerin daha doğru olduğu yönündedir. Nesevi bu görüşmeye dair bazı detaylar verir ve vezirin Selçuklulardan para ve asker yardım istediğinden bahseder: "*Moğol istilasının ne suretle hanedanları mahvettiklerini, kanlı gözyaşı döktürdüğünü, hükümdarların asırlarca biriktirilmiş hazinelerini tükettiğini bilmez değilsiniz. Babasının vefatından sonra yola çıkan Sultanımızın kılıçtan başka bir şeyi kalmamıştı. Eğer şu demlerde ona yardım ederseniz, bunu ömrü oldukça unutmaz ve asırlarca bu hizmetiniz dillerden düşmez...*" Fakat Nesevî, bu iyi niyetli mektupların hiçbirini bazı maniler dolayısıyla vaktinde ellerine ulaşmadığını, bu elçilik teatisinin Ahlat muhasarasından hemen önce gerçekleştiğini göstermektedir.¹⁹

Sultan Celâleddin Hârizmşah İsfahan'dan döndüğü²⁰ ve Ahlat'a muhasaraya başlayacağı günlerde Alâeddin Keykubad'dan Celâleddin Hârizmşah'a bir mektup daha gelmişti. Tam bu sıralarda Erzurum'un üzerine giden Alâeddin Keykubad'a karşı Erzurum Meliki Eyyûbîlere yaklaşmış, bunun üzerine gidince de Tuğrul Şah'a Ahlat Emiri Hâcib Ali desteğe gelmişti. Harzemşahlara giden Selçuklu elçisi Sedidü'l-Müridi'yi de öldürtmüştü.²¹ Bundan dolayı Selçuklu Sultanı Eyyubilere karşı çok kızgındı ve ortak düşmanları Eyyubilere karşı Sultan Celâleddin ile birlikte ittifak teklifini içeren bir mektup göndermişti. Nesevî bu mektubu sultana takdim ettiğini ve kısaca da muhtevası hakkında şu bilgileri verir:

"Sultan Tuğtap'ta (Tatvan)²² iken Rum hükümdarı Alâeddin'den aldığı bir mektupta Eyyûbîlere karşı hasmane hareket etmesi ve kendisine bu hususta yardım edileceği bildiriliyordu. Mektupta ilave olarak Sultan nasıl Moğollarla uğraşıyorsa kendisi de civara yerleşmiş olan Hristiyanları defetmeye ve ellerinden şehirler almaya çalıştığını, şimdi ise her ikisi de serbest olduklarından kuvvetlerini Eyyûbîler yani, şu adi ve zalim herifler üstüne

¹⁵ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/379. İbn Bîbî'nin verdiği bilginin doğru olması mümkün görünmüyor, çünkü Harzemşahların Ahlat kuşatması ve Ahlat emiri ile ilişkilerin bozulması bu olaydan bir yıl sonradır.

¹⁶ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 96-97; Turan, *Vesikalar*, 92.

¹⁷ Turan, *Vesikalar*, 89-90.

¹⁸ Turan, *Vesikalar*, 91.

¹⁹ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 150-152.

²⁰ Celâleddin Hârizmşah, 1228 yılında aniden Ahlat üzerine yürümek için hazırlık yaptığı sırada, Moğolların Ceyhun'u geçip, Irak-ı Acem'e yürüdüklerini haber aldı. Bütün ordusuyla onları karşılamaya yöneldi. 26 Ağustos 1228'de İsfahan önlerinde meydana gelen muharebede, Celâleddin Moğolları her ne kadar mağlup etmedi ise de Moğolları korkutarak onların Maveraünnehir'e geri dönmelerini sağlamıştı.

²¹ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 177.

²² Tuğtap: Van gölünün batı sahilinde bulunan Tatvan'ın eski adıdır. Osmanlı kayıtlarında Tuğ veya Tuğtap mahallesi olarak geçer. Kale'nin yeri ise şimdiki Çağlayan mahallesinin olduğu yerdedir. Bk. *Urfa'lı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987), 143.

*çevirmenin mümkün olduğunu söylüyordu. Nihayet “küçük cihadi bitirin, sıra büyüğüne geldi” diyordu.*²³

Bu mektup, Celâleddin Hârizmşah Kirman isyanını bastırırken veziri Şerefül-Mülk Erzurum havalisine akın yaparak pek çok esir ve ganimetlerle dönerken Hâcib Hüsameddin Ali'nin tecavüzüne uğradı ve mağluben memleketine geldiği, Gürcistan'a ikinci seferini yapıp Ani ve Kars şehrini aldıktan sonra beklenmedik bir şekilde Hâcib Hüsametdin Ali'den intikam almak amacıyla Ahlat üzerine yürüdüğü sırada Tatvan'a gelmişti. Selçuklular ile Eyyübîlerin Adıyaman, Kahta, Erzurum için gerginlik yaşadıkları,²⁴ Eyyübîlerin Ahlat Valisi Hâcib Ali'nin hem Hârizmşahlara karşı Azerbaycan'daki taarruzlarının olduğu, hem de Selçuklulara karşı Erzurum Meliki Cihan Şah'ı himaye ettiği²⁵ günlerde 1226 yılının sonlarında, 1227 yılının başlarında gerçekleşmiş olmalıdır.

Diğer taraftan 1225 yılında yaklaşık 45 yıldır Abbasi halifelik makamında oturan ve bütün İslam dünyasını kısmen kontrolü altına alan Nâsır Lidinillâh vefat etmişti. Aynı yıl içinde yaklaşık altmış yıldır hüküm süren Mengücek Emiri Fahreddin Behramşah da vefat etmişti. İki yıl sonra da Cengizhan'ın vefat etmiş olması(1227) ve onların yerine daha tecrübesiz idarecilerin gelmesi, böylesi hassas ve zor bir dönemde hem yeni krizlerin çıkmasına hem de çıkan krizlerin yönetimini güçleştirmiştir. Özellikle Cengizhan'ın vefatı ve yerine iki yıl herhangi bir hanın geçmemiş olması, Hârizmşah ve diğer devletler üzerinde artık Moğol tehdidinin kalmadığına dair bir tesir yapmış olması muhtemeldir. Çünkü bundan sonraki süreçte bölge devletleri arasındaki rekabet ve kavga daha da şiddetlenmiştir.

2. Devletleri Arasında Bölgede Nüfuz Mücadelesi ve Küçük Emirlerinin Tahrikleri

Celâleddin Hârizmşah'ın Azerbaycan'a geldiği dönemde (1225) Alâeddin Keykubad ile Eyyübî Meliki Eşref arasında bölgede bir nüfuz mücadelesi yaşanıyordu. Van gölü havzası Eyyübî Meliklerinden Eşref'in elindeydi ve kardeşi Şihabüddin Gazî'nin idaresindeydi. Artuklu emiri Mesud (Mevdud) Hısnı Keyfa ve Emiri Muzafferüddîn Gökbörü Musul'da Eyyübîlere hamî arayışı içinde idi. Mengücek Emiri Fahreddin Behramşah yeni vefat etmiş, oğlu Davut Şah ve Erzurum Meliki Rükneddin Cihan Şah da Selçukluların tabiiyetinden çıkmak için fırsat kolluyordu.²⁶ Başta Amîd ve Mardin hükümdarı Melik Mesud ve Erzurum Meliki Rükneddin Cihan Şah olmak üzere bu meliklerin taraf değiştirerek Celâleddin Hârizmşah'a tabiliğini bildirmeleri; Eyyübîlerin Dimaşk hâkimi Melik Muazzam'ın Hârizmşah'a elçi göndererek kardeşi Melik Eşref'in topraklarını paylaşma teklifi, Hârizmşah bölgeye geldikten bir yıl sonra Eyyübîler ile Hârizmşahlar arasında gerilime yol açmıştı. Eyyübîler ile Selçuklular arasında daha önceden devam etmekte olan bölgedeki hakimiyet mücadelesine bu defa Hârizmşahlar da katılmış oldular. Küçük melik ve emirler sürekli taraf değiştirmeleri, bölgedeki siyasi dengeleri bozmuş, ittifaklar yeniden kurulmuştu. Dengeler ve ittifaklar sürekli değişiyordu. Hârizmşah'ın Kirman ve İsfahan'daki isyanları bastırmak için bölgeden ayrılması karşısında himayesiz kalan Artuklu Melik'i Mesud, bu defa Alâeddin Keykubad'a yanaşmış, onunla ittifak kurmuş; Alâeddin Keykubad, Muzafferüddin Çavlı komutasında bir orduyu Adıyaman ve

²³ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 162.

²⁴ İbn Nazîf, *Telhisü'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z-Zaman*, 131, 157 vd.; Ayrıca bk. Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2005), 214-225.

²⁵ İbnü'l Esir, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/479; İbn Nazîf, *Telhisü'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z-Zaman*, 161; Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, 233.

²⁶ İbnü'l Esir, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/421; Muhammed b. Salim İbn Vasıl, *Müferricü'l-kürûb fi ahhâri Benî Eyyüb*, Nşr. C. Şeyyal, I-III, (Kahire 1972), nşr. H. M. Rabii-S.A. el-Aşur, IV-V, (Kahire 1975-77), IV/137, vd.; Ebu'l-Fida İmadüddin Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. A.A. Feth, (Beyrut 1990), XII/112; Ayrıca bk. Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, 215-232.

Kahta'ya, Esedüddin Ayaz komutasında bir orduyu da Çemişkezek bölgesine göndererek, Eyyübîlerin elindeki Orta Fırat havzasını almıştı.²⁷

Buna karşılık Selçukluların Alâeddin Keykubad'ın 1228 yılında Erzincan ve Kemah'ı Mengüceklerden aldıktan sonra amcasının oğlu Erzurum Meliki Rükneddin Cihan Şah'ın elinde bulunan Erzurum üzerine yürümesi üzerine Cihan Şah, el-Melikü'l-Eşref'e itaat ettiğini ve onun emrine girdiğini bildirmiş, ondan yardım istemişti. O da Ahlat'taki naibi Hacib Hüsâmeddin Ali'yi emrindeki askerlerle Erzurum'a gelip şehri Alâeddin Keykubad'a karşı korumuştur. Hâcib Hüsâmeddin Ali'nin askerlerinin Erzurum'a geldiklerini öğrenen Alâeddin Keykubad seferini iptal ederek Erzincan'dan geri götürmüştü.²⁸

Celâleddin Hârizmşah 1229 da Ahlat'ı kuşatınca, daha evvel Selçuklulara karşı Eyyübîlere sığınan Erzurum Meliki Cihan Şah; şimdi de taraf değiştirerek Harzemşah'ı metbû tanımak, namına hutbe okutmak suretiyle af talep etmek için elçi göndermişti. Nesevî “*Rükneddin Celâleddin saltanatının parlaklığını, şevketini görünce, Ahlat'ın sukutu yakın olduğunu anlayınca bir elçi gönderdi ve affını istedi...*” demektedir.²⁹ Sultan, önce Cihan Şah'ın arzusunu reddetti. Bundan sonra Cihan Şah sultan ile bizzat görüşmek üzere Ahlat'a gitti. Sultan onu bir günlük mesafede karşılamak üzere bizzat vezirini ve diğer divana mensup ricali göndererek ona büyük bir mevki verdiğini gösterdi. Vezir Şeref'ül-Mülk'e kıymeti 1000 dinarı geçen hediyeler takdim ettikten sonra Ahlat'ta Hârizmşah'ın huzuruna çıktı, yer öptü. Her ne kadar sultanın onu kabul ettiği çadırın (çetr) ip ve direklerinin birden çökmesi uğursuzluk olarak görüldüyse de Celâleddin'in yanında birkaç gün kalan Cihan Şah arzusunu gerçekleştirdikten sonra döndü. Cihan Şah dönünce metbûuna asker, erzak ve muhasara aletleri ve çok miktarda ok ve yay gönderdi. Bu suretle Cihan Şah hem Celâleddin'e karşı endişesini giderdi hem de memleketini ilhak edeceğinden şüphe etmediği Keykubad'a karşı kuvvetli bir hâmi bulmuş oldu. Bu olay, son ana kadar dost kalan bu iki hükümdarın aralarının açılması, Alaaddin Keykubat'ın Ahlat kuşatması karşısındaki olumsuz tavrını fırsat bilen Erzurum Meliki'nin Celâleddin Harzemşah'a yaklaşması, iki hükümdarın münasebetlerinin tamamen bozulmasına, sonra da savaşa giden olayları tetiklemesine sebep olmuştur.³⁰

Melik Eşref'in Selçuk Sultanını Celâleddin Hârizmşah'a karşı tahriki de iki hükümdarın tam anlamıyla birbirinden şüphelenmelerine sebep oldu. Alâeddin Keykubad'ın artık Celâleddin'e karşı bütün güveni alt üst olmuştu; Ahlat'ın zaptından sonra Cihan Şah ile kendi aleyhinde harekete geçeceğine kani olmuştu. Ahlat muhasarası sırasında gelen Hârizmşah elçilerine karşı Alâeddin Keykubat'ın diplomatik teamülleri aşan olumsuz tavrının arkasında bu gelişmeler vardı. Bu olaydan hemen sonra hızlı bir şekilde Eyyübîler ile temasa geçerek Hârizmşahlara karşı yeni bir ittifak cephesi oluşturmak için adeta diplomasi mekiği dokumuştur. Nitekim Sultan Ahlat'ı almış, Malazgirt muhasarasına hazırlanmış olduğu sırada, Erzurum Meliki Rükneddin Cihan Şah, Sultan dergahına gelerek Rum Selçuklularıyla Suriyeliler (Eyyübîler) arasında aleyhine ittifak ettiklerini bildirmiş ve şöyle demişti: “*Benim fikrim iki taraf birleşmezden evvel teşebbüslerinin önüne geçmektir. Bunun için hazırlanmazdan evvel her birisinin ayrı ayrı işlerini görmektir...*” Erzurum hâkimi Celâleddin

²⁷ İbn Vasil, IV/178. Bu olaydan sonra Kahta'da Eyyübîler ile Selçuklular karşı karşıya gelmişti. 1226 yılındaki bu savaştan Selçuklular galip çıkmıştı. Bk. İbn Vasil, IV/ 203; Nüveyri, Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fumuni'l-Edeb*, thk: Mufid Kumayha (Beirut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 2004) XXVII/102.

²⁸ İzzeddin İbnü'l Esir, *el Kamil Fi't-Tarih*, (Beirut 1979), XII, 478; Nüveyri, XXVII/103; Necdet Sakaoğlu, *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971), 60.

²⁹ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 177-178.

³⁰ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 177-178; İbnü'l Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, XII/478-479; Nüveyri, XXVII, 103; Turan, *Vesikalar*, 96.

Hârizmşah ile birlikte Ahlat muhasarasında bulunmuş ve savaş düzeni sırasında da Celâleddin'in yanında yer almıştı.³¹

Alâeddin Keykubad, bu yılın Şaban (1228 Temmuz- Ağustos) ayında Amîd emîri el-Melik Mes'ûd'un ülkesine doğru yürüyüp birçok kaleyi ele geçirmişti. Yukarıda kaydettiğimiz gibi, Amîd emîri Melik Mes'ûd, önce Celâleddin Hârizmşah ile Dımaşk emîri el Melikü'l-Muazzam ve diğer saydığımız hükümdarlar arasında el-Melikü'l-Eşref'e karşı bir ittifak akdedilmişti. Bunun üzerine aralarında bir ittifak bulunan el-Melikü'l-Eşref, müttefiki Alâeddin Keykubad'a haber göndererek Amîd üzerine yürüyüp buranın emiriyle savaşmasını ondan istemişti. Kendisi de o sıralarda Mardin'i kuşatmış bulunuyordu. Sultan Alâeddin Keykubad kendi hâkimiyeti altında bulunan Malatya'ya varmış, buradan Amîd emîri üzerine askerler göndererek ona ait bulunan Hısn-ı Mansûr ve Sümkerad (?) Kalesini ve onlara yakın yerleri fethetmişlerdi.³²

Her biri bir şehir ve bölgenin hâkimi olan Eyyübî meliklerinin kendi arasında da bazı anlaşmazlıklar vardı. Dımaşk (Şam) hâkimi el-Melikü'l-Muazzam İsa, Hıms (Humus) ve Hama'yı ele geçirmek isteyince, kardeşleri Mısır Sultanı el-Melikü'l-Kâmil ile El-Cezire bölgesi hâkimi el-Melikü'l-Eşref'in tepki ve tehditleri ile karşılaştı. Mecburen bu emelinden vazgeçerek, gizlice Hârizmşah Celâleddin ile iş birliği kurma yoluna gitmişti. El-Melikü'l-Eşref'in ihtiraslı politikasından endişeli olan Erbil hâkimi Muzaffereddin Kök-Börü ile Amîd (Diyarbakır) ve Mardin Artuklu emirleri de Celâleddin ile anlaşma yaparak onu metbu tanıdılar. Anlaşmaya göre, el-Melikü'l-Muazzam, Hama ve Hıms'ı; Kök-Börü, Musul'u; Celâleddin de Ahlat'ı ele geçirerek buralara sahip olacaklardı.³³ Fakat el-Eşref ile el-Muazzam kardeşleri el Kâmil'e yazdıkları mektupta Celâleddin Hârizmşah'ın kalabalık ordularla Ahlat üzerine geldiğini bildirip Eyyübî hanedanının maslahatı için şartların böyle icap ettiğini söylemişlerdi. Nihayet bu yılın sonuna kadar el-Melikü'l-Eşref Dımaşk'ta kalmış ve herkes olduğu yerde kışın çıkmasını beklemişti. Kış çıktıktan sonra Hârizmşah'ın nasıl davranacağını merak ediyorlardı.³⁴

3. Ahlat Kuşatması

Esasen Yassıçemen savaşına giden süreci tetikleyen olaylar dizisi Eyyübîler ile Hârizmşahlar arasındaki bölgede yaşanan gerilimden doğmuştu. Özellikle Ahlat'ın kuşatılması savaşa giden süreçte bütün dengeleri bozduğu gibi ittifakları da yeniden şekillendirdi. Bu konuda devrin ve bölgenin en yakın tanığı olan İbnü'l Esîr, savaşa giden ve savaşın esas nedenini teşkil eden bu süreci, gelişmelerdeki kronolojik sırayı takip ederek dikkatli bir şekilde aktarmaktadır.

Celâleddin Hârizmşah Ahlat'ı almak için 1226 yılında ve sonrasında birkaç defa teşebbüs etmiş, ancak Kirman İsyanı, Hacı Ali'in engellemeleri, Azerbaycan'da bulunan Yıva Türkmenlerinin çıkardıkları karışıklıklar gibi sebepler ile yarım kalmış idi³⁵. Celâleddin Hârizmşah'ın Irak-ı Acem, Azerbaycan, İran ve Gürcistan'ın bazı şehirlerini zapt etmesi neticesinde, Hârizmşahların hakimiyeti batıda Anadolu Selçuklu idaresindeki Erzurum'a ve Eyyubi Devletinin himayesinde bulunan Ahlat şehrine kadar ulaşmış oldu. Celâleddin Hârizmşah'ın Moğollara, Gürcülere ve Abazalara karşı yapmış olduğu savaşlarda büyük başarılar elde etmesi ve akabinde Hindistan'dan Hazar Denizi'ne; Basra'dan

³¹İbnü'l-Esîr, XII/450-451.

³²İbnü'l-Esîr, XII/416-417.

³³ Alâeddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihan-Güşa*, nşr. M.M Kazvini, (c.n, London-Leyden:1916), 179; Türkçe çev. M Öztürk (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), II/147; Turan, *Vesikalar* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 97.

³⁴ İbnü'l-Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/420-422.

³⁵ İbnü'l Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/413-414; Nesevî, , 175-176; Aydın Taneri, *Celalu'd Din Harizmşah ve Zamanı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977), 37; İbnü'l Esîr, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/419; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 367; Taneri, *Harezmşahlar*, 62.

Doğu Anadolu'ya kadar geniş bir bölgede hakimiyet kurması,³⁶ öncelikle Hârizmşahlar devletine komşu olan devlet ve emirlerin geleceğini tehdit etmekteydi. Nitekim himayesinde oldukları devletten ayrılıp müstakil bir güce kavuşmayı düşünen veya maiyetinde buldukları yöneticilerle birtakım problemler yaşayan bazı kişiler Celâleddin Hârizmşah'ın varlığından istifade etmeye ve onu kendi politikaları bağlamında etkilemeye çalışmışlardır.³⁷ Celâleddin Hârizmşah, yaklaşık bir buçuk yıl boyunca Gürcüler, Moğollar ile uğraşırken,³⁸ Eyyubi El-Melikü'l-Eşref'in Ahlat'taki naibi olan el-Hâcib Ali Hüsâmeddin 1227 yılının şaban ayında (1227 Temmuz - Ağustos) Azerbaycan illerine doğru harekete geçti. Ancak İbnü'l Esîr'in anlattığına göre:

*“Ahlat valisi Hüsameddin Ali'nin Azerbeycan'a gelmesinin sebebi, Tuğrul Şah'ın kızı Celâleddin'in zevcesi Mihr-i Cihan'ın İl-Denizliler devletinin yönetiminde, eski kocası Özbek'in nikâhı altında iken söz sahibi olması idi. Celâleddin Hârizmşah Mihr-i Cihanla evlendikten sonra onu ihmal etmişti. Bunun üzerine Mihr-i Cihan da eski nüfuzunu kullanmak için Hoy halkı ile birlikte Ahlat emiri Hüsameddin el-Hâcib'e mektuplar göndererek onu Hoy'a çağırması ve şehri teslim etmek istediğini bildirmişti. Bunun üzerine Hâcib Hüsâmeddin Ali, Azerbaycan illerine dalmış ve Celâleddin'in hanımının emri altında bulunan Hoy çevresindeki kaleleri ele geçirmişti. Arkasından Merend Kalesi'ni de alarak Nahcivan halkının daveti üzerine Nahcuvân'a kadar gitmiş, buraları hâkimiyetine aldıktan sonra Ahlat'a dönmüştü. Hüsâmeddin Ali, Celâleddin'in hanımı, aynı zamanda Sultan Tuğrul'un da kızı Mihr-i Şah hatunu da beraberinde Ahlat'a getirmişti (625/1227). Celâleddin, olanları öğrenince onlar üzerine yürüdü ve onu hezimetle uğrattı...”*³⁹

Bu mevzuda Nesevî, “*Tuğrul'un Kızı Prensesin hali ve Tarihin Sonu*” başlığıyla verdiği bilgilerde bütün suçu Hârizmşah'ın veziri Şerefül-Mülk'e yıkar. Buna göre Prenses *Mihr-i Cihan'a* verilen Hoy bölgesi mukataalarına vezir Şerefül-Mülk'ün el koyduğunu, prensesi ezdiği, Irak'ta bulunan sultana yazdığı mektuplarda “*Tuğrul'un kızının atabeylere yüz verdiğini, hükümeti ele geçirmeleri için teşvik ettiğini...*” bildirdi. Ayrıca “*kendisini isyan etmekle*” itham etti. Sonra da Prensesin üzerine yürüyünce, prenses Azerbaycan Gölü kıyısındaki Tat kalesine sığınmak zorunda kaldı. Vezir Şerefül-Mülk de Hoy'a giderek prensesin sarayına ve hazinelerine ve cariyelerine el koydu. Prenses araya şefaatchiler koyduysa da fayda vermedi. En sonunda sultanın yanına gitmek için izin istedi, buna da müsaade edilmedi. Bütün ümidini kesen prenses, kendisinin içine düştüğü bu zillet durumundan kurtarması için Eyyubi Meliki Eşref'ten yardım istedi. Buna mukabil elindeki bütün mukataalar, kale ve şehirleri kendilerine vereceğini vadetti. Melik Eşref, Ahlat valisi Hâcib Ali'ye bir mektup yazarak Azerbaycan'a gitmesini, Tat kalesindeki prensesi alıp getirmesini emretti. Hâcib Ali'nin Azerbaycan seferi böyle başladı. Hazırlıksız yakalanan Şerefül-Mülk Tebriz'e çekilince Hâcib Ali de prensesi Tat kalesinden alıp getirdi.⁴⁰ Bundan sonra Hârizmşah veziri Şerefül-Mülk ile Eyyübîlerin Ahlat valisi Hâcib Hüsameddin Ali arasında Hoy, Nahcivan, Merend bölgelerinin

³⁶ Cüveynî bu durumu “*Senin burak gibi olan azmin, Hindistan'dan kalkıp Arran bölgesine ayağını koydu. Senden başka zamanın padişahlarının hangisi, erkek atını Tiflis'ten, suyunu da Amman'dan getirdi?*” Şiiriyle dile getirir. Bk. Alâeddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i cihan Güşa*(1226-1283), çev. Mürsel Öztürk (Ankara:Türk Tarih Kurum, 2013), 365.

³⁷ Oktay Bozan, “*Celâleddin Harezşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları*”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Güz 2012), 139.

³⁸ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, 365; Toksoy, “*Celâleddin Harezşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri*”, 137-150.

³⁹ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 174; İbnü'l-Esîr, 429; Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 148.

⁴⁰ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 147-149, 153.

hakimiyeti için bir düzine hadise vuku bulmuştur.⁴¹ Bu gelişmeler Hârizmşahlar ile Eyyübîlerin arasında tamamen açmış, Yassı Çemen savaşına giden olaylar zincirinin başlangıcı olmuştur.

Alaeddin Keykubat'ın Erzurum yakınlarında olduğu ve Ahlat Emiri Hâcib Ali'nin Erzurum'u Alâeddin'e karşı korumaya aldığı tarihlerde, Celâleddin Hârizmşah'a gönderdiği mektupta Eyyübîlere karşı ittifak teklifinde bulunmuştu.⁴² Celâleddin Mengüberti ise cevabî mektubunda, Daru'n-Nâsır Erzincan'ın alınışını tebrik ediyor, buluşmak üzere Erzurum'a kadar geldiğini fakat sultanın oradan ayrılmış olduğunu; elçi olarak gönderdiği Kutluğ Subaşı Şemseddin, Erzurum Meliki Cihan-Şah ve Ahlat emiri Hâcib Ali'nin seyahatlerine mani olduklarını bildırıyordu. Hatta, Hârizmşah bu müttefikleri te'dib için Ahlat'a bağlı Muş Ovasındaki köyleri yağma etmişti.⁴³ Nesevî, Sultan Celâleddin Hârizmşah'ın doğudaki isyanları bastırmak için gittiği bu sırada, Alâeddin Keykubat'ın veziri imzasıyla İmâdüddin adında bir elçi gönderdiğini "*Rumiler elçisi İmâdüddin'in Gelişi*" başlığı ile aktarır.⁴⁴ Bu görüşmelerin maksadı Eyyübîlere karşı bir ittifak cephesi oluşturmaktır.

Celâleddin Hârizmşah'ın Ahlat'ı kuşatması, bölgenin en güçlü ve eğitimli ordusu ile bir anda cazibe merkezi haline geldi. Bu defa küçük emirler taraf değiştirerek Celâleddin Hârizmşah tarafına geçmeye başladılar. Tam bu günlerde Erzurum Meliki Cihan-Şah, Ahlat emiri Hâcib Hüsameddin Ali'ye destek verdiği için Celâleddin'e elçi göndererek affını diledi ve namına hutbe okutarak bundan böyle onu matbu' olarak tanıyacağını bildirdi.⁴⁵ İstekleri kabul edilince Rükneddin'in Cihan-Şah Hârizmşah ile görüşmek üzere Ahlat'a gitti. Hârizmşah onu karşılamak üzere vezirini gönderdi. Ahlat'a gelen Cihan Şah, Celâleddin'in huzurunda yer öptü ve karşılıklı hediyeler takdimden sonra; Erzurum'a döndüler. Cihan-Şah'ın Ahlat kuşatması için her türlü yardımda bulunduğu gibi, Hârizmşah'ı da Alâeddin Keykubad aleyhine teşvik etmekten de geri kalmıyordu. Alâeddin Keykubad ve Celâleddin Hârizmşah'ın birbirleri ile bir ittifak akdedecekleri sırada, birdenbire siyasetlerinde meydana gelen değişiklikte özellikle Erzurum Meliki Cihan Şah'ın Celâleddin Hârizmşah tarafına geçmesi etkili oldu. Ahlat kuşatması sırasında Alâeddin Keykubad'ın gönderdiği mektupta "*insan şeytanlarından olan bazı hainlerin teşvikiyle himmetlerini İslâm kubbesi, abidlerin yurdu, zahidlerin kaynağı, imam ve hafızların şehri olan (Ahlat) üzerine çevirmişlerdir...*" sözleri doğrudan Erzurum melikini kastediyordu.

4. Celâleddin Hârizmşah ile Alâeddin Keykubat'ın Son Mektuplaşmaları ve Elçileri

Sultan Celâleddin son elçilik heyetini 627/1229 yılında gönderdi. Mektubun muhtevasından bu elçilik heyetinin Ahlat kuşatması esnasında geldiği anlaşılıyor. Cüveynî, Ahlat kuşatması esnasında şehrin ileri gelenleri, Sultan'ın nezdinde şefaatte bulunsunlar diye gizlice Bağdat'a Anadolu'ya ve Suriye'ye elçiler gönderdiler. Buradan da anlaşılıyor ki Selçuklu elçilik heyeti, Ahlat ahalisinin çağrısı üzerine Alâeddin Keykubad'a gönderilmişti. Aynı günlerde Abbasi halifesi Al-Mustansır Billah'ın da elçisinin Hârizmşah'a gelmesinin nedeni Ahlat halkının davetleriydi.⁴⁶ Cüveynî, Alâeddin Keykubat'ın birkaç defa araya girip iki tarafı barıştırmaya çalıştığını, ancak Ahlat'ın ileri gelenleri, Sultan'a boyun eğmeyi kabul etmediklerini, hatta Sultan'a kötü sözler söyleyip hakaret ettiklerini yazar.⁴⁷ Hârizmşah tarafından gönderilen bu heyette babası merhum sultan Muhammed'in yakın adamlarından (*havas-ı mukarreb*) Taşdâr Melik Cemâleddin Ferruh, Cemâleddin Saveci, Necmeddin Ebu Bekir Cami gibi önemli kişilerle iki büyük Hârizmli emiri bulunuyordu. Bu heyet geldiğinde

⁴¹ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 153-161.

⁴² Turan, 92.

⁴³ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 226-230.

⁴⁴ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 149.

⁴⁵ Bk. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi* (İstanbul: 1329), 2/356.

⁴⁶ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 164.

⁴⁷ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, 372.

Selçuklu Sultanı Alanya (Alaiye)'de bulunuyordu. Toros dağlarının zorlu ve sarp yolları aşılacak Alaiye'de Alâeddin'in huzuruna altı gün sonra kabul edildiler. Görüşmede Sultan I. Alâeddin Keykubad, sözlü ve yazılı olarak şunları söylemişti:

“Gazi sultana, bu sadık dostundan büyük hürmetler sununuz; kavga kazanlarının kaynaması, onun yüksek himmetleri neticesi olan birleşme mesafelerinin yaklaşmasıyla gün geçtikçe artmaktadır. Sultana şu ciheti arz ediniz ki : bizim son ümidimiz ve düşüncemizin hulâsası, onun keskin intikam kılıcının (Abhaz) düşmanlarının kahrı sevdasından ve (Tiflis) memleketinin fethi arzusundan vaz geçip; birkaç gün seyran ve dinlenmek için Rum ülkesi ovalarında ağırlıkları, hayvan ve sürüleriyle dolaşır, sonra oradan ayrılınsın. Gönüller tanışsın, aramıza dostluk girsin, tefrika yerini birliğe bıraksın. Cihangir dizginlerinizle ülkemiz şereflensin. Bu yolculuk esnasında imkanlarımız dahilinde olan hizmetlerde şayet bir kusur görülürse bu dostunuz olarak düzeltme yoluna gideriz.

Öğrendik ki insan şeytanlarından olan bazı hainlerin teşvikiyle himmetlerini İslâm kubbesi, abidlerin yurdu, zahidlerin kaynağı, imam ve hafızların şehri olan (Ahlat) üzerine çevirmişsiniz. Allah'ın razı olmayacağı bir davranış içine girmişsiniz. Bu iş sizin gibi yüce bir sultanın asaletine, ahlakına, güzel karakterine hiç yakışmamaktadır. Bu hareketleri makul bir düşünceden uzak görünüyor. “İyiliği emret, fenalığı önle...” ayeti mucibince istikametini o şehirden çevirip; “Ey peygamber! İnkarcularla savaş; onlara karşı sert davran...” emrine uyarak müşrik ülkelerden birine yönelin. Aklınızı tamamen din ve devlet düşmanlarının defedilmesine verin. Bundan sonra mühim işlere kalkışırken düşünüp taşının...”

Bundan sonra sözlü olarak dile getirilen konular bir mektup ile de bildirilmek istenmişti. Yazılan mektup oldukça ağıdalı ve övgüler dolu uzun bir girizgahtan sonra şunlar yazılıdır:⁴⁸

“...Nasihat yoluyla size söyleyeceğim din ve millet için önemli olan başka bir konu da “ Doğruyu emret ve fenalıktan kaçın kaidesine göre bugün Tatar ordusu ile hoş geçinmek yolunu tutmanın, her yolu deneyerek onlar ile barış içinde olmanın en uygun bir çare olacağını düşünüyoruz. Şayet bu muvafık görülürse kendi taraflarından sulh kapısını açmak için imkâna sığın her şeyi yapınız. Bizim haturumuzdan geçen, şehit sultan (Alâeddin Muhammed) in yaptığı gibi bütün Müslümanların menfaati ve selamı için onların karşısına çıkma hatasını işlemeyelim, onlara elçiler gönderelim. Bu iş için ince fikirli, açık görüşlü ve ortalığı yatıştırmasını bilen elçilerden oluşan acele bir hey'et göndermektedir. Ümit edilir ki bu suretle, yumuşak sözler, mal ve para kuvvetiyle alevi her tarafı sarmış bulunan fitne ateşi söndürülmüş olur. Sultanca malûmdur ki bu fikri kuvveden file getirirsek bu hususta kendileri de bizimle aynı derecede istifade etmiş olacaklardır.

Ben dostunuzun elçileri, iman sahiplerinin arzusunu iletmek için huzurunuzda varacaktır. Bu ciheti Sultanın kulağına eriştirmek çok lüzumlu olacaktır. Eğer sultan kendi saltanatının yegâne kurtuluş çaresi olan bu ehemmiyetli işi başarırlarsa, şu şiirde dile gelen konuları da kulağınıza ulaştırmak vacip olur:

“Benim sözüm her zaman böyle yumuşak olmaz.

Öyle olursa herkes beni korkak sanır”

⁴⁸ Buradaki metin daha önce yapılan Osman Nuri Gencosman ve Mürsel Öztürk tarafından yapılan İbn Bîbî tercümelemleri karşılaştırılarak ortaya konmuştur. Bazı vurgular bana aittir. Bk. İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, II/381-384; a.mlf. *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi; İbn Bîbî'nin Muhtasar Farsça Selçuknamesi*, çev Osman Nuri Gencosman, notlandıran: F. N. Uzluk (Ankara: Uzluk Basımevi, 1941), 146-148.

Allah ben kuluna mülk, devlet, görgülü emirler, akıllı ve bilge vezirler, mücevherler, mallar, hazineler, her türlü silah, çok sayıda adam, mamur ülkeler, mutlu bir halk, itaatkâr kullar, yiğit askerler, becerikli ve güçlü yardımcıları verdi. Her yerde ve bölgede yöneticiler yüce bargahımızın hükmüne ve Kayzerlerin dergahına benzeyen dergahımıza itaat ettiler... Bütün bunları gençliğimin ilk günlerinde vererek beni padişahlık ve milletin işlerini yürütme şerefiyle şereflendirdi. Tecrübelerimin bana öğrettiğine göre bir padişah işlerini yürütürken bilgili danışmanlarının yolunu her zaman açık tutmalıdır. Ne kadar zayıf olursa olsun düşmana karşı ahmaklık etmemelidir. Doğru varken kör karanlığa saplanmak aklın öveceği ve şeriatın uygun göreceği bir şey olmaz. Siz sultan olarak şu üç işi yapmayı zamanımızın sermayesi sayın: önce Ermen ahalisinin kanını 'dökmek ve o civar memleketlerini muhasara etmekten vazgeçip, askerinizi o havaliden 'Erran tarafına sevk edin. İkinci olarak Moğol Sultanlarına elçiler gönderip, onlarla anlaşma yolunu tutun, onlara karşı hiçbir surette düşmanlık yoluna sapmayın. Onlardan, hiçbir suretle İslâm memleketlerinde zulüm yapmak, kan dökmek gibi pek çirkin ve uğursuz olan birtakım hallere meydan vermeyeceğine dair söz alın... Bu şekilde Melikşah, Sultan Sencer ve diğer Selçuklu sultanları olan amcalarımızın sevgi ve merhametle hüküm sürdükleri, miras kalan topraklarda yaptığınız işler ilahi emir ve yasaklara uygun düşer. O zaman herkesin hayatı kolaylaşır, biz de altun, gümüş ve mücevherattan hatıra gelebilecek hiçbir şeyi kendilerinden esirgemeyiz

Şayet hainlerin teşviklerine kapılarak bu nasihatlerden yüz çevirecek olursanız, o zaman bize sultanlığın gereğini ve Müslümanlığın vecibeseini yerine getirmek düşer. Allah'ın "Eğer müminlerden iki taife birbirlerini öldürmek için çarpışarlarsa aralarını bulun, eğer bir taife ötekine haksız saldırırsa saldıran tarafı Allah'ın emirlerini yerine getirinceye kadar savaşın, şayet yola gelirlirse aralarında adâletle sulh yapın,(49/9) Âyetinin hükmüne uyararak halkın menfaatini korumak ve mazarratımızı defetmek yolunu tutacağız. Bu arada bize bir zarar erişirse yüce Tanrının emanetini teslim edinceye kadar savaşırız; eğer görünmeyen perdeden zafer çehresi yüz gösterirse ne âlâ. Bu takdirde "fenalığa ilk sebep olan daha zalimdir. Takva sahiplerine selam olsun.»

Alâeddin Keykubad'ın sözleri ve üslubu oldukça sert, karşı tarafı rencide edecek kadar ağır olmakla birlikte, her bakımdan samimi bir Müslüman sultan edasıyla karşı tarafa Müslümanca davranmak üzere ders vermekte, sık sık dost ve akraba olduklarına vurgu yapmaktadır. Yer yer muhatabını ahmaklıkla suçlayacak kadar da ileri gitmektedir. Tavsiyelerini sıraladıktan sonra da "Benim sözüüm her zaman böyle yumuşak olmaz. Öyle olursa herkes beni korkak sanır" şiiiriyle ve "bize bir zarar erişirse yüce Tanrının emanetini teslim edinceye kadar savaşırız" sözleriyle de el altından sopa göstermektedir. Bu mektup, Yassı Çemen savaşı öncesi son hamle gibi görünüyor. Bütün olanlara rağmen Alâeddin Keykubad, ilişkileri daha da kötüleşmeden devam ettirmek için Hârizmşah elçileri Ahlat'a döndükten kısa bir süre sonra Çaşnigir Şemseddin Altunaba başkanlığında, seçkin devlet adamları ve gösterişli ve görkemli askerlerden oluşan, zengin hediyeler taşıyan bir elçilik heyetini hemen gönderdi.⁴⁹ Cüveynî, Suriye ve Anadolu Meliklerinin, diğer İslam ülkelerini takip ederek Sultan Celâleddin'in öfkesinden ve gazabından çekinerek değerli hediyelerle birlikte elçiler gönderdiğini kaydeder.⁵⁰

Elçiler Hârizmşah sarayında iyi karşılandı ve hediyeler usulünce dağıtıldı. Ancak elçi Şemseddin Altunaba, Ahlat sınırına gelmeden nikris(gut) hastalığına yakalanmış gibi yaparak Hârizmşah'ın huzuruna sedyede çıktı. Sultanın elini öptü lakin yer öpmedi, özrünü beyan etti. Sultanın

⁴⁹ İbn Bibî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi Umûri'l-Alâiyye*, I/ 385.

⁵⁰ Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşa*, 376.

mektubunu verip, mesajını ilettikten sonra otağına çekildi. Bu şekilde bir ay boyunca Selçuklu elçileri bekletildi ve dönmelerine de izin verilmedi. Sürenin uzamasından endişelenen Alâeddin Keykubad'ın, Çanşirbaş Şemseddin Altun Aba ile Erzincan Kadısı Kemâleddin Kâmyâr b. İshak'ı en kısa zamanda durumu öğrenip dönmeleri için elçi olarak gönderdi. Celâleddin Hârizmşah, Alâeddin Keykubad'ın elçilerini en iyi şekilde karşıladı. Ancak Hârizmşah Alâeddin Keykubad'a kulak asmayarak Ahlat'ı muhasaraya devam etti. Bu süre içinde görüşmeler çok kötü gidiyordu. İbn Bîbî Sultan Celâleddin'in kendi emir ve büyüklüğü ile sohbet ederken *"Biz bir an olsun Rum elçilerine sıcak bir ilgi ve yakınlık gösteremedik..."* dediğini aktarır.⁵¹ Selçuklu elçilerinin isteklerine ise boş cevaplar vermeye ve mesnetsiz sözlerle şöyle dedi: *"Ahlat şehri iyice sıkıştı. Askerlerimizin orada kazanacağı başarı bizi ferahlandıracaktır. Bu kadar zaman çektiğimiz zahmet boşuna gitmeyecek. Eğer Sultan'ın bu konudaki şefaatinin reddedilmesi, onun aklının köşesine ayrılık tohumu kondurursa, bundan sonra dileyeceğimiz özürler onu ortadan kaldırmayacaktır. Onun şerefli hatırını almak için elimizden ne geliyorsa onu yaparız. Siz şimdi selametle geri dönün ve ona samimi dileklerinizi bildirin."*⁵²

Hârizmşah sarayında yaşananlar hakkında Nesevî, olayların bir tanığı olarak şunları aktarır: *"Hükümdarın (Alâeddin Keykubad) halisane muhabbet ve iyi komşuluğa riayet hususundaki arzusu da kabul edilmiyor, elçilere kabul edemeyecekleri şeyler yükletiliyordu. İlk önce hükümdarlarının oğluna Sultanın kızını istiyorlar, böylece bütün anlaşmazlıkları kaldırıp, iyi münasebetler kurmak istiyorlardı. Buna bile iyi bir cevap verilmedi..."* Hatta Nesevî, şunları ilave eder: *"vezir Şerefül-Mülk Selçuklu elçilerine pek sert söylüyorlardı: "Eğer Sultan bana müsaade etse, yalnız askerimle gider, memleketinizi zapt eylerim."* diyordu.⁵³ Bu söze, buna benzerlerini de ilave etti. Elçiler çıktıktan sonra niçin böyle yaptığını sordum. Vezir: *"Mektupları dostluğunuzu kazanmak için teşebbüs ediyor. Buna mukabil elçileri, uşaklar, azatlı köle gibi gönderiliyor. Bana gönderdikleri hediyeler, 2000 dinar tutmaz."* dedi. Sultan Alâeddin'in elçileri müsbet bir cevap almadan, bir netice elde etmeden yerlerine gittiler. Nihayet *"bütün hüsnü niyete dayanan tekliflerini kabul ettiremediklerini sultanlarına arz ettiler"* diye yazmıştır.⁵⁴ Nesevî'nin bu ifadeleri, Selçukluların son ana kadar diplomasi yolunu açık tuttuklarını, ancak Harzemşahlar cephesinden aynı niyeti ve cevabı buladıklarının, Harzemşahlar tarafından itirafıdır.

Daha önce Anadolu'dan gelen bazı elçilerin öldürülmesi, Hârizm bölgesine giden tüccarlara mani olunması, Erzurum Meliki Rükneddin Cihan Şah'ın Celâleddin Hârizmşah'ı metbu tanıyarak onun namına hutbe okutması, Ahlat'ın işgal edilmesi ve devamında yaşananlar, Celâleddin Hârizmşah'ın elçilere karşı tavırları iki devlet arasındaki dostluğu bitirmişti.⁵⁵ Özellikle Harizmşah'ın Ahlat'ın fethini müteakip civar beldelere gönderdiği fetihnâmede yer alan; *"Sultan, kendisine miras kalan toprakları genişletti. Artık şimdi Suriye ve Anadolu'nun Sultanın eline geçmesi an meselesidir..."*⁵⁶ ifadeleri, artık köprülerin tamamen atıldığı, açıkça düşmanca bir tavra bürünüldüğünün ilanıydı. Alâeddin Keykubad, artık Hârizmşah Celâleddin'in Cihan Şah ile kendi memleketine de tecavüz edeceğinden korkmuştu. Selçuklu elçileri Ahlat'tan dönerken, Erzurum Meliki Rükneddin Cihan Şah'a uğrayarak *"dost suratlı düşmanların sözüne kanmaması ve tehlikeli bir maceraya atılmamasını"* söyleyerek uyarışlardı. Bu ifade daha elçilik yolda iken ilişkilerin bir savaş havasına girdiğini gösteriyor. Kemâleddin Kâmyâr süratle dönünce Selçuklu sultanını mukadder harbe

⁵¹ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/386.

⁵² İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/381-384; Turan, *Vesikalar*, 99-101; Taneri, *Haremşahlar*, 80-81; Bozan, "Celâleddin Haremşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları", 149-150.

⁵³ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 247-248.

⁵⁴ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 247-249.

⁵⁵ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 162; Turan, *Vesikalar*, 95-96.

⁵⁶ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 298-300; Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ I-III*, çev. M. Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), II/147.

zaten hazırı.⁵⁷ Bu durumu İbnü'l Esir şu şekilde dile getirmektedir: “*Celâleddin ile Erzurum emîri bir araya gelince Alâeddin Keykubad bunlardan bir hayli korkmuş ve hemen o sıralarda Harran'da bulunan el-Melikü'l-Kâmil'e elçi göndererek kardeşi el-Melikü'l-Eşrefi Dımaşk'tan çağırıp kendisine göndermesini talep etmişti...*”⁵⁸ Bu görüşmeden hemen sonra Erzurum Meliki Cihan Şah, Ahlat'ta sultanın dergahına gelerek Rum Selçukîleriyle Suriyeliler (Eyyübîler) arasında aleyhine ittifak ettiklerini bildirdi: “*bana öre iki taraf birleşmezden evvel teşebbüslerinin önüne geçmektir. Hazırlanmazdan evvel her birisinin ayrı ayrı işlerini görmektir...*” diye kışkırtmıştı.⁵⁹ Hârizmşah da Alâeddin Keykubad ile Melik Eşref'in birleşmelerini önlemek ve kendilerinin de orada bulunmalarını temin için Harput havalisini bir tevki ile Cihan Şah'a vermişti.⁶⁰

5. Ahlat Kuşatması ve Düşmesinin Yankıları

Hârizmşahlar, Ahlat'ı Ağustos 1229 yılında kuşatmaya başlamış, kuşatma kış boyu da devam ederek on ay devam etmiş ve 15 Nisan 1230 günü şehir düşmüştü. Yukarıda bahsettiğimiz diplomatik hareketliliğin tamamına yakını bu süreç içinde gerçekleşmişti. Celâleddin Hârizmşah'ın bölgede tehdit unsuru haline gelmesi üzerine komşu İslam hükümdarları Celâleddin'e karşı dostane tavırlarını değiştirerek mesafeli bir politika izlemeye başladılar. Başta Selçuklu sultanlığı olmak üzere kendisine karşı tavır değiştirdiğini fark eden Celâleddin de, yönünü Anadolu ve Suriye'ye çevirmişti.⁶¹ Nitekim Nesevî, Tuğrul'un Kızı prensesin Hârizmşah ile mücadeleye başlaması ve olayların Ahlat kuşatmasına kadar sürüklenmesi olayını “*Tuğrul'un Kızı Prensesin Hali ve Tarihin Sonu*” olarak tanımlaması bu anlamda oldukça dikkat çekicidir.⁶² Ahlat muhasarası uzun sürmüş, kıtlıktan, musibetlerden çok kimse ölmüş, kediler, köpekler yenilmiş, yaşananlar, Celâleddin'in itibarını yerle bir etmişti. Şehir düştükten sonra yanına gelen hanlar ve emirler: “*Muhasaranın uzaması askerinizi bitirdi; atlarını, bineklerini bitirdiler. Bunları yağmadan alıyorsanız taarruz etmesi ihtimali olan düşmana karşı duramazlar. Bu keşmekeş askerinin dağılmasını, disiplinin gevşemesini mucip olur.*” dediler.⁶³ Ayrıca Celâleddin Mengüberti'nin Muş Ovasını yağmaladıktan sonra kendilerine doğru geleceği haberi ve Hârizmşah ordusunun kural ve kaide tanımayan hareketleri büyük bir korkuya yol açmış; Harran, Serûc ve benzeri şehirlerinde paniğe yol açmış, insanlar memleketlerinden Şam bölgesine göç etmeğe başlamışlardı. İbnü'l Esir, savaştan sonra bölgeye dağılan askerler için:

“*Nusaybin, Musul, Sincâr, Erbil ve diğer bölge şehirlerine dağılan askerler “gittikleri her yerde daha evvelki kötü davranışlarından ve son derece zalimane tavırlarından ve özellikle Ahlat'taki zulümlerinden dolayı çevre hükümdarlar, sıradan halk, hatta tarlada çalışan çiftçilere ve bedevilere kadar, herkes tarafından intikam almak için onları tepeleyip durmuştu...*”⁶⁴

Celâleddin Mengüberti, Moğol tehlikesinin kapıları zorladığı bir zamanda, Baştan Abbasi halifelîği ve Alaeddin Kaykubat'ın ikazlarına rağmen .komşu devletlere karşı saldırgan bir tutum

⁵⁷ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/387.

⁵⁸ İbnü'l Esir, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/449-450.

⁵⁹ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 258-260.

⁶⁰ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 342, 343; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/384.

⁶¹ Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 228 vd; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, II/143.

⁶² Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 147.

⁶³ Bk. Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 254.

⁶⁴ İbnü'l Esir, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII, 440-441.

içerisine girmesi, yassıçemen savaşına giden süreci hızlandırmış,⁶⁵ hem kendi feci akıbetini, hem de İslam dünyasının felaketini hazırlanmıştır.⁶⁶

6. Eyyûbîler ve Selçuklular ile Hârizmşah'ın yaptığı İlk Antlaşmalar:

Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Mengüberti ile diplomatik girişimlerinden netice alamaması,⁶⁷ üstüne Erzurum meliki Rükneddin Cihan Şah ile ittifak kurması ve Ahlat kuşatması sonrasındaki saldırgan tavırları; Celâleddin Mengüberti'den ümidini keserek Eyyûbîlere yaklaşmaya ve ona karşı ittifaka itmiştir. Sultan Alâeddin Keykubad, hemen harekete geçerek emîr-i çâşnîgîr Mübârizeddîn Çâvlı, Kündistabl Ayâz-ı Mecnûn Esededdîn, Emîr-i Cândârın ve Nûreddîn Kemâhî Mübârizeddîn İsa idaresinde doğu sınırlarını güvene almak için en seçkin süvarilerinden 12000 kişilik bir kuvveti, ihtiyat tedbiri olarak, Erzincan'a sevk etti.⁶⁸ Ardından Melikü'l-Ümera Kemâleddîn Kâmyâr'ı Mısır ve el-Cezîre hakimi Eyyûbî sultanı Melik Kâmil Muhammed, kardeşleri Dımaşk ve Ahlat sahibi Melik Eşref Muzaffereddîn Musa ile Caber hâkimi Melik Hâfız Nûreddîn Arslanşâh'a gönderdi. Melik Muzaffer'in hususi münşii olan Ebu'l Fezail Muhammed İbn Nazif el Hamevi, olayların bizzat şahidi sıfatı ile Selçuklular ile Eyyûbîler arasında savaş öncesi gerçekleşen elçiler ve mektuplar hakkında çok dikkatli bilgiler vermektedir.⁶⁹ Melikler o esnada yaz aylarını geçirmek için Harran'da bulunuyordu. Hatta Abbasi halifesinin elçisi de vardı. Alâeddin Keykubad'ın mektubunu götüren Kemâleddîn Kâmyâr, Eyyûbî sultanı ve meliklerine Hârizmşah'a karşı ittifak yapmaları için Sultanın mesajlarını ilettiler. İbnü'l Esîr, "Türkiye Selçuklu sultanının elçilerinin bir günde ayrı ayrı beş kere Eyyûbîlere müracaat ettiklerini" kaydetmektedir.⁷⁰

Selçuklu elçilerinin getirdiği mesajlarında: eğer Eyyûbî sultan ve meliklerinin Türkiye Selçukluları ile ittifak yapmamaları halinde Anadolunun Hârizmşahlar tarafından ele geçirileceğini; daha iki yıl önce I. Alâeddin Keykubad'ın zevcesi olan kız kardeşleri Eyyûbî Melikesi Adiliyye Hâtûn'un da Hârizmşahlara esir olabileceği söyleniyordu. Kemâleddin Kâmyâr, ayrıca kuşatma altındaki Ahlat'ın uğradığı yıkım ve katliam durumu hakkında Eyyûbîlere bilgi vermişti.⁷¹ Ayrıca Kemaleddin Kâmyâr, Selçuklu sultanının Celâleddin Hârizmşah'a gönderdiği mektubun bir suretini Eyyûbîlere de göndermiş; mektup Melik Kâmil, kardeşleri ve Abbasi Halifesinin elçisinin hazır bulunduğu saray meclisinde okunmuştur. İbn Nazif, kitabında mektubun tamamını değil sadece

⁶⁵ Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, II/124-125; Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mira'tü'z-zeman fi Tarihi'l-Ayan* (Haydarabad: 1951), II/634.

⁶⁶ Turan, *Vesikalar*, 101.

⁶⁷ Ali Buğdaykesen, "Türkiye Selçuklu Devletinde Kalem ve Kılıç Sahibi Olan Bir Devlet Adamı: Kemaleddin Kâmyâr", *Academia.edu*, (Erişim 6.9.2022); İsa Eryılmaz, "Emir Kemâleddîn Kamyâr'ın Ahlat ve Çevresindeki Faaliyetleri", *The Journal of Academic Social Sciences*, 5/60 (Aralık 2017), 583-590.

⁶⁸ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-'Alâ'îye*, haz. Adnan Sadık Erzi, 384-385; a.mlf., I/ 388; a.mlf., *Selçuknâme*, 122; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 533; Turan, "Keykubad I", 654; J. J. Saunders, *Târih-i Fütühât-ı Moğol*, çev. Ebul Kasım Halit (Tahran: 1361), 79; Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 80 (yazar, bu birliği sayısının 2.000 olduğu kanaatinde); Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezmsahlar*, 126- 127.

⁶⁹ İbn Nazif, *Telhisü'l Kesf ve'l Beyan Fi Havadisü'z- Zaman*, 203.

⁷⁰ İbnü'l-Esîr, XII/ 342; İbn Nazif, *Telhisü'l Kesf ve'l Beyan Fi Havadisü'z- Zaman*, 203.

⁷¹ Ahlat'ın yağma edilmesi konusunda Bk. en-Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 128. Nesevî bu konuda Sultanın fethini temin etmek için katliam yaptıracağı şayiasının tamamıyla yalan olduğunu, ancak ölümlere daha ziyade kıtlığın yol açtığını kaydeder. Bu hususta geniş bilgi için Bk., en-Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 195-197.

Eyyubiler ile ilgili kısmını aktarır. Aktardığı kısımda Eyyûbîler ile ilgili Hârizmşah'a söylediği şu ifadeler yer almaktadır:⁷²

“Baban büyük bir aileden geliyordu ve durumunuz tatmin ediciydi, ta ki baban planlarını değiştirene kadar. Sonra bulunduğunuz konumun dışına çıkınca durum değişti. Bir süreden bu yana ben de Eyyubi ailesine yöneldim ve onlara karşı muhabbet duymaya başladım. Çünkü onlar eskiden beri büyük ve mutlu bir sülale olup askerlerine, komşularına ve reayalarına iyilikte bulunmuşlardır. Onlar servet, toprak ve pek çok adam ve oğullar ile birlikte güç sahibidirler. Peki ya sen? Senin ne servetin ne adamların ne de gücün var! Ülken harap vaziyettedir. Biz senin durumunu senden daha iyi biliyoruz. Bundan sonra asla Eyyûbîler ile düşman olacağımı sanma...Vallahi olmayacağım. Ben birçok bakımdan onların dostuyum ve beni onlara bağlayan aileler, evlilikler ve akrabalık bağları vardır. Amcam İzzeddin ve ben onlardan gelen kadınlardan olma çocuklara sahibiz. Daha önce aramızdaki kavgadan dolayı onları suçlamıştım, artık barıştık. Başka bir şeyi düşünme ve inanma. Benim sana tavsiyem senin onlarla barışman ve dostluk kurmandır. Biz senin arkanda hangi düşmanlarının olduğunu biliyoruz. Eyyûbîler düşmanlarına karşı (Moğollar) sana yardım edebilirler. Bu dostluk sayesinde hem Gürcüler hem de diğerlerine karşı kendini güvende hissedersin. Bu benim sana dostça tavsiyemdir. Sana dostane mektuplar yazıp, yalan vaatler verenlere aldatılmana musade etme. Bunların hepsi sadece zaman kazanmak için söylenmiş yalanlardır. Allah hakkı için aklın ve şeriatın bana gösterdiği her şeyi söyledim.”

Eyyûbî meliklerinin Hârizmşahlara karşı askerî harekâta kalkışmalarının önemli sebeplerinden biri de Eyyûbî meliklerinin kayınbiraderi ve önemli komutanlarından olan Hüsâmeddin Kaymerî'nin Ahlat'tan kaçarak el-Cezîre'deki Eyyûbîlere ve sultanına Celâleddin Mengüberti'nin askerî durumu hakkında verdiği malumdur. Onun Hârizmşah'ın etrafında az asker bulunduğu dair kaydının Eyyûbî meliklerinin harekete geçmesinde etkili olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁷³

Bu durum üzerine şecaate gelen Eyyûbî sultan ve melikleri derhal Hârizmşahlara karşı Türkiye Selçukluları ile ittifak yapma kararı aldılar.⁷⁴ Elçiler birbirleri ile ittifak kuracaklarına dair yemin ettiler. Bunun için Alâeddin Keykubad bir elçi göndererek Malik Kamil'e ittifak konusunda yemin ettirdi. Bu yemin işini Şihabeddin Ahmed İbnü'n-Nakid (.642/1248) deruhte etti. Kahire Şafii kadısı Fakih Ebu'l-Kasım Abdurrahman İbn Abdülmecid eş-Şefravi (Cemaleddin İskenderi) (ö.636/1238) de Alâeddin Keykubad'a yemin ettirdi.⁷⁵ Başka bir rivayette İbn Kerimüddin Ahlati (ö.631/1233) Alâeddin Keykubat'a yemin ettirdiğini nakleder.⁷⁶ Nihai görüşmeden Alâeddin

⁷² İbn Nazîf, *Telhisu'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z- Zaman*, 203; İbnü'l Esir, Melik Kamil'in Harezm meselesini önemseydiğini ve daha başta ittifak teklifine sıcak baktığını yazar. Ayrıca mektubun Rakka'da ulaştığını söylemektedir ki bu elçi ile gönderilen mektup değil, daha sonraki bir mektuptur. Bk. İbnü'l Esir, *el Kâmil Fi't-Tarih*, XII/196-197; Ayrıca bk. Gottschalk, “İbn Nazif El-Hamevi'nin Yassıçimen Savaşı”, 292-293.

⁷³ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/388-389; İbnü'l-Esîr, XII/ 342-343; İbn Nazîf, *Telhisu'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z- Zaman*, 202; Gottschalk, “İbn Nazif el-Hamevi'nin Yassıçimen Savaşı”, 294; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezmşahlar*, 127.

⁷⁴ Bk. İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/388; İbnü'l-Esîr, XII/342; İbn Nazîf, *et-Târihu'l-Mansûri*, 203; Yazıcızâde, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, 534 (müellif, Kemâneddin Kâmyâr'ın Eyyûbîlere ittifak yapmak için gönderildiğini kayd etmesine rağmen onun Eyyûbîler nezdine kaç kere gittiği hakkında bilgi vermemektedir); Turan, “Keykubad I”, 654; Hasan Geyikoğlu, “Harezmşahlar ve Doğu Anadolu”, *Türkler*, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), IV/917-925; Yinanç, “Celâleddin Harzemşah”, 51; Faruk Sümer, “Keykubad I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 358-359.

⁷⁵ Gottschalk, “İbn Nazif el-Hamevi'nin Yassıçimen Savaşı”, 292.

⁷⁶ İbn Nazîf, *Telhisu'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z- Zaman*, 203.

Keykubad'ın elçisinin getirdiği notlarda şunlar yazılıydı: “ Kemâleddin Kâmyâr'ın iletlediği notların içeriği şu şekildedir:⁷⁷

“Sultanım Alâeddin Keykubat, Melik Eşref'e aşağıdaki sözlerle hizmet etmeyi vaat eder. Sevgim muhabbetim ve dostluğum değişmemiştir, bilakis artmıştır. Yaşananlarda suçu olanları Allah kahretsin. İnşallah bu sözleri sadece Melik Kamil'in desteğini almak için söylediyimi düşünmez. Benim asıl arzum bir dostluğu ve hedefe pekiştirmektir. Mevcut durumun gerektirdiği şey benim topraklarımın ve servetimin senin yanında olmasıdır. Bu yüzden yalnız bir söz üzerine askerlerinle Kırşehir ve oradan da Kayseri'ye gel ki biz de böylece senin hizmetine girebilelim (birlik olabilelim). Sonra beraber askerlerimizin karşısına çıkabilelim. Bana göre sen yalnız Ahlat'ı değil, bütün Horasan (İran) topraklarını hâkimiyetin altına almalsın...” Sultani zorla! yola getirmekten başka çare yoktur. “Şimdi bizim için, yapılacak bir şey var, iki bayrağımızı birleştirip hanedanımızı korumak...” diyordu.

Yukarıdaki mektubun arkasından gönderdiği bir bilgi notunda Alâeddin Keykubat, Kemâleddin Kâmyâr'a “Melik Eşref'i mutlaka Sivas'a getir, ordusu Kırşehir'de kalsın...” diyordu. Melik Eşref de “Ben bu sözlü yemine yerine getirmek için değil, bilakis hizmet etmek için yürüyerek değil koşarak geliyorum...” diye mukabelede bulunmuştu.

Alâeddin Keykubad'ın elçisi Kemâleddin Kâmyâr'ın vazifesini başarıyla yerine getirmesi üzerine Eyyübî sultanı ve melikleri çevredeki askerlerini toplayarak Hârizmşahlara karşı hareket etme kararı aldılar. el-Melikü'l- Kâmil ve diğer melikler Keykubad ile buluşmak üzere büyük bir orduyla Rahbe'ye kadar geldiler. Fakat Frankların (Haçlıların) Doğu Akdeniz sahillerine saldırımları haberlerinin gelmesi üzerine Eyyübî sultanı Melik Kâmil Muhammed Mısır'a dönmek zorunda kaldı. Ancak Harzemşah ile derin bir husumet içinde olan Melik Eşref ve diğer meliklerinin komuta ettiği⁷⁸ Eyyübî ordusu yaklaşık 10 bin kişilik bir kuvvetle (Haziran-Temmuz) 1230 tarihinde, yanında Kemaleddin Kâmyâr ile birlikte Anadolu'ya göndermiştir.⁷⁹ Haberi alan I. Alâeddin Keykubad, Kayseri'den Sivas'a doğru derhal hareket ederek Yassı Çemen savaşına götüren süreç başlamış oldu.⁸⁰

SONUÇ

Harzemşahlar'ın 1225 yılında Azerbeycan'a gelerek burayı merkez edinmesi ile hem Anadolu Selçukluları ile hem de Eyyubiler ile komşu olmuştur. İlk diplomatik temaslar ve elçilik teatileri bu dönemde başlamış, 1229 yılına kadar Selçuklular ile dostane bir şekilde devam etmiştir. Her iki sultan da mektuplarında soy bağı (Türk) ve din bağı (İslam) ile yakınlıklarını vurgulamıştır. Bu yakınlaşmada ortak düşmanı haline gelen Eyyubiler'e karşı mücadele ve Moğol tehdidi etkili olmuştur. Harzemşahlar gelmeden önce zaten bölgede Eyyubiler ile Selçuklular arasında ciddi bir nüfuz mücadelesi yaşanmaktaydı. Bölgedeki küçük emirler sürekli taraf değiştirerek süreci tetiklemekteydi. Harizmşahlar bu kavganın ortasına düşmekte gecikmediler. İlk gerilim 1226 yılında Eyyubiler ile Harzemşahlar arasında Azerbeycan bölgesindeki nüfuz mücadelesiyle ortaya çıktı. Eyyubilerin Ahlat Emiri Hacıp Hüsametdin Ali'nin Hoy bölgesine saldırısı ile başlamış, Harzemşah'ın veziri Şerfû'l-Mülk ile aralarındaki savaş ile doruğa ulaşmıştır. Nihayet Harzemşahların 1229 yılı sonunda Ahlat'ı kuşatması ile bütün devletler ve emirleri içine çeken bir vakum gibi bütün siyasi

⁷⁷ İbn Nazîf, *Telhisu'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z- Zaman*, 203-204.

⁷⁸ Bu Eyyübî beyleri hakkında geniş bilgi için bk. Şerafeddin Han İdris-i Bitlisî, *Şerefname I-III*, nşr. Vedii İlmen (İstanbul: Yaba Yayınları, 2009), 87-90.

⁷⁹ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, I/385; İbnü'l-Esir, XII/453; Cüveynî, *Tarih-i Cihangüşâ*, II/148-149.

⁸⁰ en-Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*, 200; en-Nesevî, *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi* 334; İbn Nazîf, 202; Gottschalk, “İbn Nazif el-Hamevi'nin Yassıçemen Savaşı”, 294; Geyikoğlu, *Doğu Anadolu'da Harezmsahlar*, 127.

dengeleri bozmuştur. Ahlat kuşatması ile bölgedeki küçük emirler olan Erzurum, Amid, Mardin Artuklu emirlerinin Celaleddin Harzemşah'a tabiiyet bildirmeleri ve Ahlat kuşatması neticesinde Harzemşah tarafından gönderilen Fetihnamedeki diğer devletleri tehdit eden ifadeler, Eyyubiler ve Selçuklular fiili bir tehdit altında bırakmıştır. Özellikle Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah'ın Harzemşah ile ittifak kurması ve Ahlat kuşatması esnasında Harzemşahların masum halka yaptıkları, Alaeddin Keykubad'ın Celaleddin Harzemşah'a karşı bütün güvenini yok etmiştir. Bu süreçteki diplomatik görüşmeler de netice vermemiştir. Bu olaydan sonra Alaeddin Keykubad Eyyubiler ile savaş için ittifak kurarak yeni bir cephe oluştururken; Harzemşahlar da Erzurum Meliki ve diğer küçük emirler ile bir cephe oluşturarak savaşa giden süreci başlatmışlardır. Bütün bu süreçte savaşı tetikleyenler başta Eyyubilerin Ahlat valisi Hacıp Hüsameddin Ali, Harzemşah veziri Şerefül Mülk ve Erzurum Meliki Rükneddin Cihanşah gibi ikinci derece isimler kendi menfaat ve sürelerini uzatmak için savaşa giden süreçte birinci derecede etkili olmuşlardır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Alaeddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihan-Güşa*. nşr. M.M Kazvini. London-Leyden: 1916.
- Alaeddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i cihan Güşa(1226-1283)*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Alaeddin Ata Melik Cüveynî. *Tarih-i Cihangüşâ I-III*. trc. M. Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 1988-9.
- Bozan, Oktay. "Celâleddin Harezşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2 (Güz 2012), 133-160.
- Buğdaykesen, Ali. "Türkiye Selçuklu Devletinde Kalem ve Kılıç Sahibi Olan Bir Devlet Adamı: Kemaleddin Kâmyâr". *Academia.edu*, Erişim 6.9.2022.
- Bünyadov, Ziya. *Hârezşahlığı ve Enuştekinliler Devleti*. trc. Tural Rızayev. İstanbul: Derin Yayınları, 2003.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Ebû Şâme, Şihabuddîn Abdurrahman b. İsmail b. İbrahim b. Osman el-Makdisî. *ez-Zeyl 'Ale'r-Ravzateyn*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Eryılmaz, İsa. "Emir Kemâleddîn Kamyâr'ın Ahlat ve Çevresindeki Faaliyetleri". *The Journal of Academic Social Sciences* 5/60 (Aralık 2017), 583-590.
- Geyikoğlu, Hasan. "Harezşahlar ve Doğu Anadolu". *Türkler*. IV/917-925. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Geyikoğlu, Hasan. *Doğu Anadolu'da Harezşahlar*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.
- Gottschalk, Hans L. "İbn Nazif El-Hamevi'nin Yassıçimen Savaşı (25-28 Ramazan 627/ 7-10 Ağustos 1230) hakkındaki Raporu". trc. Kadir Kon. *Eyyubiler*. ed. Önder Kaya. 289-302. İstanbul: Küre Yayınları, 2012.
- Hüsameddin, Hüseyin. *Amasya Tarihi*. 2. İstanbul: 1329.
- İbn Bîbî, Hüseyin b. Muhammed. *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi Umûri'l-Alâiyye*. çev. Mürsel Öztürk. I-II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İbn Bîbî. *el-Evâmirü'l-Alâ'îye fi'l-Umûri'l-Alâ'îye*. Önsöz ve haz. Adnan Sadık Erzi. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- İbn Bîbî. *Selçuknâme*. çev. Mükrimin Halil Yinanç. haz. Refet Yinanç-Ömer Özkan. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- İbn Bîbî'nin Muhtasar Farsça Selçuknamesi*. trc. Osman Nuri Gencosman. Notlandıran F. N. Uzluk. Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İmadüddin Ömer İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Thk. A.A. Feth, (Beyrut 1990) XII.cilt.
- İbn Nazîf el Hamevi, Ebul Fezail Muhammed ibn Ali. *Telhisü'l Keşf ve'l Beyan Fi Havadisü'z-Zaman (Tarihu'l Mansuri)*. thk. Ebu'l 'Iyd Dudu. Notlandıran Adnan Derviş. Dimaşk: 1981.

- İbn Vasıl, Muhammed b. Salim el-Hamevî. *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbârı Benî Eyyûb*, nşr. Cemâleddin Şeyyal. I - III. Kahire: 1953- 1960; nşr. Hasaneyn Rabie - S. Abdülfettah Aşur. IV-V. Kahire: 1972-1977.
- İbnü'l Esir, İzzeddin, *el Kâmil Fi't-Tarih*. trc. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özyayın. İstanbul: Bahar Yayınları, 2008.
- İbnü'l Esir, İzzeddin, *el Kâmil Fi't-Tarih*, (Beyrut 1979), XII.
- Jansky, Herbert. "Selçuklu Sultanlarından Birinci Alâeddîn Keykubad'ın Emniyet Politikası". *Zeki Velidi Togan'a Armağan*. Ankara: 2010.
- Muhammed en-Nesevî. *Sîretü's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*. ed. O. Houdas. Paris: 1891.
- Nesevî. *Celâleddîn Harizmşah*. çev. Necib Asım. İstanbul: MEB Yayınları, 1931.
- Nesevî, Ahmed b. Muhammed. *Celâleddin Harzemşah'ın Biyografisi*. trc. Necip Asım. Yayınlayan ve dipnotlandıran Mustafa Demirci. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Nüveyri. *Nihâyetü'l-Ereb fî Fununî'l-Edeb*. thk. Mufid Kumayha. Beyrut: Darü'l Kütübi'l İlmiyye, 2004.
- Özyayın, Abdülkerim. "İbn Bîbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/379-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Sakaoğlu, Necdet. *Türk Anadolu'da Mengücek Oğulları*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.
- Saunders, J. J. *Târih-i Fütühât-ı Moğol*. trc. Ebul Kasım Halit. Tahran: 1361.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. *Mira'tü'z-zeman fî Tarihi'l-Ayan*. II. Haydarabad: 1951.
- Sipehsalar, Feridun b. Ahmed. *H. Mevlânâ'dan Görüp İştittiklerim*. trc. Ahmed Avni Konuk. nşr. Tahir Galip Seratlı. İstanbul: Sufi Kitap Yayınları, 2017.
- Sipehsalar, Feridun b. Ahmed. *Mevlânâ ve Etrafindakiler*. trc. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Tercüman Gazetesi Yayınları, 1977.
- Sümer, Faruk. "Keykubad I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/357-359. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şerafeddin Han İdris-i Bitlisî. *Şerefname I-III*, nşr. Vedii İlmen. İstanbul: Yaba Yayınları, 2009.
- Şeşen, Ramazan. "Eyyubiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/20-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Taneri, Aydın. *Celalu'd Din Harizmşah ve Zamanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Taneri, Aydın. *Harezşahlar*. Ankara: Diyanet Yayınları, 1993.
- Toksoy, Ahmet. "Celâleddin Harezşah'ın Gürcistan'daki Faaliyetleri". *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 9/1 (Haziran 2007), 137-150.
- Turan, Osman. "Keykubad I". *İslâm Ansiklopedisi*. VI/649-650. İstanbul: MEB Yayınları, 1971.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*. İstanbul: 1988.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara: TTK Basımevi, 1958.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) Ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. trc. H. D. Andreasyan. Ankara: TTK, 1987.
- Üremiş, Ali. *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Ebabil Yayıncılık, 2005.
- Yazıcızâde Ali. *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Selçuklu Tarihi)*. haz. Abdullah Bakır. İstanbul: Çamlıca, 2009.
- Yinanç, Mükrimin Halil. "Celâleddin Harzemşah" *İslâm Ansiklopedisi*. III/49-53. İstanbul: MEB, 1993.

Şâhnâme’de Yer Alan Mızrak, Balta ve Gürz ile İlgili Kayıtlar

İbrahim DUMAN

Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü,
Yalova, Türkiye, dumanlee41@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 09.05.2022
Kabul: 01.11.2022
Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Şâhnâme,
Mızrak,
Balta,
Gürz,
Ortaçağ İran.

Şâhnâme, Ortaçağda İran coğrafyasında telif edilmiş en önemli kaynaklardan bir tanesidir. Bu eser, günümüzde İran’ın milli destanı sayılmaktadır. İslam öncesi İran tarihinin mitolojik unsurlarını ve eski İran şahlarının hikayelerini barındıran Şâhnâme’de silahları belirten birçok kelime bulunmaktadır. Araştırmamız kaynakta yer alan mızrak, balta ve gürz savaş aletlerini belirten sözcükleri ele almaktadır. Çalışmanın mızrak ile ilgili kısmında, eserde bulunan ve mızrak silahını simgeleyen kelimeler, zûpîn, hişt ve harbe gibi mızrak çeşitleri, mızrak temrenini niteleyen sinân kelimesi, mızrakların renkleri, zehirli mızraklar, kaynakta geçen ve mecazi olarak mızrak silahını belirten sözcükler ile mızrak kullanan kişilerin kayıtları işlenmektedir. Balta ile ilgili bölümde, Şâhnâme’de geçen ve baltayı belirten kelimelerden söz edilmektedir. Kaynakta balta ile ilgili bilgilere oldukça az rastlandığı bu çalışma ile ortaya koyulmaktadır. Eserde gürz ile ilgili bol bilgi bulunmaktadır. Bu bölümde gürzü belirten kelimeler, leht, küpâl ve yek-zehm gibi gürz çeşitleri, öküz başlı gürz kayıtları, hükümdarlara ait altın süslemeli gürz kayıtları, gürzlerin ürettiği maddeler, farklı coğrafyalara ait gürzler, eserde yer alan ve mecazi olarak gürz silahını belirten kelimelerin yanı sıra gürz kullanan kişilerin kayıtları detaylı bir şekilde incelenmektedir. Çalışma ile Şâhnâme’deki tartışmalı kelimelerin açıklığa kavuşturulması ve eserin daha iyi anlaşılması amaçlanmaktadır.

The Records of the Spear (Lance), Axe and Mace in the Shāhnāma

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 09.05.2022
Accepted: 01.11.2022
Published: 31.12.2022

Keywords:

Shāhnāma,
Spear (Lance),
Axe,
Mace,
Medieval Iran.

The Shāhnāma is one of the most important sources written in the Iranian geography in the Middle Ages. Today, this work is considered the national epic of Iran. There are many words denoting weapons in the Shāhnāma, which contains the mythological elements of pre-Islamic Iranian history and the stories of ancient Iranian shahs. Our research deals with the words denoting the spear (lance), axe and mace in the source. In the part of the study about the spear (lance), the words in the work that symbolize the spear (lance), spear (lance) types such as zûpîn, khisht and harba, the word sinân describing the spearhead, the colours of the spears (lances), poisonous spears (lances), the words in the source that indicate the spear (lance) figuratively and the records of the people using the spear (lance) are processed. In the section about the axe, the words in the Shāhnāma and denoting the axe are mentioned. It is revealed by this study that there is very little information about the axe in the source. There is plenty of information about the mace in the work. In this section, the words denoting the mace, types of the mace such as lakht, küpâl and yak-zakhm, the records of the ox-headed mace, golden ornamented mace records belonging to the shahs, the materials from which maces are produced, maces from different geographies, the words in the work and figuratively denoting the mace, in addition to the records of the people using the mace are examined in detail. With this study, it is aimed to clarify the controversial words in the Shāhnāma and to better understand the work.

Atf/Citation: Duman, İbrahim. “Şâhnâme’de Yer Alan Mızrak, Balta ve Gürz ile İlgili Kayıtlar”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 37-48. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.22>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

Mızrak, balta ve gürz silahları, insanoğlunun eski devirlerden beri kullandığı önemli savaş aletlerindedir. Bu silahların ne zaman ve nerede ortaya çıktıklarını tespit etmek zor olduğu için mezkûr savaş aletlerinin gelişim sürecini insanlığın ortak mirası uhdesinde düşünmek gerekir. Bununla birlikte erken devirlerden itibaren coğrafyalar arasında farklı silah kültür havzalarının olduğu da kaçınılmaz bir hakikattir. XI. yüzyılda İran’da telif edilen *Şâhnâme* adlı eser içindeki mızrak, balta ve gürz ile ilgili kayıtları konu alan bu araştırma vesilesiyle, zikredilen silahların İran coğrafyasındaki tarihî seyrine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Dünyanın en eski savaş aletlerinden birisi olan mızrak, İran coğrafyasında erken devirlerden itibaren kullanılmaktaydı. Nitekim İran’ın Marlik bölgesinde yapılan kazılarda demir ve bronz çağına ait farklı şekillerde olan birçok mızrak temreni bulunmuştur. İran’daki mızrak silahının tekamülü Ahamenişler (MÖ 550-MÖ 330), Partlar (MÖ 247-MS 224) ve Sâsânîler (MS 224-MS 651) zamanlarında da devam etmiştir. Bu dönemlerde süvarilerin kullandıkları uzun mızrak ile piyadelerin istifade ettikleri kısa mızraklar bulunmaktaydı. Özellikle Ahamenişler’e başkentlik yapmış olan Persepolis antik kentindeki arkeolojik kazılarda birçok mızrak temreni ele geçirilmiştir. Bu mızrak temrenleri geniş-yaprak şekilli ve dar-söğüt yaprağı biçimli olmak üzere iki formda sınıflandırılmıştır. Mesela bu kazıya ait İran Milli Müzesi’nde sergilenen 32 cm. uzunluğunda ve 2.3 cm. genişliğinde söğüt yaprağı biçimli bir mızrak temreni bulunmaktadır. Yine Eski Farsça ile yazılan *Avesta* kitabında da mızrak kullanan savaşçı kayıtları geçmektedir. Sâsânîler zamanında Ahamenişler ve Partlar gibi önceki devletlerin silah mirasından yararlanmış olup savaşlarda özellikle mızrak kullanan ağır süvariler ön plana çıkmaktaydı. Miladî VII. yüzyılda İran coğrafyasının İslam kültür dairesine girmesiyle eski Fars mızrak kültürü ile Arap mızrak geleneği harmanlaştı. Emevîler’in (661-750) ve Abbâsîler’in (750-1258) İran coğrafyasında hüküm sürdüğü zamanlarda farklı şekillerdeki mızrak temrenlerinin kullanımı devam etmekteydi. Bu devirlerde mızrak türleri olarak neyze, mezrâk ve zûbîn ön plana çıkmaktaydı.¹ Mızrak silahının İran coğrafyasındaki serüveni hakkında yurt içinde ve yurt dışında birçok çalışma yapılmıştır. Konu ile ilgili birçok mevzuya bu çalışmalardan ulaşılabılır.²

Balta, insanoğlunun icat ettiği eski savaş aletlerindedir. İran coğrafyasında İslam öncesi döneme ait balta örnekleri çok bulunmasa da savaşçılar tarafından oldukça fazla istifade edildikleri düşünülmektedir. İslami dönem İran kaynaklarında teber, teber-zîn ve nâçeh gibi balta kayıtları bol bir şekilde geçmektedir.³

¹ Manouchehr Moshtagh Khorasani, “A History of the Development of Spears and Lances in Iran”, *Quaderni Asiatici* 94 (2011), 66-72.

² Bk. Manouchehr Moshtagh Khorasani, *Arms and Armor from Iran -The Bronze Age to the end of the Qajar Period-* (Tübingen: 2006); a.mlf., *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology* (Tübingen: 2010); Mirosław Michalak, “The Origins and Development of Sassanian Heavy Cavalry”, *Folia Orientalia* XXIV (1987), 73-86; David Nicolle, *Sassanian Armies The Iranian Empire early 3rd to mid-7th centuries AD* (Montvert Publications: 1996); a.mlf. *The Military Technology of Classical Islam* (Edinburgh: University of Edinburgh, PhD Thesis, 1982), I; Ulaş Töre Sivrioğlu, “Sâsânîlerde Askerî Teşkilat, Silâh Teknolojisi ve Savaş Stratejileri”, *Turkish Studies* 8/5 (2013), 675-703; Kaveh Farrokh, *Sassanian Elite Cavalry AD 224-642* (Osprey Publishing: 2005).

³ Manouchehr Moshtagh Khorasani, “La Maza y el Hacha en la Tradición Marcial Iraní”, *Revista de Artes Marciales Asiáticas* 4/3 (2009), 36. Yine baltanın İran coğrafyasındaki serüveni ile ilgili ikinci dipnottaki eserlere ilaveten şu çalışmalara bakılabilir: Shihab al-Sarraf, “Close Combat Weapons in the Early ‘Abbâsîd Period: Maces, Axes and Swords”, *A Companion to Medieval Arms and Armour*, edited by David Nicolle (London: 2002), 162-167; Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silâh* (İstanbul: 2015), 228-233; İbrahim Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri* (İstanbul: 2020), 126-128; Ahmet Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti’nin Askerî Teşkilâtı* (İstanbul: 2022), 127; Eralp Erdoğan, *Safevi Devleti’nin Askerî Teşkilatı* (İstanbul: 2019), 192.

Gürz savaş aleti, antik dönemde ve Ortaçağda sık kullanılan bir saldırı silahıydı. Özellikle ağır gürzlerin düşmana fazla zarar vermesi veya düşmanı öldürmesi, bu silahın sık bir şekilde kullanılmasını teşvik etmekteydi. Kaynak ve araştırmalardan anlaşıldığı kadarıyla Ortaçağda gürz savaş aleti demir, ağaç, taş veya başka malzemelerden yapılmaktaydı. Bu silahın öküz ve aslan gibi figürleri barındıran başlıkları, kanatlı-dilimli çeşitleri, taştan ve ağaç budağından yontulmuş türleri bulunmaktaydı.⁴

Araştırmamızın ana kaynağı olması sebebiyle, *Şâhnâme* ve müellifi Firdevsî hakkında da kısa bir bilgi vermek uygun olacaktır. Firdevsî, X. yüzyılda Horâsân’ın Tûs şehrinde dünyaya gelmiştir. Kaynaklarda onun çocukluk ve öğrenim hayatı hakkında neredeyse hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır. Yetiştigi devirde, İran’ın eski dillerinden olan Pehleviceden Yeni Farsçaya eserler çevrilmekteydi. Edebiyata ilgisi olan Firdevsî, döneminde Pehlevice ile yapılan çalışmaların etkisinde kalarak eski İran tarihine merak saldı. Bu suretle o dönemde tesirini hâlâ koruyan Pehlevice dilini öğrendi. Kırk yaşına kadar rahat bir hayat sürdürdüğü anlaşılan Firdevsî’nin daha sonraki yıllarda sıkıntı içinde geçen bir yaşama sahip olduğu düşünülmektedir. Onun hicri 370/980 veya 380/990 yıllarında *Şâhnâme*’yi yazmaya başlaması ihtimal dahilindedir. Ancak eserini yazarken onu kimlerin desteklediği tam olarak bilinmemektedir. Eserin nüshalarında dönemin Tûs valilerinden olan Huseyn-i Kuteybe’nin adının geçmesi, bu kişinin Firdevsî’yi desteklediğini düşündürmektedir. Onun 411/1020 yılı dolaylarında vefat ettiği kabul edilmektedir.⁵

Şâhnâme, XI. yüzyılda Ortaçağ İran coğrafyasında telif edilmiş önemli bir kaynaktır. Hacimli bir eser olan bu kaynak, İran’ın milli destanı sayılmaktadır. Firdevsî’nin eserini hicri 370/980 veya hicri 380/990 yıllarında parça parça yazmaya başladığı, hicri 408/1018 yılında da bitirdiği düşünülmektedir. Çalışmanın hangi hükümdara sunulduğu tam olarak bilinmese de bazı rivayetlere göre Gazneli Sultanı Mahmûd’a (ö. 421/1030) takdim edildiği iddia edilmektedir. Eserde eski İran hükümdarlarının hikayeleri ve komşu ülkelerin hükümdarlarıyla olan savaşları, eski İran efsaneleri manzum bir şekilde ele alınmaktadır.⁶

Şâhnâme, muhtelif birçok konunun yanı sıra savaş ve silah tarihiyle ilgili önemli bilgiler de içermektedir. Eserde bol miktarda silah ve savaş teçhizatına ait terimler bulunmaktadır. Bu çalışmada terimlerin fazlalığı nedeniyle araştırmanın hacmi de düşünülerek sadece kaynaktaki yer alan mızrak, balta ve gürz gibi saldırı silahları ile ilgili kayıtlar, yerli ve yabancı araştırmalar ışığında detaylı bir şekilde incelenecektir. Yine *Şâhnâme*’nin birçok neşri olmakla birlikte burada ilgili eserin Tahran’da yayımlanan Moskova edisyonu kullanılacaktır.⁷ Çalışmada yer alan Farsça beyitlerin Türkçe tercümelere yazar tarafından yapılmıştır.

⁴ Gürz silahının İran coğrafyasındaki seyri hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Khorasani, “La Maza y el Hacha en la Tradición Marcial Iraní”, 30-36; Prudence O. Harper, “The Ox-Headed Mace in Pre-Islamic Iran”, *Acta Iranica (Papers in Honour of Mary Boyce)* 24 (1985), 247-259; İbrâhîm Pûr-Dâvud, “Zîn-i ebzâr (Gurz), Varakî ez-târîh-i silâh der-İrân”, *Ber-resîhâ-yi Târîhî* 5-6 (1345/1966), 19-31; Shihab al-Sarraf, “Close Combat Weapons in the Early ‘Abbâsîd Period”, 152-161; Göksu, *Türk Kültüründe Silâh*, 212-219; Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*, 119-126; Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti’nin Askerî Teşkilâtı*, 127; Mustafa Uyar, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti’nin Askerî Teşkilâtı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)* (Ankara: 2020), 146; Erdoğan, *Safevi Devleti’nin Askerî Teşkilâtı*, 192.

⁵ Mehmet Kanar, “Firdevsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/125-127.

⁶ Mehmet Kanar, “Şâhnâme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), XXXVIII/289-290.

⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme* (Tahran: Hermes Publisher, 2015), I-II (Moscow Edition).

1. Şâhnâme’de Mızrak

Mızrak, Ortaçağda en çok kullanılan saldırı silahlarından bir tanesiydi. Eserde mızrak silahını belirtmek için *neyze* (نیزه)⁸, *zûpîn* (زوپین)⁹, *hişt* (خشت)¹⁰, *harbe* (حربه)¹¹ kelimeleri geçmektedir. *Neyze* kelimesi, Farsçada genel anlamda mızrak savaş aletini belirtmek için kullanılmaktadır.¹² *Zûpîn*, *hişt* ve *harbe* sözcüklerinin birbirinden farklı mızrak türlerini simgeledikleri kaynaklar ve araştırmalar ışığında ortaya çıkarılmıştır.

Zûpîn, Ortaçağda Deylemli piyadelerin kullandığı bir mızrak çeşidiydi. Bu mızrak türü, İran’ın kuzeyinde Hazar Denizi kıyısında bulunan Deylem bölgesine ait kültürel bir silahtı. Mezkûr savaş aleti, *Şâhnâme*’de *jûpîn* (ژوپین) olarak da belirtilmektedir.¹³ Ortaçağda birçok devletin ordusunda görev yapan Deylemli piyadelerin¹⁴ kullandığı bu mızrağın temreni çift uçlu çatal biçimindeydi. Mızrağın boyu 75-90 cm. civarındaydı.¹⁵

Firdevsî, eserinin Ferîdûn’un savaş hikayeleriyle ilgili kısmında *zûpîn/zûbîn* mızrağından şöyle bahsetmektedir:

کمانهای چاچی و تیر خدنگ سپرهای چینی و ژوپین جنگ¹⁶

Tercümesi:

Çaç menşei yaylar ve *hadeng* oku¹⁷,

Çin menşei kalkanlar ve savaş *jûpîn* (*zûpîn*) mızrağı.

Firdevsî bu kayıтта, İran’ın efsanevî şahsiyetlerinden Ferîdûn’un savaş hikayesini konu almış ve beyitteki silahların savaş alanında kullanıldıklarını betimlemiş olmalıdır.

Hişt, Ortaçağda kullanılan başka bir mızrak türüydü. Kısa mızrak çeşidi olan¹⁸ bu savaş aletinin ortasında urgan veya ipekten halkası vardı.¹⁹ Mezkûr silah Ortaçağda İran coğrafyasında tercih

⁸ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/35, 51, 76, 79, 91, 132, 151 vd.

⁹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/48.

¹⁰ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/132, 138, 152, 231, 262, 493.

¹¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/1049.

¹² Khorasani’ye göre *neyze*, ucu güçlendirilmiş ince namlusu olan bir mızraktı. Bu mızrakların boyu genellikle 3 ila 4.6 metre arasında değişiyordu. Bk. Khorasani, “A History of the Development of Spears”, 72-73.

¹³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/66, 132, 154, 211, 233, 262, 408, 493, 502 vd. Yine Farsça yazılmış başka Ortaçağ kaynaklarında bu silah *zûbîn* (زوبین) şeklinde de geçmektedir. Bk. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*, 117. Ayrıca bk. David Nicolle, “Silâh”, *The Encyclopaedia of Islam*² (Leiden:2004), XII (Supplement)/743.

¹⁴ Mesela Deylemli piyade askerleri, Fâtımîler (909-1171), Büveyhîler (932-1062) ve Büyük Selçuklular (1038-1157) ordusunda görev yapmaktaydılar. Bk. B. J. Beshir, “Fatimid Military Organization”, *Der Islam* LV (1978), 42-43; Mehdi Pârs, *Sepâh der-‘ahd-i Âl-i Buveyh* (Meşhed: Meşhed Firdevsî Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1387/2008), 68-74; C. E. Bosworth, “Military Organisation under the Būyids of Persia and Iraq”, *Oriens* 18/19 (1965/66), 149; Mafizullah Kabir, “The Buwayhid Dynasty of Baghdad -The Army-“, *Indo-Iranica* XIII/2 (1960), 42; Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*, 117.

¹⁵ Khorasani, “A History of the Development of Spears”, 76; David Nicolle, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350 Islam, Eastern Europe and Asia* (London: 1999), 220.

¹⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/66.

¹⁷ *Hadeng*, Ortaçağda İran, Irak ve Mâverâünnehir gibi bölgelerde ok-yay imâlinde kullanılan bir ağaç türüdür. Bk. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*, 72.

¹⁸ Khorasani, *Lexicon of Arms and Armor from Iran*, 453-454.

¹⁹ Hasan Enverî, *İstîlâhât-i dîvânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selcûkî* (Tahran: 1383/2004), 142; Göksu, *Türk Kültüründe Silâh*, 210.

edilmektedir.²⁰ Bununla birlikte Şâhnâme’de geçen büyük *hişt* mızrakları (خشتهای گران)²¹ kaydından zikredilen silahın uzun türlerinin de olabileceği akla gelmektedir.

Firdevsî, eserinde Menûçehr ile ilgili kısımda *hişt* mızrağını şöyle zikretmektedir:

سپر بر گرفتند ژوپینوران بگشتند با خشتهای گران²²

Tercümesi:

Kalkanı aldılar *jûpîn* / *zûpîn* kullanan savaşçılar,

Dövüştüler uzun *hişt* mızraklarıyla.

Ortaçağda kullanılan kısa mızrak türlerinden birisi de *harbe* idi.²³ Bu silahın temreni geniş olurdu.²⁴ Mezûr savaş aleti hakkında elimizde başka bir bilgi bulunmamaktadır. Yine Şâhnâme’de geçen *neyze-yi mujagân* (نیزه مزگان)²⁵ kaydı da başka bir mızrak çeşidini belirtiyor olmalıdır.

Kaynakta mızrak temreni *sinân* (سنان)²⁶ kelimesiyle belirtilmektedir. Bu sözcük bazen direkt olarak mızrak anlamında da kullanılmaktadır.²⁷ Eserde mızrak temrenlerinin dövülmüş-işlenmiş çeşitlerine de rastlanmaktadır. Mesela *âb-dâde-yi sinân* (آب داده سنان)²⁸ ve *tâb-dâde-yi sinân* (تاب داده سنان)²⁹ kayıtları karbürize edilerek işlenmiş mızrak temrenlerini simgelemektedir.

Firdevsî, eserini Sohrâb ile ilgili kısımda işlenmiş mızrak temreninden şöyle bahsetmektedir:

ز پای و رکیب و ز دست و عنان ز بازوی و ز آب داده سنان³⁰

Tercümesi:

Ayak ve süvariyle, el ve dizginle,

Kol ile, sert/işlenmiş mızrak temreniyle.

Şâhnâme’de mızrak temrenleri veya mızrakların renklerinden de bahsedilmektedir. Bu anlamda *neyze-yi âb-gûn* (نیزه آبگون)³¹ ve *harbe-yi âb-gûn* (حرابه آبگون)³² kayıtları, su renkli mızrak veya mızrak temrenlerini nitelemektedir.

²⁰Mesela Büyük Selçuklu kaynaklarında *hişt* mızrağından çokça bahsedilmektedir. Bk. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*, 116.

²¹Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/116, 132.

²² Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/132.

²³Khorasani, *Lexicon*, 179.

²⁴‘Abdu’l-Cabbâr Mahmûd es-Sâmerrâî, “Tekniyetü’s-Silâh ‘indü’l-‘Arab”, *Mecelletü’l-Mevrid* 14/1 (1985), 8.

²⁵Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/231.

²⁶Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/74, 132, 140, 153, 163, 177, 203 vd.

²⁷Khorasani, “A History of the Development of Spears”, 78.

²⁸Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/132, 269, 678, 705.

²⁹Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/214.

³⁰ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/269.

³¹Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/528.

³²Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/1046.

Şekil 1. XV. yüzyıla ait bir Şâhnâme’den ellerinde mızrak olan süvari figürleri, İran veya Hindistan, The Metropolitan Museum of Art (New York, ABD), nr. 20.120.238.

Ortaçağ savaş taktikleri arasında mızrak temrenlerine zehir sürülmesi de vardı. Bu konu, Şâhnâme’de de bahsedilmektedir. Nitekim *zehr-i âb-dâde-yi nûk-i sinân* (زهر آب داده نوک سنان)³³ ve *jûpîn-i zehr-i âb-dâr* (ژوپین زهر آبدار)³⁴ kayıtları ucuna zehir sürülmüş mızrak temrenlerini belirtmektedir. Yine kaynakta yer alan *sinânhâ-yi zerrîn* kaydı³⁵, hükümdar veya emîrler için üretilen altın süslemeli mızrak temrenlerini nitelemektedir.

Yapılan araştırmalara göre Şâhnâme’de mecazi anlamda savaş aletlerini belirten sözcükler de bulunmaktadır. Bu sözcüklerden bazıları mızrak silahını nitelemek için kullanılmıştır. Mesela eserde *âhen* (آهن)³⁶, *ejdehâ* (اژدها)³⁷, *sutûn* (ستون)³⁸ kelimeleri, mecazi anlamda mızrak silahını belirtmek için zikredilmektedir.

Kaynakta mızrak savaş aletini kullanan kişiler için *neyze-ver* (نیزه ور)³⁹, *neyze-dâr* (نیزه دار)⁴⁰, *jûpîn-ver* (ژوپین ور)⁴¹ ve *jûpîn-zen* (ژوپین زن)⁴² kayıtları geçmektedir.

³³Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/223.

³⁴Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/911.

³⁵Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/526.

³⁶Muhammed Huseyn-i Hasanzâde, “Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî der-Şâh-nâme”, *Kâviş-nâme (Mecelle-yi ‘İlmî-Pejûheşî-yi Dânişkede-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Yezd)* 14 (1386/2007), 111.

³⁷Hasanzâde, “Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî”, 123.

³⁸Hasanzâde, “Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî”, 128.

³⁹Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/54, 227, 232, 267, 312, 360, 443, 528 vd.

⁴⁰Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/221, 232, 269, 444, 500, 527, 558 vd.

2. Şâhnâme’de Balta

Balta, Ortaçağda çok tercih edilen bir savaş aletiydi. Eserde balta silahını belirtmek için *teber* (تبر)⁴³ ve *teber-zîn* (تبرزین)⁴⁴ kelimelerinden bahsedilmektedir. *Teber* ile *teber-zîn* arasında bir fark olup olmadığı bilinmemektedir.⁴⁵

Firdevsî, Hâmâverân padişahı ve Kâvus arasındaki savaş hikayesinde *teber-zîn*den şöyle söz etmektedir:

ز زخم تبرزین و از بس ترنگ همی موج خون خاست از دشت جنگ⁴⁶

Tercümesi:

Teber-zîn baltasının yarasından ve çok yay sesinden,

Sürekli kan dalgası oluştu, savaş ovasında.

Şâhnâme’de balta silahı ile ilgili kayıtların az olmasıyla birlikte eserde yer alan *Çâçî-teber* (چاچی تبر)⁴⁷ kaydı oldukça nadirdir. Bu kayıt, Ortaçağda özellikle okçuluk teçhizatları konusunda nam yapmış Çâç şehrinde üretilmiş balta silahını belirtmektedir.⁴⁸

Firdevsî, eserinin Yezdgird ile ilgili kısmında *Çâçî-teber* kaydından şöyle bahsetmektedir:

ز بس جوشن و خود و زرین سپر ز بس نیزه و گرز و چاچی تبر⁴⁹

Tercümesi:

Çok *cevşen* zırhı, miğfer ve altın kalkan ile,

Fazla mızrak, gürz ve Çâç baltasıyla.

Firdevsî mezkûr kayıta, bir savaş sahnesinden bahsediyor olmalıdır. Bu bilgilerin dışında eserde balta ile ilgili hiçbir malumat zikredilmemektedir.

3. Şâhnâme’de Gürz

Gürz, Ortaçağda savaşlarda sık istifade edilen bir silahtı. Kaynakta gürz silahını belirtmek için *gurz* (گرز)⁵⁰ ve *‘amûd* (عمود)⁵¹ kelimeleri geçmektedir. *Gurz* kelimesi, Farsçada genel anlamda gürz silahını nitelemektedir. *‘Amûd* ise daha tartışmalı bir sözcüktür. Khorasani, bu kelimenin hayvan başlı gürzleri belirttiğini iddia etmektedir.⁵² David Nicolle ise bu kelimenin kanatlı gürz çeşidini belirtmesinin ihtimal dahilinde olduğunu düşünmektedir.⁵³ Bununla birlikte yapılan bir araştırmaya göre Abbâsîler devrinde (750-1258) tamamen demirden imâl edilen gürzlere *‘amûd* denildiği belirtilmektedir.⁵⁴ Bu konu hakkında elimizde kesin bilgilerin olmaması, mezkûr sözcük hakkında tartışmaların devam edeceğini göstermektedir.

⁴¹Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/116, 132; II/1345.

⁴²Firdevsî, *Şâh-nâme*, II/1511.

⁴³Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/117, 179, 217, 223, 502, 790.

⁴⁴Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/233, 778, 1061; II/1393, 1556.

⁴⁵Bazı araştırmalarda küçük baltalara *teber-zîn*, büyük baltalara ise *teber* denilmesinden bahsedilmektedir. Bk. Göksu, *Türk Kültüründe Silâh*, 232.

⁴⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/233.

⁴⁷Firdevsî, *Şâh-nâme*, II/1891.

⁴⁸Bununla birlikte kaynakta geçen *Çâçî-teber* (تبر) kaydının *Çâçî-tîr* (تیر) olması da muhtemeldir. Nitekim eserin yazma eser nüshalarında harflerin nokta eksiklikleri bulunabilir. Bu durumu da göz ardı etmemek gerekir.

⁴⁹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, II/1891.

⁵⁰Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/37, 41, 44, 78, 83, 119, 120, 122 vd.

⁵¹Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/120, 160, 678.

⁵²Khorasani, “La Maza y el Hacha en la Tradición Marcial Iraní”, 31-32.

⁵³David Nicolle, *The Military Technology of Classical Islam*, I/69.

⁵⁴Shihab al-Sarraf, “Close Combat Weapons in the Early ‘Abbâsîd Period”, 152.

Şâhnâme’de birçok gürz çeşidi zikredilmektedir. Mesela *leht* (لخت)⁵⁵, *kûpâl* (کوپال)⁵⁶ ve *gurz-i yek-zehm* (یک زخم)⁵⁷ kaynakta geçmektedir. *Leht* ve *kûpâl* gürz çeşitlerinin mahiyeti tam olarak bilinmemektedir.⁵⁸ *Yek-zehm* gürzünün ise zehirli ve vücuda temas ettiği anda öldürücü etkiye sahip olduğu iddia edilmektedir.⁵⁹ Firdevsî, eserinin Menûçeher ile ilgili hikayesinde *yek-zehm* gürzünü şöyle zikretmektedir:

من این گرز یک زخم برداشتم سپه را هم آن جای بگذاشتم⁶⁰

Tercümesi:

Bu *yek-zehm* gürzünü aldım,

Orduyu da o mevkiye yerleştirdim.

Yine kaynakta zehirli gürz anlamında *gurz-i sâmm* (گرز سام)⁶¹ kaydı bulunmaktadır. Ortaçağda gürze zehir sürülmesi çok başvurulan bir savaş taktiğidir. Nitekim gürz, vücuda yaraladığında zehir düşmanı etkilemekteydi.

Ortaçağda öküz başlı gürzler de ön plandaydı. Nitekim Şâhnâme’de öküz başlı gürzleri simgeleyen birçok sözcük geçmektedir. Mesela *gurze-yi gâvsâr* (گرزه گاوسار)⁶², *gâvsâr-gurz* (گاوسار گرز)⁶³, *gurze-yi gâv-çehr* (گرزه گاوچهر)⁶⁴, *gurze-yi gâv-rüy* (گرزه گاوری)⁶⁵, *gurze-yi gâv-renk* (گرزه گاورنک)⁶⁶, *gurze-yi gâv-peyker* (گرزه کاویکر)⁶⁷, *gurze-yi gâv-mîş* (گرزه گاومیش)⁶⁸ ve *gurze-yi gâv-ser* (گرزه گاوسر)⁶⁹ kayıtları öküz başlı gürzleri belirtmektedir.⁷⁰ Ortaçağda İran coğrafyasında sık olarak kullanılan ve kaynaklarda da geçen öküz başlı gürzlerin eski İran mitolojisinde önemli bir figür olduğu araştırmalarda ortaya koyulmaktadır. Nitekim bu gürz çeşidinin, eski İran mitolojik kahramanlarından Ferîdûn tarafından icat edildiği ve başka bir mitolojik unsur olan Dahhâk’a karşı kullanıldığı belirtilmektedir. Yine bu silahın özellikle Sâsânîler devrinde (226-651) hükümdarların sembollerinden birisi olduğu ve Zerdüştlük içinde bazı anlamlar üstlendiğinin yanı sıra mezkûr silahın Kaçarlar devrine (1796-1925) kadar İran coğrafyasında kullanıldığından bahsedilmektedir.⁷¹ Firdevsî, eserinin Dahhâk ile ilgili kısmında *gurze-yi gâvsâr* / öküz başlı gürzden şöyle bahsetmektedir:

کمر بستن و رفتن شاهوار به چنگ اندرون گرزه گاوسار⁷²

Tercümesi:

Kemer kuşanmak ve şaha layık ilerlemek,

⁵⁵ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/41, 170, 206, 216, 217, 236, 276, 351 vd.

⁵⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/73, 107, 117, 122, 138, 140, 172, 173, 176 vd.

⁵⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/117, 122, 137, 179, 241.

⁵⁸ Bazı araştırmalarda *kûpâl* gürzünün demirden üretildiği belirtilmektedir. Bk. Göksu, *Türk Kültüründe Silâh*, 217.

⁵⁹ İbrâhîm Pür-Dâvud, “Zin-i ebzâr (Gurz), Varakî ez-târih-i silâh der-İrân”, *Ber-resihâ-yi Târihi* 5-6 (1345/1966), 31.

⁶⁰ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/117.

⁶¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/178, 558.

⁶² Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/29, 30, 41, 43, 93, 121, 565, 645, 646 vd.

⁶³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/121.

⁶⁴ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/39, 121, 562, 943.

⁶⁵ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/153, 1142; II/1311.

⁶⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/160, 276, 416.

⁶⁷ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/173, 180, 306, 540, 564, 841, 930, 1001; II/1448, 1512, 1633.

⁶⁸ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/312.

⁶⁹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/468, 587, 684.

⁷⁰ Büyük Selçuklu kaynaklarında da öküz başlı gürz ile ilgili bol miktarda bilgi bulunmaktadır. Yine Ortaçağda aslan başlı gürzler de kullanılmaktaydı. Bk. Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*, 124.

⁷¹ Harper, “The Ox-Headed Mace in Pre-Islamic Iran”, 247-259.

⁷² Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/29.

Pençedeki öküz başlı gürz ile.

Yine Firdevsî, eserinin Menûçeher ile ilgili kısmında *gurze-yi gâv-çehr* / öküz başlı gürzden şu şekilde söz etmektedir:

زدم بر سرش گرزہ گاوچہر
برو کوه بارید گفتی سپہر⁷³

Tercümesi:

Vurdum onun başına öküz başlı gürzü,
Dağa doğru yağdı, adeta gökyüzü (felek).

Firdevsî, eserinin Gerşâsb ile ilgili bölümünde *gurze-yi gâv-peyker* / öküz başlı gürzü şöyle aktarmaktadır:

بر آویختن با نامداران جنگ
یکی گرزہ گاوپیگر بہ چنگ⁷⁴

Tercümesi:

Görüştü savaşın meşhurlarıyla,
(Meşhurların) birisi, pençedeki öküz başlı gürz.

Şâhnâme’de *gurz-i girân* (گرز گران)⁷⁵ ve *‘amûd-i girân* (عمود گران)⁷⁶ yani ağır gürz kayıtları da geçmektedir. Bu çeşidin gürzün en ağır türünü oluşturduğu öne sürülmektedir.⁷⁷ Yine bu gürzün diğer Ortaçağ kaynaklarına dayanarak taştan yapılması ihtimal dahilindedir.⁷⁸ Firdevsî, eserinin Dahhâk ile ilgili kısmında *gurz-i girân* / ağır gürz ile ilgili şöyle zikretmektedir:

بگفت و بہ گرز گران دست برد
عنان بارہ تیز تک را سپرد⁷⁹

Tercümesi:

Söyledi ve ağır (büyük) gürz ile galip geldi,
Tiztek kalesinin alınmasını tamamladı.

Eserde yer alan *Rûmî-‘amûd* (رومی عمود)⁸⁰ kaydından Ortaçağda İran coğrafyasında Anadolu menşei gürzlerin de kullanıldığı ve tercih edildiği anlaşılmaktadır. Firdevsî, eserinin Keyhusrev ve Efrâsiyâb arasındaki savaş ile ilgili kısmında *Rûmî-‘amûd* hakkında şu şekilde söz etmektedir:

بہ رومی عمود و بہ شمشیر و تیر
بگشتند با یکدیگر ناگزیر⁸¹

Tercümesi:

Rûmî (Anadolu) gürzü ile, kılıç ve ok ile,
Savaştlar birbirleriyle kaçınılmaz bir şekilde.

Kaynakta demir ve çelikten yapılmış gürzlerden de söz edilmektedir. Örneğin *pûlâd-gurz* (پولاد گرز)⁸², *gurz-i pûlâd* (گرز پولاد)⁸³, *‘amûdî ez-pûlâd-i Çînî* (عمودی از پولاد چینی)⁸⁴ ve *âhenîn-gurz* (آهنین)

⁷³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/121.

⁷⁴ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/173.

⁷⁵ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/18, 37, 38, 39, 60, 66, 72, 91, 109 vd.

⁷⁶ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/221, 271, 460, 496, 707, 717, 720.

⁷⁷ Tülin Çoruhlu, “Gürz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 1996), XIV/327.

⁷⁸ Duman, *Büyük Selçuklu Ordusunda*, 125.

⁷⁹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/38.

⁸⁰ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/765.

⁸¹ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/765.

⁸² Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/30, 1070.

⁸³ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/436, 561, 943; II/1327.

⁸⁴ Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/501.

گرز⁸⁵ kayıtları bu cümledendir. ‘*Amûdî ez-pûlâd-i Çînî* kaydı, Çin çeliğinden yapılmış gürzü simgelemektedir. Mezkûr kayıt, Ortaçağda İran coğrafyasında diğer ülkelerden gelen silah ham maddesi veya silahların da kullanıldığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Yine Ortaçağda sadece taş ve madenî malzemelerden gürz üretilmemekteydi. Ahşaptan da gürz yapılması mümkündü.⁸⁶

Şâhnâme’de bulunan *zerrîn-‘amûd* (زرین عمود)⁸⁷, *gûpâl-i zerrîn* (گوپال زرین)⁸⁸ ve *zerrîn-gurz* (زرین گرز)⁸⁹ kayıtlarının hükümdarlar ve nüfuzlu kişiler için üretilen altın süslemeli gürzleri ifade ettiği düşünülmektedir.

İran’ın milli destanı sayılan ve bünyesinde birçok mecazi kelime barındıran kitapta gürz anlamında kullanılan bazı sözcükler de tespit edilmiştir. Mesela *âhen* (آهن)⁹⁰ ve *pûlâd* (پولاد)⁹¹ kayıtları kaynakta bazı yerlerde gürz silahını belirtmektedir.

Eserde gürz kullanan kişileri belirtmek için *gurz-dâr* (گرزدار)⁹², *gurz-bân* (گرزبان)⁹³ ve *gurz-ver* (گرزور)⁹⁴ sözcükleri geçmektedir.

Şekil 2. Büyük Selçuklu dönemine ait öküz başlı gürz görseli ile Şâhnâme’de geçen *Ferîdûn, Dahhâk ve Demirci Kâve* figürleri, XII.-XIII. yüzyıl, İran, Yale University Art Gallery (ABD), nr. 1953.24.8.

SONUÇ

Ortaçağ İran’ında Ebu’l-Kâsim Firdevsî (ö. 411/1020 [?]) tarafından kaleme alınan *Şâhnâme*’de mızrak silahını belirtmek için *neyze*, *zûpîn*, *hişt* ve *harbe* sözcükleri zikredilmektedir. *Neyze*, Farsça kaynaklarda genel itibarıyla mızrak silahını nitelemek için kullanılmaktadır. *Zûpîn*,

⁸⁵Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/904.

⁸⁶Nitekim Ortaçağ kaynaklarında yer alan *çomâk* (چماق) gürzünün ağacın sert ve budaklı yerinden üretilen yuvarlak başlı bir gürz olması muhtemeldir. Bk. Göksu, *Türk Kültüründe Silâh*, 218-219.

⁸⁷Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/68, 89, 594; II/1451.

⁸⁸Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/443.

⁸⁹Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/904.

⁹⁰Hasanzâde, “Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî”, 111, 112.

⁹¹Hasanzâde, “Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî”, 112, 113.

⁹²Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/56, 120, 140, 148, 474, 512, 599, 635 vd.

⁹³Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/167; II/1299.

⁹⁴Firdevsî, *Şâh-nâme*, I/510.

İran’ın geçmişinde her zaman önemli roller oynayan Deylemlî piyadelerin mızrağı olarak ön plana çıkmaktaydı. *Hişt* ve *harbe* ise Ortaçağda kısa mızrak türleri arasındaydı. Eserde mızrak temreni anlamında *sinân* kelimesi bulunmaktadır. Ayrıca işlenmiş mızrak temrenleri ve zehir sürülmüş mızraklar da kaynakta bahsedilmektedir. Mızrak kullanan kişiler ise *neyze-ver*, *neyze-dâr*, *jûpîn-ver* ve *jûpîn-zen* kelimeleriyle belirtilmektedir. Eserde balta silahını karşılamak için *teber* ve *teber-zîn* sözcükleri bulunmakla birlikte kaynakta mezkûr silah ile ilgili ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Şâhnâme’de gürz ile ilgili birçok bilgi vardır. Kitapta gürz silahı *gurz* ve ‘*amûd*’ sözcükleriyle karşılanmaktadır. Kaynakta *leht*, *kûpâl* ve *yek-zehm* gibi gürz çeşitlerinden de bahsedilmektedir. Eserde öküz başlı gürzler hakkında da bol bilgi bulunmaktadır. Araştırmalara göre bu gürz türünün eski İran gelenekleri ve inancıyla bütünleştiği anlaşılmaktadır. *Rûmî-‘amûd* gibi başka coğrafya menşeilî gürzler de Şâhnâme’de geçmektedir. Ayrıca hükümdarlara ait altın süslemeli gürzler ve bu silahı kullanan kişiler de kaynakta yer almaktadır. Nihayetinde bu çalışma, Şâhnâme’nin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmayı, eserde yer alan silah tarihi ile ilgili terimleri vuzuha kavuşturmayı ve Ortaçağ silah tarihçiliğine orijinal bilgi sunmayı gaye edinmektedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- ‘Abdu’l-Cabbâr Mahmûd es-Sâmerrâi, “Tekniyetü’s-Silâh ‘indü’l-‘Arab”. *Mecelletü’l-Mevrid* 14/1 (1985), 5-16.
- Beshir, B. J., “Fatimid Military Organization”. *Der Islam* LV (1978), 37-56.
- Bosworth, C. E., “Military Organisation under the Būyids of Persia and Iraq”. *Oriens* 18/19 (1965/66), 143-167.
- Çoruhlu, Tülin, “Gürz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XIV/327-328. İstanbul: 1996.
- Duman, İbrahim, *Büyük Selçuklu Ordusunda Kullanılan Savaş Aletleri*. İstanbul: 2020.
- Erdoğan, Eralp, *Safevi Devleti’nin Askerî Teşkilatı*. İstanbul: 2019.
- Göksu, Erkan, *Türk Kültüründe Silâh*. İstanbul: 2015.
- Farrokh, Kaveh, *Sassanian Elite Cavalry AD 224-642*. Osprey Publishing: 2005.
- Firdevsî, *Şâh-nâme*. I-II. (Moscow Edition). Tahran: Hermes Publisher 2015.
- Harper, Prudence O., “The Ox-Headed Mace in Pre-Islamic Iran”. *Acta Iranica (Papers in Honour of Mary Boyce)* 24 (1985), 247-259.
- Hasan Enverî, *İstîlâhât-i divânî-yi dovre-yi Gaznevî u Selcûkî*. Tahran: 1383/2004.
- İbrâhîm Pûr-Dâvud, “Zîn-i ebzâr (Gurz), Varakî ez-târîh-i silâh der-İrân”. *Ber-resîhâ-yi Târîhî* 5-6 (1345/1966), 19-31.
- Kabir, Mafizullah, “The Buwayhid Dynasty of Baghdad -The Army-“. *Indo-Iranica* XIII/2 (1960), 34-64.
- Kanar, Mehmet, “Şâhnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XXXVIII/289-290. İstanbul: 2010.
- Kanar, Mehmet, “Firdevsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XIII/125-127. İstanbul: 1996.
- Khorasani, Manouchehr Moshtagh, “A History of the Development of Spears and Lances in Iran”. *Quaderni Asiatici* 94 (2011), 65-89.
- Khorasani, Manouchehr Moshtagh, *Lexicon of Arms and Armor from Iran: A Study of Symbols and Terminology*. Tübingen: 2010.
- Khorasani, Manouchehr Moshtagh, “La Maza y el Hacha en la Tradición Marcial Iraní”. *Revista de Artes Marciales Asiáticas* 4/3 (2009), 28-43.
- Khorasani, Manouchehr Moshtagh, , *Arms and Armor from Iran -The Bronze Age to the end of the Qajar Period-*. Tübingen: 2006.

- Korkmaz, Ahmet, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*. İstanbul: 2022.
- Mehdî Pârs, *Sepâh der- 'ahd-i Âl-i Buveyh*. Meşhed: Meşhed Firdevsî Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 1387/2008.
- Michalak, Miroslav, “The Origins and Development of Sassanian Heavy Cavalry”, *Folia Orientalia* XXIV (1987), 73-86.
- Muhammed Huseyn-i Hasanzâde, “Rezm-i ebzârâ-yi mecâzî der-Şâh-nâme”. *Kâviş-nâme (Mecelle-yi 'İlmî-Pejûheşî-yi Dânişkede-yi Edebiyyât-i Dânişgâh-i Yezd)* 14 (1386/2007), 107-138.
- Nicolle, David, “Silâh”. *The Encyclopaedia of Islam*². XII (Supplement)/734-746. Leiden: 2004.
- Nicolle, David, *Arms and Armour of the Crusading Era 1050-1350 Islam, Eastern Europe and Asia*. London: 1999.
- Nicolle, David, *The Military Technology of Classical Islam*. Edinburgh: University of Edinburgh. Unpublished PhD Thesis, I, 1982.
- Nicolle, David, *Sassanian Armies The Iranian Empire early 3rd to mid-7th centuries AD*. Montvert Publications: 1996.
- Shihab al-Sarraf, “Close Combat Weapons in the Early ‘Abbâsîd Period: Maces, Axes and Swords”. *A Companion to Medieval Arms and Armour*. edited by David Nicolle. 149-178. London: 2002.
- Sivrioğlu, Ulaş Töre, “Sāsânilerde Askerî Teşkilat, Silâh Teknolojisi ve Savaş Stratejileri”, *Turkish Studies* 8/5 (2013), 675-703.
- Uyar, Mustafa, *İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Askerî Teşkilatı (Ortaçağ Moğol Ordularında Gelenek ve Dönüşüm)*. Ankara: 2020.

Türkiye Selçukluları Gayrimüslim Politikalarını Dönemin Kiliseleri Üzerinden Okuma ve Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme

Nazlı ALTUNSOY

Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Kırklareli, Türkiye, nazli.altunsoy@klu.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 18.10.2022
Kabul: 14.12.2022
Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Selçuklu,
Hristiyanlık,
Kırkdamaltı (Saint
George) Kilisesi,
Thamar,
Basil.

Fetihle birlikte Selçuklular, Anadolu topraklarındaki gayrimüslimlerin yeni düzene intibaklarını sağlanmasına ve ortak bir paydada birleşen yeni bir toplum yaratmaya gayret göstermişlerdir. Bu politika doğrultusunda yapılan faaliyetlerin izleri, gayrimüslimlerin ibadethanelerinde takip edilebilmektedir. Bir bölge fethedildiğinde en büyük kilisenin camiye dönüştürüldüğünü, diğerlerine çoğunlukla dokunulmadığını, bunun dinî değil siyasî bir uygulama olduğunu görebilmekteyiz. İbadet ve inanç dokunulmazlığının bir sonucu olarak kiliselerin tamirlerinin yanı sıra yenilerinin de inşa edildiği bilinmektedir. Kiliseler, freskleri ve kitabeleriyle Selçuklu Anadolu'suna dair önemli okumalar sağlamaktadırlar. Kitabelerle yeni kiliseler inşa edildiğini veya var olanların fresklerle zenginleştirildiğini öğrenebilmekteyiz. Yine bu kitabeler, freskler ve süslemelerden kilise mensuplarının ve yapı ustalarının, Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerinin devam edip Selçukluların buna mâni olmadığını da görmektedir. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Kapadokya bölgesindeki kaya kiliselerine dair önemli örneklerdendir. Bu kilise kitabesi ve freskleriyle bahsedilen okumaya dair önemli bir belge niteliğindedir. Bu çalışmada maddî kalıntılar öncülüğünde hem Selçuklu siyasetine hem de kilise bağışçılarının kimliklerine dair çıkarımlar yapılmaya çalışılacaktır.

Reading the Non-Muslim Policies of the Seljuks of Turkey through the Churches of the Period and an Evaluation of the Kırkdamaltı (Saint George) Church

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 18.10.2022
Accepted: 14.12.2022
Published: 31.12.2022

Keywords:

Seljuks,
Christianity,
Kırkdamaltı (Saint
George) Church,
Thamar,
Basil.

With the conquest, the Seljuks tried to adapt the non-Muslims in the Anatolian lands to the new order and to create a new society united on a common ground. The traces of the activities carried out in line with this policy can be followed in the places of worship of non-Muslims. We can see that when a region was conquered, the largest church was converted into a mosque, the others were mostly untouched, this was a political practice, not a religious one. It is known that as a result of the inviolability of worship and belief, churches were repaired as well as new ones were built. The churches provide important readings about Seljuk's Anatolia with their frescoes and inscriptions. We can learn that new churches were built with inscriptions or that existing ones were enriched with frescoes. Again, from these inscriptions, frescoes and decorations, it is seen that the relations of church members and builders with the Byzantine Empire continued and the Seljuks did not prevent this. Kırkdamaltı (Saint George) Church is one of the important examples of rock churches in the Cappadocia region. This church is an important document about the reading mentioned with its epitaph and frescoes. In this study, inferences about both Seljuk politics and the identities of church donors will be tried to be made under the leadership of material remains.

Atıf/Citation: Altunsoy, Nazlı. "Türkiye Selçukluları Gayrimüslim Politikalarını Dönemin Kiliseleri Üzerinden Okuma ve Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 49-65. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.23>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması ile Anadolu coğrafyasında pek çok alanda oldukça hızlı bir değişim ve dönüşüm yaşanmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'da sürekli toprak kaybedip daha batıya çekilmesiyle ortaya çıkan siyasî boşluk Türk-İslam beylikleri tarafından doldurulmuş, sonrasında ise Türkiye Selçuklu Devleti güçlenip bölgede hakimiyeti, birliği tesis etmiştir. Oldukça kısa denilebilecek bir sürede Anadolu coğrafyasında hızlı bir siyasî dönüşüm olduğu görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak Anadolu sosyokültürel durumunda meydana gelen değişim ise siyasî dönüşüm kadar önemli olup dünya tarihinde iz bırakan meselelerden birisidir. Zira bu sadece Anadolu'nun çehresini değiştirmekle kalmamış, yüzyıllar sonrasına dahi etki eden bir mesele olarak tarihte yerini almıştır. Anadolu'da Selçuklu öncülüğünde gerçekleşen dönüşümde nasıl bir intibak süreci yaşandığı ise izaha muhtaçtır. Bu dönüşümde bazı eserlerde yazıldığı gibi Anadolu'da büyük bir yıkım mı gerçekleşmiş, yoksa yeni bir sentez, medeniyet mi inşa edilmiştir?¹ Bu sorulara cevap vermek için oldukça uzun ve detaylı çalışmalar yapılması gerekmektedir. Bu çalışmada ortaya konulmaya çalışıldığı gibi bazı maddî kalıntılar veya tek bir eser ile dahi zikredilen soruya cevap niteliğinde çıkarımlar yapmak mümkün olabilmektedir.

Selçukluların başkentine yakın olup büyük önem verdikleri Kapadokya bölgesi, Hristiyanlık için de değerli bir merkezdir. Hristiyan din adamlarının dördüncü asırdan itibaren bölgeye gelmeye ve burada kiliseler inşa etmeye başladıkları bilinmektedir.² Özellikle bölgenin jeolojik yapısının uygunluğu dikkat çekecek ölçüde kaya kiliselerinin yapılmasına imkân tanımıştır.³ Bizans İmparatorluğu hakimiyeti boyunca bölgede yeni kiliselerin inşa edildiği bilinmektedir. İhlara Vadisi'nde on birinci asırda 100'den fazla kilise, 16 manastır olduğu, bölgenin nüfusunun 80-100 bin civarında olduğu bilgisi 2013 Aksaray İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023 isimli çalışmada yer almıştır ve rakamlar bölgenin Hristiyan yapısına dair önemli bir gösterge olarak durmaktadır. Zira bugün dahi 105 civarında kilisenin mevcut olup 12'sinin de ziyarete açık olması bölgedeki Hristiyan nüfus yoğunluğunu göstermesi hasebiyle önemlidir.⁴ Kiliseler var olmasına karşın fresklerle⁵ bezenmesi bilhassa X. yüzyıl sonundan itibaren yoğunlaşmış bir uygulama olup XII. yüzyılda ağırlık kazanmıştır.⁶ Türklerin Anadolu'da hakimiyet kurmalarıyla bu uygulamanın sona ermeyip devam ettiği, hatta Kapadokya bölgesi ile Konstantinopol'deki kiliselerin fresklerinin benzerliği

¹ Vryonis bu konuyu kitabında uzunca işleyerek Türk fetihlerinin kiliselerde ve dolayısıyla Anadolu'da çöküşe sebep olduğunu belirtmiştir. Bk. Speros Vryonis Jr., *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*, çev. İdem Erman (İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020), s. 363-440.

² Banu Davun-Yusuf Albayrak, "Aksaray İhlara Vadisindeki Yılanlı Kilise'de Bulunan Yılanlı Fresko ve Fresko'nun Estetik Analizi", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 50 (Yaz 2021), 285.

³ Bu durum Türkmenlerin gelmesiyle kiliselerin yanı sıra kaya camilerinin oluşumunu beraberinde getirmiştir. İhlara Vadisi'nde Belisırma ile Selime arasında bulunan Kaya Cami'nin Selçuklu dönemine ait olduğu düşünülmektedir. Fakat esas gelişme Osmanlı Devleti döneminde yaşanmıştır. Bk. Ayşe Budak, *Mimarsız Mimarlık Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Camileri* (Konya: Literatürk Academia Yayını, 2018), 42, 237.

⁴ *2013 Aksaray İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023*, Orman ve Su İşleri Bakanlığı 8. Bölge Müdürlüğü Aksaray Şube Müdürlüğü, Mart 2013, 61.

⁵ Fresk ıslak alçı yüzeye boyanın sulu boya gibi sürülerek elde edildiği bir resim türüdür. Bk. Selçuk Mülâyim, "Fresk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/199; Belirtmekte yarar var ki kilise duvarlarının tasvirlerle donatılması ilk dönemlerden itibaren mevcuttur ve bu resimler onu yaptıran bânilerin maddî gücüyle orantılıdır.

⁶ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi (3. Cild)* (İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1975), 2898; Tamer Nacar, *Nevşehir Açık Hava Müzelerinde Bulunan Fresklerin Figür İncelemesi ve Sembolik Anlamları* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Resim-İş Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 25; Ayla Birinci-T. Emre Feyzoğlu, "Kapadokya Bölgesi Kiliselerindeki Fresklerin Seramik Yüzeylerde Yorumu", *ULAKBİLGE* 43 (Aralık 2019), 884.

bilinmektedir. Bu benzerlikten yola çıkarak Konstantinopol ile Kapadokya arasındaki kültürel ve politik ilişkilerin varlığı ve buna Selçuklu yönetiminin izin verdiği söylenebilir.⁷ Biz de bu çalışma ile uygulamalara dair kanıt olabilecek kiliseleri sunmaya çalışacağız. Ayrıca Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi üzerine bir değerlendirme yaparak buradaki bağışçıların kimlikleri hakkında bir yorumda bulunacağız.

1. Selçuklu Anadolu'sundaki Bazı Kiliseler Üzerinden Selçuklu Gayrimüslim Politikasına Dair Bir Okuma

Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi, Selçuklu egemenliğindeki Kapadokya'da, başkent Konya'ya oldukça yakın bir yerdedir. Burada yer alan “bağışçı freskleri” ve “kilise kitabesi” döneme ışık tutan canlı bir hazinedir. Freskler ve kitabeden, dönem hakkında önemli çıkarımlar yapmak mümkündür. Ancak bahse konu olacak alanda bu kilisenin tek olmadığı, Selçukluların politikasının bir ürünü olduğu biraz araştırma yapıldığında görülmektedir. Muhtemeldir ki daha birçoğu zamanın aşındırıcı gücüne dayanamayıp yok olmuştur. Ancak hâlâ bazı örnekler üzerinden bu yorumu desteklemek mümkündür ve yapılacak yeni çalışmalarla, keşiflerle bu politikanın izlerine dair daha fazla belgeye ulaşmak mümkün olabilecektir. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi ile aynı bölgede yer alan ve Nevşehir'in Gülşehir ilçesinde zengin freskleriyle dikkat çeken bir başka kaya oyma kilisesi Karşı (Aziz Jean) Kilisesi'dir. Kilise iki katlıdır ve ikinci katının 1212 yılında yapıldığı apsisteki yazıtta belirtilmektedir.⁸ Nevşehir'in Ürgüp ilçesinin 80 km güneyinde Şahin Efendi Köyü'ndeki Kırk Şehitler Kilisesi de 1216 yılında fresklerle bezenmiştir.⁹ Bu faaliyetlerin tarihlerine bakılınca Selçukluların güçlü olduğu bir dönemde bunun yapılabilmesi bahsedilen politika ile ilgilidir diyebiliriz. Resimli kaya kiliselerinin çoğunun Selçuklulardan hemen önce inşalarının hızlandığı, Selçuklu döneminde de devam ettiği böylece görülmektedir.¹⁰ Ayrıca Kapadokya ve Konstantinopol'deki kiliselerin benzerliğinden yola çıkarak kültürel ve politik ilişkilerin varlığı dikkatleri çekmektedir.¹¹

Ayşe Budak, Kapadokya bölgesinde 55 kaya camisinden yalnızca üçünün Bizans dönemi yapılarından dönüştürüldüğünü tespit etmiştir. Bunlar; Mamasun Tekkesi Kaya Camisi, Nevşehir'in Gülşehir ilçesindeki Açıkсарay Kaya Camisi ve Açıkсарay Manastır Camisi'dir. Mamasun Tekkesi Kaya Camisi bir kiliseden, Açıkсарay Kaya Camisi bir şarap işliğinden, Açıkсарay Manastır Camisi ise bir manastırdan camiye dönüştürülmüştür.¹² Bu tarihlerde Türklerin Açıkсарay'a geldiği, yerleşimlerin gerçekleştiği bilinmektedir.¹³ Kalan 52 cami ise doğrudan cami olarak inşa edilmiştir.¹⁴ Esere konu olan bu camiler Osmanlı döneminde inşa edilmiştir. Fakat Osmanlı Devleti'nin Selçuklu tecrübesine dayanması, ayrıca bölgedeki kilise ve manastırlara dokunulmaması ve bugün bölgede mevcut olan kaya kiliselerine hem Selçuklu döneminde hem de sonrasında büyük müdahalelerin olmadığı delildir.

⁷ Osman Turan, “Les Soverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans”, *Studia Islamica* 1 (1953), 91; Robert G. Ousterhout, *Visualizing Community Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia*, (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2017).

⁸ Nicole et Michel Thierry, *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce* (Paris: Librairie C. Klincksieck, 1963), 204; Nacar, *Fresklerin Figür İncelemesi*, 35-37.

⁹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 213; <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/nevsehir/gezilecekyer/kirk-sehitler-kilisesi>.

¹⁰ Nacar, *Fresklerin Figür İncelemesi*, 25.

¹¹ Ousterhout, *Byzantine Cappadocia*.

¹² Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 52, 124-132, 326.

¹³ Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 124.

¹⁴ Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 326.

Türkiye Selçuklularının hakimiyetinde yer alması dahi Selçuklu genel politikasını göstermesi açısından İspir ve Bayburt'taki kiliseler de duruma dair örnekler arasındadır. Bryer İspir iç kalesindeki kilise ile Bayburt'taki kilisenin yine Müslüman yöneticilerce desteklendiğini yazmaktadır. O, Erzurum Meliki Tuğrul Şah'ın Trabzon Rumlarına hediyeler ve atlar göndermesinin yanı sıra manastıra da yardım ettiğini belirtir.¹⁵ Yazar, Bayburt iç kalesinde "Trapezuntine" isimli kilisenin Melik Tuğrul Şah'ın belki de kendi emriyle inşa edildiğini yazar. Bryer 1223 yılında gerçekleşen evlilik anlaşmasına uygun olarak ve ortak kültürün bir parçası olarak bu durumun normal olduğunu söylemektedir. İspir'deki kilisenin yorumlanması ise daha zordur; zira Gürcü tarzında değil yine Bayburt'taki gibi bir planda inşa edilmiştir ki bunu yazar Melik'in Trabzon ile ilişkilerinin daha yoğun olmasına bağlar. Ancak onun da sonunda söylediği gibi her ne tarzda ve amaçla olursa olsun kiliseler Müslüman hükümdarın himayesinde inşa edilmişlerdir.¹⁶ Bu örneklerle rahatlıkla söylenebilir ki durum genel bir Selçuklu politikasının varlığını göstermektedir ve döneme göre hayli ileri bir seviye olarak değerlendirilebilecek izinlerin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

2. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi

Çalışmamızda incelediğimiz Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi, Aksaray ili İhlara Vadisi'nde yer alan bir kaya oyma kilisesidir. Aksaray, Selçuklular döneminde öne çıkan şehirlerden biridir.¹⁷ Şehir, Türkiye Selçuklularının başkenti Konya ile dönemin büyük merkezlerinden Kayseri, Sivas arasında olmasının etkisiyle stratejik bir öneme sahiptir. Yol üzerinde sıklıkla karşılaşılan hanlar, kervansaraylarla da durum anlaşılabilir. Ancak Aksaray'ın öne çıkması II. Kılıç Arslan ile gerçekleşmiştir. O, buraya beyaz taşlardan bir saray inşa ettirmiş ve buna binaen Aksaray olarak isimlendirilmiştir.¹⁸ II. Kılıç Arslan şehri adeta yeniden kurmuş, burada bedestenler, kervansaraylar camiler inşa ettirip başka bölgelerden insanları buraya göç ettirerek şehri zenginleştirmiş fakat buraya gayrimüslimlerin yerleşmesine izin vermemiştir. Ancak bu durumun sadece şehir merkezi için geçerli olduğu, kırsal bölgede ise Hristiyan nüfusun yoğunluğu bilinmektedir.¹⁹ Selçuklular ile altın devrini yaşayan Aksaray'ın, Moğol istilası sırasında yoğun baskıya maruz kalan yerlerden biri olduğunu olaylara bizzat şahit olan Kerimüddin Mahmud Aksarayî'den öğrenebilmekteyiz.²⁰ Ancak Selçukluların Köseadağ Savaşı (1243) sonrasında Anadolu'da fiilî hakimiyeti kaybetmesine karşın, bahsedilen kilisede Selçuklu sultanının isminin anılması, Moğol baskısına rağmen Selçukluların hâlâ

¹⁵ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus* (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), 354.

¹⁶ Bryer-Winfield, *The Byzantine Monuments*, 354; Şükürov bu iki kilisenin harem Hristiyanları, hükümdarların eş, cariye ve hizmetlileri için yapıldığını yazmıştır. Bk. Rüstem Şükürov, "İspir ve Bayburt Kalelerindeki Kiliseler: Harem Hristiyanlığının Kalıntısı mı?", çev. Orçun Alpay, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 343.

¹⁷ Aksaray'ın Orta Çağ'da dikkat çeken, güzel bir şehir olduğu İbn Battûta'nın satırlarında da yer almıştır. Bk. Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000), 414.

¹⁸ M. Zeki Oral, "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 223.

¹⁹ Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbar*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), 23; *Anonim Selçuknâme*, çev. H. İbrahim Gök-Fahrettin Coşkuner (Ankara: Atıf Yayınları 2014), 37-38; Hamdullâh Müstevfi Kazvînî, *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*, ed. Erkan Göksu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015), 116; Turan, "Les Souverains Seldjoukides", 86; Oral, "Aksaray'ın Tarihi Önemi ve Vakıfları", 223; Köylerdeki Hristiyan nüfus hakkında tablolar için bk. Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı: 1500-1584* (Konya: Tablet Kitabevi Yayınları, 2005), 69-74; XV. yüzyıl Osmanlı kayıtlarına göre Güzelyurt (eski adıyla Gelveri) Hristiyanlardan oluşmaktadır. Budak, *Mimarsız Mimarlık*, 29.

²⁰ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 99, 115, 117, 175, 177, 185, 229.

bölgedeki hakimiyetlerini koruduklarını veya halk üzerinde bir kabule mazhar olduklarını göstermektedir.²¹

Kilisede ismi geçen Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Mesud, devletin dağılma döneminde oldukça maceralı ve mücadelelerle dolu bir ömür sürmüştür. O, esasen babası Sultan II. İzzeddin Keykâvus'un tahta geçmesiyle bu serüvene adım atmıştır. II. İzzeddin Keykâvus kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan ile giriştiği mücadelede çareyi Konstantinopol'e sığınmakta bulmuş; eşi, çocukları ve maiyetiyle birlikte Konstantinopol'e gitmiştir.²² Bizans imparatoru, sultana oldukça önem vermiş ve hakimiyet alameti olan kırmızı çizmeler giydirmiştir (1261-1264).²³ Bizans İmparatorluğu ile sorunlar yaşaması üzerine²⁴ sultan Enez kalesine hapsedildiyse de Berke Han'ın yardımcılarıyla buradan kaçıp Kırım'a gitmiştir. Bu seyahatler sırasında II. Gıyâseddin Mesud da babasının yanında bulunmaktaydı.²⁵ Babası öldükten sonra II. Gıyâseddin Mesud Kırım'dan Sinop'a gelmiş ve Abaka'nın onayı ile Selçuklu tahtına oturmuştur (1280-81).²⁶

Sultan II. Gıyâseddin Mesud ve yetiştirdiği ortamdaki Müslüman-gayrimüslim ilişkilerini ortaya çıkarmak konunun izahı açısından önem arz etmektedir. II. Gıyâseddin Mesud'un annesi Berduliye, Hristiyan bir kadındı. Şükürov onu Anadolu Hristiyan ve Rumî, hatta Bizans kökenli var saymanın mümkün olduğunu belirtir ki haklıdır.²⁷ Berduliye'nin kardeşleri Kir Haye ve Kir Hadid ise Selçuklu siyasetinde etkin kişilerdendi.²⁸ Dolayısıyla II. Gıyâseddin Mesud'un, babası II. İzzeddin Keykâvus gibi Hristiyanlara yakın olduğu, ilişkilerde bulunduğu, hatta Bizans sarayında kalmasının da bu durumu pekiştirdiğini söyleyebiliriz. II. İzzeddin Keykâvus'un 1259'da Barsûmâ Manastırı'na (Malatya) gidip Patrik Dionisius'a hediyeler sunması bu ilişkiye dair önemli bir örnektir.²⁹ Fakat Şükürov'un II. İzzeddin Keykâvus ile oğlu II. Gıyâseddin Mesud'un Hristiyanlık ve Müslümanlığı bir arada yaşayan iki kimlikli kişiler olduğunu savunması çok uç bir önermedir ve destekleyici kanıtlar barındırmamaktadır.³⁰

Selçuklu sultanının Hristiyanlarla ve özellikle Rumlarla yakın ilişki kurmasına sebebiyet veren fiilî bir durum da söz konusuydu. Selçukluların Köseadağ Savaşı sonrasında hâkimiyetlerini kaybetmesi, Moğol tahakkümü altına girmesi, Anadolu'da istikrarı büyük ölçüde yaralamıştı. Batı Anadolu'daki Türkmen beylerinin bölgede kargaşaya sebebiyet vermesi her ne kadar II. Kılıç Arslan

²¹ J. Lafontaine-Dosogne, "Nouvelles Notes Cappadociennes", *Byzantion*, 33/1 (1963), 153.

²² Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 52.

²³ Georges Pachymérès, *Relations Historiques I-III*, edisyon giriş ve notlar Albert Failer, çev. Vitalien Laurent (Paris: Société d'Édition, 1984), 182; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 53, 56-57.

²⁴ Aksarayî, buna sebep olarak sultanın Konstantinopol'ü alma fikrine düştüğünü yazmaktadır. Bk. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 56.

²⁵ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 56-57, 104; Faruk Sümer, "Keykâvus II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/354-356.

²⁶ Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 104-105.

²⁷ Rüstem Şükürov, "Harem Hristiyanlığı: Anadolu Selçuklularının Bizans Kimliği", çev. Eda Havva Tan Metreş, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 142.

²⁸ Simon de Saint Quentin, *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*, çev. Erendiz Özbayoğlu (Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006), 60; el-Hüseyn b. Muhammet b. Ali el-Ca'feri el-Rugadi İbni Bibi, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye Selçuknâme*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 21, 456, 566; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 31; Berduliye, Konstantinopol'de imparatorluk saraylarının birinde sultanın ailesine mensup diğer kadın ve çocuklarla birlikte yaşamıştır. Bk. Rüstem Şükürov, "Bizans Dünyasının Doğu Sınırları: Prosopografik Bir Bakış Açısı", çev. Mahmut Kaya, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 249.

²⁹ Ebu'l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus), *Ebu'l-Ferec Tarihi I-II*, çev. Ö. Rıza Doğul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 573.

³⁰ Şükürov, "Harem Hristiyanlığı", 163.

devrinden beri bilinse de Selçuklu yönetimi tarafından dizginleniyordu. Ancak ortaya çıkan mevcut durumda Moğol tahakkümünü kabul etmeyen beyler, bir nevi özgürlüklerine kavuşarak hem Batı Anadolu'daki hareketlerine ağırlık verdiler hem de bu bölgeye göçü yoğunlaştırdılar.³¹ Anadolu'daki asayişin bozulmasının, Selçuklu istikrarının kaybolmasının, Bizans İmparatorluğu'nu da olumsuz etkilediği muhakkaktır. Anadolu'daki istikrarsız ortam İmparator II. Andronikos zamanında Bizans'ı Selçuklularla yakınlaştırmıştır diyebiliriz.

Hem Hristiyan anne, anneanne ve akrabalar ve hem de Anadolu'daki siyasi durum nedeniyle Selçuklu sultanı II. Gıyâseddin Mesud ile Bizans İmparatoru II. Andronikos'un ilişkilerinin oldukça dostane olduğu söylenebilir. Döneme ait olup günümüze ulaşan iki kilise kitabesi bu ilişkiyi gözler önüne sermektedir. Bunlardan biri makaleye konu olan Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi'nin kitabesidir. Diğeri ise Sille/Konya'da bulunan Saint Chariton, Hagios Khariton ve Eflatun Manastırı isimleriyle de anılan Akmanastır'ın kitabesidir.³² Manastır, Eyice'nin deyişiyle: “*en parlak çağını Selçuklu Sultanlığı sırasında yaşamıştır.*”³³ Akmanastır'ın kitabesinde: “*...İmparator Andrinokos'un hükümdarlığı zamanında Patrik Gregorios'un hizmet ettiği yıllarda işte tamir edildi ve güzelleştirildi ki bu yıllarda Keykâvus'un oğlu efendimiz büyük sultan Mesud saltanat sürmekteydi... (1289)*”³⁴ yazmaktadır. Burası Selçuklu Konya'sı için önemli bir ibadetgah olmasının yanı sıra bilhassa Mevlânâ ve Mevlevîlerce de ziyaret edilen önemli bir yerdi. Manastır çalışanlarıyla Mevlevîlerin iyi ilişkiler geliştirdikleri de eserlerde yer almaktadır.³⁵ Hatta Akmanastır kompleksinin içerisinde özellikle Mevlevîler için bir mescidin olması, ibadethanelerin sadece yan yana değil iç içe olduğunu da kanıtlamaktadır.³⁶ Mevlânâ'nın torunu Arif Çelebi'nin Akmanastır keşişleriyle üç gün eğlendiği yönündeki Eflâkî'deki kayıtlar, bu yakınlığın Mevlânâ'dan sonra da devam ettiğini ispatlaması açısından önemlidir.³⁷ Diğeri yandan manastırda yer alan bir taş sanduka da oldukça dikkat çekicidir. Bu taş sandukada gömülü kişi Komnenos ailesinden olup dedesi Selçuklu emîri, babası rahiptir. Ölen kişi ise dedesine nispetle “Emîr Arslan” olarak kaydedilmiştir. Sandukanın Selçuklu formunda olup Yunanca yazılmış olması bahsedilen birlikteliğe dair önemli bir ayrıntıdır.³⁸

³¹ Georges Pachymérès, *Relations Historiques X-XIII*, edisyon çev. ve notlandıran Albert Failer, (Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1999, 474-477, 646-648.

³² Semavi Eyice, “Konya ile Sille Arasında Akmanastır Manâkıb al-‘ârifin'deki Deyr-i Eflatun”, *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 136.

³³ Eyice, “Akmanastır”, 149, 153.

³⁴ F. W. Hasluck, *Sultanlar Zamanında Hristiyanlık ve İslam II*, çev. Timuçin Binder (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), 23-24; Eyice, “Akmanastır”, 140; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2898; R. M. Şukurov, “Yakuplar: Bizans Hizmetindeki Türk Soyu”, çev. Ayşe Dietrich, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 21/21 (2007), 231.

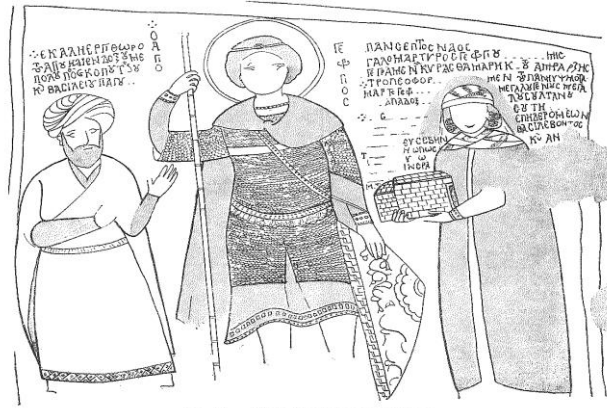
³⁵ Bu dönemde manastır için *Deyr-i Eflatun (Platon'un Manastırı)* denilmesi dikkat çekmektedir ki makalenin konusu Saint George'a benzer bir durum burada da vardır. Platon da Saint George gibi Türklerin sevdiği, sahiplendiği tarihî karakterlerden biridir ve Eflâkî'de duruma dair örnekler mevcuttur Bk. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı (İstanbul: Kabalcı Yayınları 2011), 128, 291, 324, 335. Diğeri yandan Konya'nın merkezinde yer alan Hagios Amphilokios adındaki kilise ise Eflatun Kilisesi/Mescidi olarak isimlendirilmektedir ve Platon'un burada gömülü olduğu düşünülüp saygı duyulmuştur. Bu nedenle burası Hem Müslümanlar hem de Hristiyanlarca saygı duyulan, sahiplenilen bir ziyaretgah olmuştur. Yalnız Eflatun Kilisesi/Mescidi Akmanastır/Eflatun Manastırı ile karıştırılmamalıdır. Bk. Hasluck, *Hristiyanlık ve İslam II*, 16; Eyice, “Akmanastır”, 139, 147; Semavi Eyice, “Konya'nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser: Eflatun Mescidi”, *Sanat Tarihi Yıllığı* 4 (1970), 274-278; Tekinalp Hagios Amphilokios Kilisesi'nin (Eflatun Kilisesi/Mescidi) ve Alanya Selçuklu sarayında yer alan kilisenin sultanların eşleri, yakınları, hizmetlileri tarafından kullanıldığını söylemektedir. Özellikle Alanya'dakinin sarayın yapımıyla beraber inşa edilmiş olması dikkate şayandır. Bk. V. Macit Tekinalp, “Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 33/2 (2009), 148-167.

³⁶ Eyice, “Akmanastır”, 144.

³⁷ Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 263, 428, 662.

³⁸ Eyice, “Akmanastır”, 143, 156-157.

Çalışmaya konu olan kiliseye gelecek olursak inşa tarihinin 1283-1295 yıllarında olduğu tahmin edilmektedir.³⁹ Zira ismi geçen hükümdarlardan İmparator II. Andronikos Palailogos 1282-1328 yıllarında hüküm sürdüyse de 1294-1320 yıllarında oğlu IX. Mikhail Palailogos ile ortak hükümdarlık yapmıştır. Sultan II. Gıyâseddin Mesud ise 1284-1296 ve 1302-1308 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bu nedenle kilisenin yapılış tarihi iki hükümdarın müstakil tahtta bulunmasının kesiştiği tarihler olarak 1283-1295 yıllarını işaret etmektedir. Kilisede, dönemin bölgede yoğun kullanılan süsleme tekniği freskler, tasvirler dikkat çekmektedir.⁴⁰ Bunlar içinde bağışçı fresklerinde yer alan tasvir ile kilise kitabesi ise Selçuklu Devleti'nin hâkimiyeti altındaki insanlara karşı uyguladığı politikaya dair çıkarımlar yapmaya imkân tanımaktadır. Bu durum fresk ve kitabenin değerini artırmaktadır. Kilisenin kitabesi şöyledir: “Şerefli Büyük Martir Aziz Georgios adına kurulan bu tapınak Amirarzes Basileios Giag(oupes)’in eşi ve karşıda resmedilmiş olan Tamara’nın yardımlarıyla büyük istek ve güçlüklerle muhteşem bir şekilde dekore edilmiştir. Ey çilekeş Kapadokyalı Martir Georgios. Yüceler yücesi, soylular soylusu Büyük Sultan Mesud’un hükmü altında, Andronikos Efendimiz Romalılar üzerinde hüküm sürerken...”⁴¹

Şekil 1. Bağışçı Freski Çizimi (Thierry, Nouvelles Églises, 2030)

Fresk'te Thamar ve Basil giydikleri kıyafetleriyle dikkat çekmektedir. Bağışçı freskinin açıklanması konusunda Konyalı oldukça önemli bir yorumda bulunmuştur:

“Kilisedeki Freskte Basile Türk kıyafetinde tasvir olunmuştur. Üzerinde gri-mavi renkte uzun bir kaftan bulunmakta, geniş kollarından, içine giydiği yeşil elbise görünmektedir. Sakallı olup, başında orta büyüklükte bir beyaz sarık vardır. Azizin sağında durmakta, ellerini rica ve niyaz anlamında ona doğru kaldırmış bulunmaktadır. Bağışçı Thamar azizin öbür tarafındadır. Kilisenin tamamlanmış bir modelini (maketini) Hazret'e takdim etmektedir. Bu, kaya içinde oyulmuş kilisenin maketi tek koridorlu ve yuvarlak mihraplıdır.”⁴²

³⁹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 204; Yıldız Ötügen, *Ihlara Vadisi* (Ankara: Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri, 1990), 6; Kilisenin mimârî olarak detaylı bir incelemesi için bk. Hülya Şahna, *Kapadokya Bölgesi, Ihlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, Doktora Tezi, 2018).

⁴⁰ Turan, “Les Souverains Seldjoukides”, 92; Ötügen, *Ihlara Vadisi*, 56-57.

⁴¹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 202; V. Laurent, “L'Inscription de l'Église Saint-Georges de Beliserama”, *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), 367-371371; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2897; Ötügen, *Ihlara Vadisi*, 56; <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecekyer/kirkdamalti-klse>; Şukurov, “Yakuplar”, 226.

⁴² Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899; Nota Karamaouna vd., “Female Donors in Thirteenth-Century Wall-Paintings in Cappadocia”. *Female Founders in Byzantium and Beyond*. International Colloquium, September 23-25, 2008. Institut für Kunstgeschichte. University of Vienna, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 60 (2012), 239, 241.

Şekil 2. Bağışçı Freskleri

(<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecekler/kirkdamalti-klisesi>)

Şekil 3. Bağışçı Freskleri (Fotoğraf Çekimi Aralık 2022)⁴³

⁴³ Maalesef günümüzde freskin yıprandığı, üzerine yazılar yazılarak tahrip edildiği görülmektedir.

Şekil 4. Bağışçı Freskleri (Fotoğraf Çekimi Aralık 2022)

2.1. Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi Bağışçı Fresklerinde Yer Alan Kişilerin Kimliklerine Dair Bir Değerlendirme

Kilisede bağışçıların tasvir edildiği bölüm dikkat çekicidir. Fakat burada tasvir edilen kişilerin kimlikleri konusunda net bir şey söylemek mümkün değildir. Net olan tek kimlik sadece Saint George'dur. Saint George, Hagios Georgios (halk arasındaki yaygın adıyla Aya Yorgi) Kapadokya bölgesinde dördüncü asrın başında yaşadığı ve şehit olduğu var sayılan kutsal bir kişidir ve Hristiyan dünyasında büyük üne sahiptir.⁴⁴ Bu kişi esasında sadece Hristiyanlar için değil aynı zamanda Müslümanlar için de dokuzuncu yüzyıldan itibaren kutsal kabul edilip daha sonra Cercis, Curcis ve Cercis isimleriyle benimsenmiştir.⁴⁵ Sonraları Müslüman Türkler de bu kişiyi bilhassa Hızır-İlyas ile özdeşleştirip Hagios Georgios kültürünü sahiplenmişlerdir.⁴⁶ Hatta Saltuklu Emîri İzzeddin Saltuk'un, Dânişmendli Emîri Nâsırüddin Muhammed'in, Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın oğlu Muğiseddin Kayser Şah'ın ve Sultan Alâeddin Keykubad'ın bastırdıkları sikkelerde de Hagios Georgios tasvirinin olması duruma dair örneklerdendir.⁴⁷ Böylece etkileşimlerin oldukça yoğun olduğu bir dönemde inanç

⁴⁴ A. Yaşar Ocak, "XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu'da Türk-Hristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", *Bellekten* 55/214 (Aralık 1991), 662-664.

⁴⁵ Ocak, "Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", 666.

⁴⁶ Ocak, "Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", 669-670; Sille/Konya'da Kyriakon (Hızır İlyas) isimli kilisenin varlığı da duruma dair örneklerdendir. Bk. *Sille* (Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2005), 13.

⁴⁷ Ocak, "Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü", 671; Rüstem Şükürov, "Anadolu Türkmenlerinin Kimliğinde Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)", çev. Aslıhan Şengün, *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir (İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016), 36-37; Betül Teoman-Gültekin Teoman, "Malatya'da Basılmış, Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016), 53; Ali Mıynat, "Türkleşme Sürecinde Kuzey-Doğu Anadolu'da İlk Sikke Basım Faaliyetleri: Bazı Nadir Saltuklu ve Mengüceklî Sikkeleri Üzerine Değerlendirmeler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIV/2 (2019), 673; Kayser Şah'ın sikkesi için bk. Halit Erkiletlioğlu-Oğuz Güler, *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996), 59-60; Sultan Alâeddin Keykubad'ın sikkesi için bk. Erkiletlioğlu-Güler, *Sikkeler*, 97; Mıynat, çift dilli (Grekçe-Arapça) sikkelerin ticarete kolaylaştırıcı ve teşvik edici etkisinin olduğunu belirtmektedir. Bk. Ali Mıynat, "Yeni Bulgular Işığında İlk Danişmendli Sikkeleri ve Danişmendli Malatya Melikleri Tarafından Bastırılan Sikkeler", *Uluslararası Malatya'nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu-Bildiriler* (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2020), 145; Ancak Şükürov ve Mıynat, Hagios Georgios figürünün Bizans paralarında bulunmamasına karşın Haçlı paralarında bulunduğunu, bunun da bölgedeki etkileşimlerle ilgili olduğunu yazmışlardır. Bk. Şükürov, "Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)", 28-29; Mıynat, "Danişmendli Sikkeleri", 151.

açısından da ortak değerlere sahip olmanın iki toplumu birbirine yakınlaştırdığı, Hristiyanlar ve Müslümanların ortak değerleri daha çok vurgulayarak bir arada yaşamı mümkün kıldıkları görülmektedir.⁴⁸

Şekil 5. At üzerinde elinde mızrakla ejderha öldüren Hagios Georgios Tasviri (Dânişmendli Emîri Nâsırüddin Muhammed'in bakır sikkesi)(Teoman ve Teoman, “Malatya’da Basılmış, Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri”, 53.)

Burada yer alan iki kişinin kimliğine gelecek olursak kadının adı zaten kitabede de geçtiği üzere Thamar’dır ve kilise için bağlar bağışladığı kitabede yazmaktadır: “*Ben naçiz Tamara, yaptırdığım bu tapınak için yamaç üzerindeki bir üzüm bağının arazisini, Şiara Phatenes’ten satın almış olduğum bağı bağışlıyorum.*”⁴⁹ Bu dönemde, XIII. yüzyılda, Selçuklu Anadolu’sunda var olan *kompleks politika* ve *sosyal durumların* zengin veya elit kadınların Hristiyanlara bağışlar sunmasına olanak sağladığı, rahatlıkla hem burada hem de bölgedeki diğer kiliselerde görülmektedir.⁵⁰ Ancak Thamar’ın kimliği konusunda problem vardır. Saint George’un yanında ve erkekten biraz daha üst konumda tasvir edilmesinden dolayı kadının yüksek bir konumda olduğu şeklinde yorumlanmaya müsaittir ki kilisenin bir maketini kadın Saint George’a sunmaktadır ve böylece kiliseyi esas yaptıran kişi olduğu vurgulanmaktadır. Konyalı, kadının kıyafetlerini şöyle yorumlamıştır:

“*Hanım Bizans modasına göre giyinmiş, omuzlarını örten geniş bir yaka ile süslü, yeşil ve uzun bir manto giymiştir. Alt tarafta, beyaz elbisesinin işlemeli eteği görülmektedir. Başında, yaka ile aynı kumaştan yapılmış yuvarlak ve oldukça yüksek, beyaz çizgili, gri bir takke vardır. Yüzünün iki tarafına toplanmış olan saçlarının ön tarafında, kulaklarında sallanan çok iri küpelerin üzerinde inciden yapılmış üç küçük kolye bulunmaktadır.*”⁵¹

Gürcü Kralı III. Giorgi’nin kız kardeşi Rosudan, kralın kızı, yeğeni Thamar’ı 1184’te tahta çıkmaya ikna etmesiyle⁵² Gürcü Krallığı altın devrini yaşamıştı (1184-1211).⁵³ Muhtemelen bundan sonraki süreçte Gürcülerde Thamar isminin kız çocuklarına daha sıklıkla verildiği tahmin edilebilir.

⁴⁸ Şükürov bu gibi tasvirlerin kullanılmasını, Anadolu’nun yeni fatihlerinin kendilerini “Roma”nın sultanları olarak ifadelerinin tasvirlerle de desteklenmesi olarak yorumlamaktadır. Bk. Şükürov, “Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)”, 22-23.

⁴⁹ Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2900; Ötüken, *Ihlara Vadisi*, 56;

https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecek_yer/kirkdamalti-klse.

⁵⁰ Karamaouna vd., “Female Donors”, 242; Thierryler ise doğrudan hoş görü kavramını kullanmışlardır. Bk. Thierry, *Nouvelles Églises*, 205.

⁵¹ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 152; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899; Şükürov, “Yakuplar”, 227.

⁵² İbni Bibi, *Selçuknâme*, 95. M. Felicite Brosset, *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, çev. Hrand D. Andreasyan, haz. Erdoğan Merçil (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), 358-360.

⁵³ Detaylı bilgi için bk. Erhan Ateş, “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/2 (2017), 363-390.

Ayrıca Kraliçe Thamar'ın Gürcistan'ın Aspindza Bölgesinde, Kür Irmağının sol tarafında Vardzia Köyünde bulunan ve UNESCO dünya mirası listesinde yer alan kaya manastır kompleksindeki 1184-1186 yıllarında yapıldığı tahmin edilen Dormition Kilisesi'nde bir freskinin bulunması önemli bir ayrıntıdır. Bu freskle görülmektedir ki hem Gürcistan'da hem de Kapadokya bölgesinde iki Thamar neredeyse aynı duruşla başışçı olarak kiliselere resmedilmiştir.⁵⁴ Bu durum Kraliçe Thamar'ın Gürcü kadınları üzerinde sadece isim olarak değil uygulamalarıyla da örnek alındığını ve coğrafi mesafeye karşın kültürel hafızanın devamını göstermektedir.

Şekil 6. Gürcü Kraliçesi Thamar'ın Vardzia'da (Gürcistan) Dormition Kilisesi'ndeki freski.
(<https://jenikirbyhistory.getarchive.net/amp/topics/tamar+of+georgia>)

Vryonis ve Şükürov freskteki kişinin II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi Thamar (daha sonraki ismiyle Gürcü Hatun) olduğunu belirtmektedirler.⁵⁵ Bu Thamar, Büyük Gürcü Kraliçesi Thamar'dan sonra tahta geçen Rosudan'ın kızıdır ve babası Erzurum meliki Tuğrul Şah'ın oğlu Davud'dur. Davud, Rosudan'ın isteği ile düğünden önce Hristiyan olmuştur.⁵⁶

Thamar, Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'le evlendiğinde yanında din adamları ve hizmetlilerle birlikte Hristiyan kıyafetleri içinde gelmiştir. Ancak Ebu'l-Ferec'in dediğine göre çok kısa süre sonra Müslüman olmuştur.⁵⁷ Vryonis ve Şükürov, Ebu'l-Ferec'deki Gürcü Hatun'un Müslüman olduğu kaydına karşı çıkmaktadırlar. Onlar, Thamar'ın Müslüman olmadığını, Thamar yerine Eflâkî'de kaydedildiği üzere Gürcü Hatun olarak anıldığını, Alâeddin Keykubad'ın eşinin İslam'a geçince Mahperi Hatun ismini alması örneğindeki gibi bir durumun vuku bulmadığını, bu

⁵⁴ Kartlis Tskhovreba, *a History of Georgia*, (Tbilisi: Artanudji Publishing, 2014), 267; <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5236>; <https://www.britishgeorgiansociety.org/become-a-guardian-angel-of-vardzia/>; Manastır kompleksi hakkında detaylı bilgi için bk. Həsən Bəy Rumlu Əhsənüt-Təvərix (Tarixlərin Ən Yaxşısı), (Kastamonu: Uzunlar Kopyalama Merkezi, 2017), 554-555.

⁵⁵ Speros Vryonis Jr., "Another Note on the Inscription of the Church of St. George of Beliserama", *Byzantina* 9 (1977), 16-18, 22; Şükürov, "Harem Hristiyanlığı", 142.

⁵⁶ Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. D. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2014), 354; Murat Keçiş, *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013), 56.

⁵⁷ Ebu'l-Ferec, *Tarih*, 537-538; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2005), 350.

sebeple de Thamar'ın din değiştirmediyini yazmışlardır.⁵⁸ Ancak burada Eflâkî'nin kaydının menkıbevî bir eserde yer almasına karşın Ebu'l-Ferec'in eserinin ciddi bir vakanüvis çalışması olması, Ebu'l-Ferec'deki kaydın daha doğru olduğu sonucuna bizleri götürmektedir. Ayrıca Süryani bir yazar olarak Ebu'l-Ferec'in Hristiyan kimliğine rağmen bu durumu kaydetmesi de çıkarımımızı desteklemektedir.

Yukarıda açıkladığımız üzere Thamar'ın Müslüman olması kilisedeki Thamar'ın farklı bir kişi olduğu sonucunu çıkarmaktadır ki aşağıda sıralanacak başka sebepler de durumu desteklemektedir. Zira Sultan II. İzzeddin Keykâvus Gürcü Hatun'un oğlu olan kardeşi II. Alâeddin Keykubad'ı diğer kardeşi Rükneddin Kılıç Arslan ile bir olup öldürtmüşlerdi. II. İzzeddin Keykâvus kardeşi Alâeddin'i Mengü Han'a göndermişti ve oradan tek sultan olarak dönme ihtimali bu sonucu doğurmuştu.⁵⁹ Bu durumda Sultan II. Gıyâseddin Mesud'un babası, Thamar'ın oğlunu, yani amcasını öldürtmüştü. Taht rekabetlerinin yoğun ve kanlı geçtiği böyle bir durumda Thamar'ın bir kiliseye yardım etmesi, ancak burada bağımsızlığı oldukça sarsılmış olan sultanın kitabede isminin kendi ismiyle anılması çok mantıklı gelmemektedir. Bu nedenle bahsedilen Thamar'ın II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi değil belki onunla gelmiş başka bir Thamar olması mümkündür. Zira İbni Bibi'nin de bahsettiği gibi Thamar, Gürcü emîrler ve aznavurlarla (beylerle) gelmiş, 1238'de evlilik gerçekleşmişti.⁶⁰ Ayrıca Thierryler ve Konyalı, Thamar isminin Gürcistan Kraliçesi'nden (1184-1213) sonra Anadolu'da meşhur/moda olduğunu belirtmişlerdir ki yukarıda biz de bu durumu vurgulamıştık.⁶¹ Diğer yandan Thamar'ın sultan ile evlilik tarihi 1238 olup bu tarihlerde 15 yaşlarında olmalıdır. Kilisenin yapılış tarihi ise 1283 yılından sonradır, bu durumda kilisenin yapılış tarihinde Gürcü Hatun 60 yaşlarında olmalıdır. Halbuki 1277 yılından sonra ondan kaynaklarda bahsedilmemesi, öldüğünü düşündürmektedir.⁶² Bu durumda görülmektedir ki kilise bânîsi Thamar, Gürcü Hatun olarak da anılan sultan eşi Thamar değildir. Diğer yandan Gürcü Hatun'un Vezir Muineddin Pervâne ile evlenmesi⁶³ kaynaklarda yer bulurken Basil ile evlenmesi çok daha büyük bir hadisedir. Önce Selçuklu sultanının eşi, daha sonra büyük vezirin eşi olan bu kişinin muhtemelen gayrimüslim olan başka bir kişiyle evlenmesi mutlaka kaynaklarda dikkat çekici bir nokta olarak yer alırdı diye düşünmekteyiz. Sultan II. Gıyâseddin Keyhusrev'le evliliğinden ve sultanın ona yoğun ilgi duymasının sağladığı yararlarla Gürcü Hatun'un büyük nüfuz elde ettiği, yakınlarını yüksek mevkilere getirdiği bilinmektedir. Buradan yola çıkarak kilisedeki Thamar'ın muhtemelen yine Gürcü asıllı olduğu, Gürcü Hatun ile Selçuklu sarayına geldiği, onun yardımıyla yüksek gelirler, mülkler elde ettiği, Basil ile burada evlendiğini tahmin etmekteyiz. Kıyafetlerinin de Bizans tarzında olması eşyle ilgili olmalıdır.

Bağışçı fresklerinde tasviri bulunan bir diğer kişi Basil'in hem dinini ve etnisitesini hem de mesleğini tespit etmek oldukça güç olmakla beraber bazı tezler ileri sürülebilir.⁶⁴ Öncelikle Basil'in

⁵⁸ Vryonis, "the Church of St. George", 19-22; Şukurov, "Yakuplar", 227; Şükürov, "Harem Hristiyanlığı", 142, 149; İlgili kayıtlar için bk. Mevlânâ Celâleddin, *Mektuplar*, çev. Abdülbaki Gölpınarlı (İstanbul: İnkılâp Yayınevi 1999), 237-238; Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 129, 243, 348-353.

⁵⁹ Ebu'l-Ferec, *Tarih*, 559-560; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 30; Türkiye Selçuklularındaki siyaseten katl meselesi için bk. Feda Şamil Arık, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Siyaseten Katl (1075-1243)", *Belleten* 63/236 (Nisan 1999), 43-94.

⁶⁰ İbni Bibi, *Selçuknâme*, 467; Ömer Subaşı, "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/33 (2016), 389.

⁶¹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 206; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899-2900.

⁶² Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", 397.

⁶³ el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, 142; Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, 353; Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Subaşı, "Gürcü Hatun Tamara", 394-395.

⁶⁴ Burada belirtmekte yarar var ki Erkiletlioğlu ile Güler'in kaleme aldığı eserde Basil'in fotoğrafı II. Mesud'un freski olarak kaydedilmiştir. Ancak yukarıdaki izahattan da anlaşılacağı üzere bu fresk Basil'e aittir. Bk. Erkiletlioğlu-Güler, *Sikkeler*, 237.

kitabeden hareketle Thamar'ın eşi olduğu yönünde yorumlar vardır. Thierry'ler ile aynı yıl bölge kiliseleri hakkında makale kaleme alan Lafontaine-Dosogne kitabeden hareketle Basil'i Thamar'ın eşi olarak yazmıştır⁶⁵ ve Ötüken de aynı fikirdedir.⁶⁶ Şükürov ise biraz daha temkinli yaklaşarak Basileios (Yakup)'un Thamar'ın yakını olduğunu ileri sürmüş,⁶⁷ fakat başka bir makalesinde bu fikirden vaz geçmiştir. Zira o, Basil'in Bizanslı diplomat olduğunu ileri sürmesiyle, Thamar'ın ise yüksek bir ihtimalle Gürcü olmasıyla bir akrabalık bağı düşünmemizi zorlaştırmaktadır.⁶⁸ Biz ise burada Basil'in Rum kökenli bir kişi ve Thamar'ın eşi olduğunu tahmin ettiğimizi söyleyebiliriz.

Basil'in mesleği konusunda da bir birlik söz konusu değildir. Konyalı ve Thierry'ler Selçuklu ordusunda Hristiyan birliklere başkanlık eden Hristiyanların komutanlık yaptığını, kitabedeki Amir Arzès'in de bu nedenle böyle isimlendirildiğini belirtmektedirler. Hatta bu kişinin bu yöredeki Hristiyan nüfustan oluşan orduya sahip bir komutan olmasının yüksek ihtimal olduğunu yazarlar ve Ötüken de aynı fikirdedir.⁶⁹ Ancak Vryonis, kitabede geçen Yunanca “ἀμὴρ αὐτῆς” ifadesini Selçuklu sarayında yüksek bir mevkide bulunan görevli olarak belirlemiştir.⁷⁰ Shukurov ise Basil'in sarığına ve Müslüman kıyafetlerini giymiş olmasına rağmen Bizans için çalışan bir diplomat olduğunu vurgular ve bu kişinin İmparator II. Andronikos tarafından Sultan II. Gıyâseddin Mesud'a gönderilmiş olabileceğini belirtir.⁷¹ Lafontaine-Dosogne ise Thamar ve Basil'in Trabzon Komnenleri ile bir bağlantılarının olabileceğini öne sürer.⁷² Ancak bu dönemde esasında Trabzon ile Konstantinopol ilişkilerinin çok iyi olmadığı, rekabet halinde oldukları bilinmektedir. Bundan ötürüdür ki kilisenin duvarında Bizans imparatorunun adının olması nedeniyle ileri sürülen bağlantının düşük ihtimal olduğunu düşünmekteyiz. Kilisenin girişindeki T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Aksaray Müze Müdürlüğü'nün 2018 tanıtım yazısında ise Basil'in “*Özel askerî kuvvetlerini yetiştirmesi için kendisine tımar arazisi verilmiş komutan...*” olduğu yazmaktadır.

Biz, Basil'in Selçuklu sarayında Rum kökenli yüksek memuriyete sahip bir kişi olduğunu düşünmekteyiz. Ancak böyle olunca bu kişi hakkında daha farklı sorular gündeme gelmektedir. Basil ihtida ettiyse, ki sarık ve kıyafetine bakınca böyle olduğu izlenimi vermektedir, yeni bir isim alması gerekirdi. Tam tersi Müslüman olmadan Selçuklu sarayında çalıştıysa, ki bunun pek çok örneği vardır, kıyafetlerinin İslâmî tarzda olması şaşırtıcıdır. Bu soruların cevabını bulmak ne yazık ki hiçbir zaman mümkün olamayacaktır. Zira Selçuklu bir arada yaşam pratiklerine baktığımızda her iki durumun da olabirliğine dair örnekler mevcuttur. Gayrimüslim olarak kalıp Selçuklu sarayında üst düzey memuriyette görev yapan kişilerin olduğu veya gayrimüslimlerin giymeleri gereken Müslümanlardan ayırt edici şekilde kıyafetler konusunda sıkı tedbirlerin uygulanmadığı bilinmektedir.⁷³ Bu nedenle ancak bir tahminde bulunmak mümkündür, bizim tahminimiz ise Basil'in

⁶⁵ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 150, 152.

⁶⁶ Ötüken, *Ihlara Vadisi*, 6-8.

⁶⁷ Şükürov, “Harem Hristiyanlığı”, 146.

⁶⁸ Şukurov, “Yakuplar”, 226-227, 231; Basil'in ikinci adı “Giagoupés”dir (Yakup?). Bk. Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899.

⁶⁹ Thierry, *Nouvelles Églises*, 205; Konyalı, *Aksaray Tarihi*, 2899; Ötüken, *Ihlara Vadisi*, 8, 56; https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecek_yer/kirkdamalti-klse.

⁷⁰ Vryonis, “the Church of St. George”, 12; Vryonis, *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü*, 549.

⁷¹ Şukurov, “Yakuplar”, 226-227, 230, 231; Bir diğer yorum ise Laurent'ten gelmiştir. O, Basil'i Danişmendli prensinin soyundan bir Hristiyan olarak açıklamış, Vryonis de Türk aristokratlarının açıkça bir İslam devletinde Hristiyanlığa geçebileceğini ve geçtiğini belirterek bunun olamayacağını vurgulamıştır. Bk. Laurent, “l'Inscription de l'Église Saint-Georges de Beliserama”, 369; Vryonis, “the Church of St. George”, 12-13.

⁷² Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 153.

⁷³ Gayrimüslimlerin bu dönem kılık kıyafetleri ile ilgili bilgi için bk. Nazlı Altunsoy, *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 79-81.

ihtida etmeden Selçuklu idaresinde bulunduğu, ancak üst bir kimlik ve aidiyet duygusuyla⁷⁴ Müslüman kıyafetlerini tercih ettiği, Selçukluların da kıyafet konusunda müdahalelerde bulunmadığı yönündedir. Lafontaine-Dosogne farklı bir yorum daha ileri sürüp Basil'in Hristiyanlığa geçmiş bir Türk olabileceğini belirtir.⁷⁵ Ancak bu yorum oldukça düşük bir ihtimaldir. Yazar Selçuklular zamanında din değiştirme durumlarının oldukça yoğun olmasından hareketle bu yorumu yapmış olabilir, fakat bu durumlarda genellikle Türkçe ad üzerine getirilen Rumca eklerle isimlerin verildiği, Turkopol diyerek genelde belirtildiğini görmekteyiz. Bu nedenle bu yorum oldukça düşük bir ihtimal olarak görülmektedir. Ayrıca din değiştirip ismini de hemen bırakan bir kişinin kıyafetlerini eski dinine göre giymesi de mantıklı gelmemektedir

SONUÇ

Anadolu'nun derin bir sosyokültürel dönüşüm yaşadığı Selçuklu çağında halkın nasıl uygulamalara tabi olduğu, özellikle dinlerini yaşamadaki hürriyetlerini nasıl kullandıkları kiliseler üzerinden izlenebilmektedir. Yukarıda örnekleri verilen kiliselere bakarak rahatlıkla Selçuklu Anadolu'sunda kiliseler inşa edilebildiği, kiliselerin tamirlerinin mümkün olup fresklerle süslenebildiği, kişilerin gelirlerini veya mülklerini istedikleri yönde kullandıklarını, din adamlarının ve yapı ustalarının Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerinin kesilmeyip devam ettiği ve tüm bunlara bölgedeki hâkim güç olan Selçuklu Devleti'nin izin verdiği anlaşılmaktadır. Lafontaine-Dosogne Akmanastır'da ve Kırkdamaltı Kilisesi'nde II. Gıyâseddin Mesud'un isminin geçmesini: “*Bu durum aynı zamanda Selçukluların Hristiyanlara karşı hoş görüşünün yeni bir göstergesidir.*” şeklinde yorumlamıştır.⁷⁶ Ayrıca sadece saray kiliselerinde değil sıradan halkın da bu serbestiyete sahip olduğu verilen örneklerle görülmektedir. Bu örnekler yoğun değişim ve dönüşüm sürecinde halkın gündelik hayatında büyük değişimler yaşamadığını, kendi tercihleri doğrultusunda yaşayabildiklerini göstermesi nedeniyle önemlidir ve böylece geçiş sürecinin daha az sancılı olduğu görülmektedir.

Kırkdamaltı (Saint George) Kilisesi beraberinde pek çok soruyu getirmiş olsa dahi bahsedilen Selçuklu politikasına dair belki de en net göstergedir. Çalışmamız; öncelikle Sultan II. Gıyâseddin Mesud'un isminin kitabede geçmesi ile Selçukluların oldukça güçten düşmüş olmasına ve Moğol hakimiyetine girmesine rağmen Anadolu'da üst siyasî güç olarak görülmeye devam ettiğini veya halk tarafından kabul gördüğünü göstermektedir. Sultan ile imparatorun isimlerinin yan yana geçmesi Türkiye Selçuklu Devleti-Bizans İmparatorluğu ilişkilerinin Selçukluların son dönemlerinde de iyi olduğunu ortaya koymaktadır.

Kilisede bağışçı olarak resmedilip ismi geçen Thamar'ın Vryonis ve Şükürov'un kaydettiği II. Gıyâseddin Keyhusrev'in eşi olmadığı, başka bir Thamar olduğu ulaşılan sonuçlardandır. Gürcü asıllı bir Hristiyan olması ve kendine ait mülklerin varlığı da bize çok şey anlatmaktadır; bu dönemde şahısların kendilerine ait bağları, mülkleri olabilmektedir ve istedikleri yönde tasarruf hakkına sahiplerdir. Basil'in ise Selçuklu sarayında üst düzey memur olduğu varsayıldığında gelirlerini rahatlıkla bir kiliseye bağışladığını, buna izin verildiğini görmekteyiz. Ancak muhtemelen Hristiyan kimliğini korumasına karşın İslâmî kıyafetler tercih etmesi dönemin yönelimini göstermektedir. Tüm bunlardan yola çıkarak Selçuklu Devleti'nin ağır siyasî bunalım ortamında dahi inşa ettiği bir arada yaşam siyasetine taviz vermeden devam ettiğini söyleyebiliriz. Bu Selçuklu politikası ve bir medeniyet kurma iddiası Anadolu'da iki binden fazla maddî kültür eserinin hayat bulmasını sağlamıştır. Bu

⁷⁴ İbn Haldun, *Mukaddime I*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), 465-469; Lafontaine-Dosogne de Basil'in kıyafeti ile ilgili yorumunda Hristiyanların Anadolu'nun yeni fatihlerinin kılığına girdiklerini söylemektedir Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 152.

⁷⁵ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 153.

⁷⁶ Lafontaine-Dosogne, “Nouvelles Notes Cappadociennes”, 152.

eserlerde görülen estetik kaygı ve üslup da onların toplumun tüm katmanlarını kapsayıcı hassasiyetlerini göstermesi açısından önemlidir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- 2013 Aksaray İli Doğa Turizmi Master Planı 2013-2023. Orman ve Su İşleri Bakanlığı 8. Bölge Müdürlüğü Aksaray Şube Müdürlüğü, 2013.
- Ahmed Eflâkî. *Ariflerin Menkabeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kocabalı Yayınları, 2011.
- Altunsoy, Nazlı. *Türkiye Selçukluları Döneminde Gayrimüslimler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Anonim *Selçuknâme*. çev. H. İbrahim Gök-Fahrettin Coşkuner. Ankara: Atıf Yayınları, 2014.
- Arik, Feda Şamil. “Türkiye Selçuklu Devleti’nde Siyaseten Katl (1075-1243)”. *Belleten* 63/236 (Nisan 1999), 43-94. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ttkbelleten/issue/60534/889973>
- Ateş, Erhan. “Kraliçe Tamara (Tamar) Devri (1184-1213) Gürcü Dış Politikası ve Bölgedeki Yansımaları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 32/2 (2017), 363-390. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/401757>
- Birinci, Ayla-Feyzoğlu, T. Emre. “Kapadokya Bölgesi Kiliselerindeki Fresklerin Seramik Yüzeylerde Yorumu”. *ULAKBİLGE* 43 (Aralık 2019), 881-888.
- Brosset, M. Felicite. *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. çev. Hrand D. Andreasyan. haz. Erdoğan Merçil. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Bryer, Anthony-Winfield, David. *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontus*, Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985. https://www.greekmos.ru/wp-content/uploads/2020/02/epdf.pub_byzantine-monuments-and-topography-of-the-pontos-v.pdf
- Budak, Ayşe. *Mimarsız Mimarlık Kapadokya Bölgesi Kaya Oyma Camileri*. Konya: Literatürk Academia Yayını, 2018.
- Davun, Banu-Albayrak, Yusuf. “Aksaray İhlara Vadisindeki Yılanlı Kilise’de Bulunan Yılanlı Fresko ve Fresko’nun Estetik Analizi”. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi* 50 (Yaz 2021), 285-302.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî. *İbn Battûta Seyahatnâmesi I*. çev. A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- Ebu’l-Ferec, Gregory (Bar Hebraeus). *Ebu’l-Ferec Tarihi I-II*. çev. Ö. Rıza Doğul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- el-Hüseyin b. Muhammet b. Ali el-Ca’feri el-Rugadi İbni Bibi. *el-Evâmirü’l-Alâiyye fi’l-umûri’l-Alâiyye Selçuknâme*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Erkiletlioğlu, Halit-Güler, Oğuz. *Türkiye Selçuklu Sultanları ve Sikkeleri*, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Eyice, Semavi. “Konya ile Sille Arasında Akmanastır Manâkıb al-‘ârifin’deki Deyr-i Eflatun”. *Şarkiyat Mecmuası* 6 (1966), 135-160, I-XII. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/10483>
- Eyice, Semavi. “Konya’nın Alaeddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser: Eflatun Mescidi”. *Sanat Tarihi Yıllığı* 4 (1970), 269-302. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusty/issue/34600/382114>
- Hamdullâh Müstevfi Kazvîni. *Târîh-i Güzide (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân)*. ed. Erkan Göksu. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
- Hasluck, F. W.. *Sultanlar Zamanında Hıristiyanlık ve İslam II*. çev. Timuçin Binder. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Hâsân Bâyy Rumlu. *Əhsənüt-Təvârix (Tarixlərin Ən Yaxşısı)*. Kastamonu: Uzunlar Kopyalama Merkezi, 2017. <https://ia601502.us.archive.org/3/items/AhsanUt-Tawarikh-HasanBegRumluTurkiTarjuma/1732->

- [Ehseut Tevarix-Tarixlerin En Yaxshisi-1404-1578-Hesenbey Rumlu-2017-661s.pdf](https://www.getarchive.net/amp/topics/tamar+of+georgia). Erişim 02 Aralık 2022.
- <https://jenikirbyhistory.getarchive.net/amp/topics/tamar+of+georgia>. Erişim 01 Aralık 2022.
- <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5236/>. Erişim 01 Aralık 2022.
- https://www.academia.edu/2774508/Palace_churches_of_the_Anatolian_Seljuks_tolerance_or_necessity_Byzantine_and_Modern_Greek_Studies_33_2_2009_148_167
- <https://www.britishgeorgiansociety.org/become-a-guardian-angel-of-vardzia/>. Erişim 02 Aralık 2022.
- <https://www.jstor.org/stable/pdf/44169074.pdf>
- <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/aksaray/gezilecekyer/kirkdamalti-klse>. Erişim 05 Ekim 2022.
- <https://www.ulakbilge.com/makale/pdf/1576227177.pdf>
- İbn Haldun. *Mukaddime I*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.
- Karamaouna, Nota vd. “Female Donors in Thirteenth-Century Wall-Paintings in Cappadocia”. *Female Founders in Byzantium and Beyond*. International Colloquium, September 23-25, 2008. Institut für Kunstgeschichte. University of Vienna, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte 60 (2012), 231-242. <https://doi.org/10.7767/wjk-2012-0121>
- Kartlis Tskhovreba. *a History of Georgia*. Tbilisi: Artanudji Publishing, 2014. <http://science.org/ge/old/books/Kartlis%20cxovreba/Kartlis%20Cxovreba%202012%20Eng.pdf>. Erişim 01 Aralık 2022.
- Keçiş, Murat. *Trabzon Rum İmparatorluğu ve Türkler (1204-1404)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.
- Kerîmüddîn Mahmud Aksarayî. *Müsâmeretü'l-Ahbar*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000.
- Konyalı, İ. Hakkı. *Âbideleri ve Kitabeleri ile Niğde Aksaray Tarihi (3. Cild)*. İstanbul: Fatih Yayınevi Matbaası, 1975.
- Lafontaine-Dosogne, J.. “Nouvelles Notes Cappadociennes”. *Byzantion*, 33/1 (1963), 121-183.
- Laurent, V.. “L’Inscription de l’Église Saint-Georges de Beliserama”. *Revue des Études Byzantines* 26 (1968), 367-371. https://www.persee.fr/doc/rebyz_0766-5598_1968_num_26_1_1413
- Mevlânâ Celâleddin. *Mektuplar*. çev. Abdülbaki Gölpınarlı. İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1999.
- Mıynat, Ali. “Türkleşme Sürecinde Kuzey-Doğu Anadolu’da İlk Sikke Basım Faaliyetleri: Bazı Nadir Saltuklu ve Mengüceklî Sikkeleri Üzerine Değerlendirmeler”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXXIV/2 (2019), 667-686. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/892384>
- Mıynat, Ali. “Yeni Bulgular Işığında İlk Danişmendli Sikkeleri ve Danişmendli Malatya Melikleri Tarafından Bastırılan Sikkeler”, *Uluslararası Malatya’nın Fethi ve Danişmendliler Sempozyumu-Bildiriler*. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2020, 138-162.
- Mülâyim, Selçuk. “Fresk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/199-200. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Nacar, Tamer. *Nevşehir Açık Hava Müzelerinde Bulunan Fresklerin Figür İncelemesi ve Sembolik Anlamları*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Güzel Sanatlar Eğitimi Anabilim Dalı, Resim-İş Eğitimi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Ocak, A. Yaşar. “XIII-XV. Yüzyıllarda Anadolu’da Türk-Hristiyan Dinî Etkileşimler ve Aya Yorgi (Saint Georges) Kültü”. *Belleten* 55/214 (Aralık 1991), 661-673. <https://belleten.gov.tr/tam-metin/2202/tur>
- Oral, M. Zeki. “Aksaray’ın Tarihi Önemi ve Vakıfları”. *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 223-240. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mutefekkir/issue/10773/130231>
- Ousterhout, Robert G.. *Visualizing Community Art, Material Culture, and Settlement in Byzantine Cappadocia*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2017.
- Ötügen, S. Yıldız. *Ihlara Vadisi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri, 1990.
- Pachymères, Georges. *Relations Historiques I-III*. edisyon giriş ve notlar Albert Failer, çev. Vitalien Laurent. Paris: Société d’Édition, 1984. https://ia601706.us.archive.org/10/items/cfhh-11.1-nicetae-choniatae-historia/CFHB%2024.1_Pachymeres%2C%20Book%201-3.pdf

- Pachymérès, Georges. *Relations Historiques X-XIII*. edisyon çev. ve notlandıran Albert Failer. Paris: Institut Français d'Études Byzantines, 1999. https://ia801706.us.archive.org/10/items/cfhh-11.1-nicetae-choniatae-historia/CFHB%2024.4_Pachymeres%2C%20Book%2010-13.pdf
- Sille, Konya: T.C. Konya Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları, 2015. https://konyakultur.gov.tr/images/uploads/files/Sille_Brosuru.pdf
- Simon de Saint Quentin. *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. çev. Erendiz Özbayoğlu. Alanya: Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2006.
- Subaşı, Ömer. "Türkiye Selçuklu Devleti'nde Güçlü Bir Kadın: Gürcü Hatun Tamara". *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 13/33 (2016), 384-401. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mkusbed/issue/19579/209096>
- Sümer, Faruk. "Keykâvus II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/354-356. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Şahna, Hülya. *Kapadokya Bölgesi, İhlara Vadisi'ndeki Bizans Dönemi Kaya Mimarisini*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi ABD, Doktora Tezi, 2018. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. *Mesâlikü'l-Ebsâr Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2014.
- Şukurov, R. M.. "Yakuplar: Bizans Hizmetindeki Türk Soyu". çev. Ayşe Dietrich. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 21/21 (2007), 221-243. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/otam/issue/11082/132343>
- Şükürov, Rüstem. "Anadolu Türkmenlerinin Kimliğinde Hristiyan Unsurlar (XII-XIII. Yüzyıllar)". çev. Aslıhan Şengün. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 9-52. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Şükürov, Rüstem. "Bizans Dünyasının Doğu Sınırları: Prosopografik Bir Bakış Açısı". çev. Mahmut Kaya. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 227-264. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Şükürov, Rüstem. "Harem Hristiyanlığı: Anadolu Selçuklularının Bizans Kimliği". çev. Eda Havva Tan Metreş. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 135-166. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Şükürov, Rüstem. "İspir ve Bayburt Kalelerindeki Kiliseler: Harem Hristiyanlığının Kalıntısı mı?". çev. Orçun Alpay. *Türk Bizans İlişkileri ve Anadolu'nun Türkleşme Süreci*, haz. İvan Pavli-Badegül Can Emir. 333-348. İstanbul: Kültür Bilimleri Akademisi Yayınları, 2016.
- Tekinalp, V. Macit. "Palace Churches of the Anatolian Seljuks: Tolerance or Necessity?". *Byzantine and Modern Greek Studies* 33/2 (2009), 148-167.
- Teoman, Betül-Teoman, Gültekin. "Malatya'da Basılmış, Danişmendli ve Anadolu Selçuklu Sikkeleri". *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (2016), 49-66. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/inijoss/issue/28896/420090>
- Thierry, Nicole et Michel. *Nouvelles Églises Rupestres de Cappadoce*. Paris: Librairie C. Klincksieck, 1963.
- Turan, Osman. "Les Souverains Seldjoukides et Leurs Sujets Non-Musulmans". *Studia Islamica* 1 (1953), 65-100. https://www.jstor.org/stable/1595010#metadata_info_tab_content
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2005.
- Vryonis Speros Jr.. *Küçük Asya'da Orta Çağ Helenizminin Çöküşü ve 11. Yüzyıldan Başlayarak 15. Yüzyıla Kadar İslamlaşma*. çev. İdem Erman. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2020.
- Vryonis, Speros Jr.. "Another Note on the Inscription of the Church of St. George of Beliserama". *Byzantina* 9 (1977), 9-22. <https://ejournals.lib.auth.gr/BYZANTINA/article/view/747>
- Yörük, Doğan. *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı: 1500-1584*. Konya: Tablet Kitabevi Yayınları, 2005.

Niksar Kalesi 2021 Yılı Kazısı¹

Turgay YAZAR

Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Samsun, Türkiye, turgay.yazar@omu.edu.tr

Şuayip ÇELEMOĞLU

Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Samsun, Türkiye, scelemsglu08@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Bilge BAHAR

Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Samsun, Türkiye, bilge.bahar@omu.edu.tr

Davut YİĞİTPAŞA

Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Samsun, Türkiye, davut.yigitpasa@omu.edu.tr

Özgür DÜLGER

Uzm., Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Doktora Öğrencisi,
Antalya, Türkiye, ozgurdulger34@gmail.com

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 15.02.2022

Kabul: 02.08.2022

Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Karadeniz,
Niksar,
Kale,
Ortaçağ,
Danışmentliler.

Niksar Kalesi, Kelkit Çayı ile birleşen Çanakçı Çayı ile Maduru Çayı arasındaki alana hâkim bir tepede yer almaktadır. Kalenin ilk yerleşim yeri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Tarihi kaynaklardaki kayıtlara göre en erken Pontus Dönemi'nde (MÖ 280-MS 66) var olduğu düşünülen Niksar'daki yerleşim günümüze kadar devam etmiştir. Tokat Müze Müdürlüğü başkanlığında 2015 yılında başlayan ilk bilimsel kazılara 2016 yılında devam edilmiş ve bir süreliğine ara verilen çalışmalara 2021 yılında yeniden başlanmıştır. Bu çalışmada, 2021 yılında İç Kale'de yapılan kazı çalışmaları ve ele geçen buluntular değerlendirilmiştir. Niksar İç Kalesi, tamamı surlarla kuşatılmış, teraslar halinde batıdan doğuya doğru giderek yükselen dört bölümden oluşmaktadır. Niksar Kalesi, batıdan doğuya doğru teraslar şeklinde yükselen tamamı surlarla çevrili dört bölümden oluşmaktadır. Kalenin en yüksek noktası olan dördüncü terasta kazılara başlandı. Kazılar sonucunda bir sarnıç, sarnıca giden bir koridor ve farklı büyüklükte altı adet dikdörtgen birim tespit edilmiştir. Birimler henüz zemin seviyesine inilmediği için bu kısımlar stratigrafi vermeyen karma bir yapı göstermektedir. Buluntular ise Hellenistik Dönem'den Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Çoğu Orta Çağ'a ait olan buluntular pişmiş toprak, metal, kemik, cam ve taş gibi farklı malzemelerden üretilmiştir. Ele geçen

¹ Niksar Kalesi Kazı Çalışmaları 2021 yılında Tokat Müzesi Başkanlığında, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi Dr. Öğr. Üyesi Turgay Yazar'ın koordinatörlüğünde, Prof. Dr. Fadime Suata Alparslan, Doç. Dr. Davut Yiğitpaşa, Dr. Şuayip Çelemoğlu, Dr. Bilge Bahar, Uzm. Danışman Hüseyin Şahin, Uzm. Özgür Dülger, Uzm. Didem Güzel, Yüksek Lisans Öğrencileri Hacer Zor, Mahmut Girişen, İremnur İskender ile Samsun Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü, Arkeoloji Bölümü ve Cumhuriyet Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nden 18 öğrenciden oluşan bir ekip tarafından gerçekleştirilmiştir. Kazı çalışmalarında destek ve yardımlarını gördüğümüz başta Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne, Tokat Valisi Ozan Balcı'ya, Niksar Kaymakamı İlhami Doğan'a, Niksar Belediye Başkanı Özdilek Özcan'a, Etüt Proje Müdürü Danışman Hüseyin Şahin'e, Fen İşleri Müdürü Nedim Işık'a, Jeoloji Mühendisi Kürşat Gümüşay'a, Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürü Adem Çakır'a, Müze Müdürü Atılğan Kaya'ya, müze araştırmacısı Burak Çelik'e ve İl Genel Meclisi Üyesi Atalay Karahan'a teşekkürü bir borç biliriz.

buluntular arasında dikdörtgen, kare ve altıgen kesme tuğla ve bir yüzü sırlı taşlar bu alanda saray olabilecek özel bir yapının olduğunu göstermektedir.

Excavation of Niksar Castle 2021 Year

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 15.02.2022

Accepted: 02.08.2022

Published: 31.12.2022

Keywords:

Black Sea,
Niksar,
Castle,
Medieval,
Damışments.

Niksar Castle is located on a hill that dominates the area between Çanakçı Stream, which joins Kelkit Stream, and Maduru Stream. There is no definite information about the first settlement in the castle. According to the records in historical sources, the settlement in Niksar, which is thought to have existed in the earliest Pontus Period (280 BC - 66 AD), has continued until today. The first scientific excavations in the castle started in 2015 under the Presidency of the Tokat Museum Directorate, continued in 2016, and the work, which was interrupted for a while, was resumed in 2021. In this study, the excavations carried out in the Citadel in 2021 and the findings unearthed were evaluated. Niksar Citadel consists of four sections, all of which are surrounded by walls, rising from west to east as terraces. Excavations started on the fourth terrace, which is the highest point of the Citadel. As a result of the excavations, a cistern, a corridor leading to the cistern and six rectangular units of different sizes were identified. Since the units have not been descended to the ground level yet, these parts show a mixed structure that does not give stratigraphy. The finds, on the other hand, constitute a broad spectrum from the Hellenistic Period to the end of the Ottoman Period. The finds, most of which belong to the Medieval Period, were produced from different materials such as terracotta, metal, bone, glass and stone. Among the finds uncovered, rectangular, square and hexagonal cut bricks and stones glazed on one side indicate that there is a special structure that could be a palace in this area.

Atf/Citation: Yazar, Turgay – Çelemoğlu, Şuayip – Bahar, Bilge – Yiğitpaşa, Davut – Dülger, Özgür. “Niksar Kalesi 2021 Yılı Kazısı”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 66-99. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.24>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

Bu çalışmada, 2021 yılında Niksar İç Kalesi’nde yürütülen kazı çalışmaları ve elde edilen buluntular hakkında bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

Karadeniz sahil kentlerini İç Anadolu’ya bağlayan ana yol güzergâhlarının kesişme noktası üzerinde yer alan² Niksar Kalesi, Antik kaynaklara göre Pontus Dönemi’nde mevcuttur. Pontus Dönemi’nde şehre ayrı bir önem verildiği ve VI. Mithradates’in burada bir sarayının olduğu bilinmektedir.³ Kaledeki Pontus Dönemi’ne ait en önemli arkeolojik veri İç Kale’den Şehristan’a inen ve Pontus kalelerinin karakteristik özelliklerinden biri olan basamaklı tünellerdir.⁴ Şehrin bu dönemdeki adı ise Kabeira’dır.⁵

Kaynaklara göre Kabeira Kalesi, MÖ 63 yılında Pompeius tarafından fethedilerek Roma topraklarına katılmıştır. Fethinden sonra kale Pompeius tarafından bir kent haline getirilmiştir. Kentin bu dönemdeki adı Diospolis’tir (Zeus Kenti). Diospolis Roma’nın vasal Pontos Kraliçesi I. Pythodoris

² Yol güzergâhları için bkz. Kamil Doğanç, “Antik Çağ’da Sahil Kentlerini İç Bölgelere Bağlayan Kara Yolları”, *Journal of History School* 44 (2020), 129-156.

³ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, çev. Adnan Pekman, (İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000), 42; Adrienne Mayor, *Mithradates*, çev. Gürkan Ergin (Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013), 95-96.

⁴ Ahmet Emirhan Bulut, *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 99-10; Salih Kaymakçı, “Doğu Pontos Bölgesi Kaleleri ve Basamaklı Tünellerine Bir Önek: Kalendere Kalesi-Yeni Bulgular Işığında Arkeolojik Bir Değerlendirme”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 28 (2020), 569-586.

⁵ Ü. Melda Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, *Höyük* 7 (2014), 43-66.

tarafından 38 yılında tekrar imar edilmiş, “kralî ikametgâh” olarak kullanılan bir kente dönüştürülerek “Sebaste” adı verilmiştir.⁶ Kentin adı Roma İmparatoru Tiberius (14-37) veya Neron döneminde (54-68) Neokaisareia⁷, Hadrianus’un 129 yılındaki Pontos gezisi sırasında ise Hadrianopolis (Hükümdarın şehri) olarak değiştirilmiş⁸, ancak Neokaisareia ismi de kullanılmaya devam etmiştir.⁹ Şehir merkezinde tespit edilen Roma mezarları, mozaikler ile bazı küçük buluntular Neokaisareia’nın Roma idaresi altında önemli bir yerleşim olduğunu gösterse de kalenin bu dönemdeki durumu hakkında elimizde şimdilik fazla bir bilgi yoktur.¹⁰

Anadolu’da Hristiyanlığın yayılmaya başladığı 3. yüzyılda Neokaisareia stratejik konumun yanı sıra dini bir merkeze de dönüşmüş, bu nedenle de 4. yüzyılın başlarında gerçekleşen ilk konsüllerden biri de Neokaisareia’da toplanmıştır. Bu bağlamda vaftiz olduktan sonra Gregorius adını alan Neokaisareia’lı Theodorus önemli bir kişiliktir.¹¹ Filistin’de eğitimini tamamladıktan sonra 240 yıllarında piskopos olarak Neokaisareia’ya geri dönen Gregorius, bölgede Hristiyanlığın yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹²

Neokaisareia, Bizans Dönemi’nde Armeniakon teması içerisinde yer almış¹³, Neo-Caesarea veya Harsanisiya olarak adlandırılmıştır.¹⁴ Kale, muhtemelen depremlerin¹⁵ yarattığı hasarlar onarılarak Bizans Dönemi’nde de kullanılmaya devam edilmiştir. Bizans şehir surlarının karakteristik özelliklerinden biri olarak kabul edilen beşgen planlı (pruva) kulelerin Niksar’da Ulu Cami Kapısı’nın bulunduğu surlarda tespit edilmesi, kalede yapılan Bizans onarımlarını göstermesi açısından önemlidir.¹⁶ Bu durumda şehrin Bizans Dönemi’nde günümüzdeki boyutlarına ulaştığını düşünmek gerekir.

Neokaisareia’nın Türkler’in eline geçmesi Malazgirt Savaşı sonrasında Danişmend Ahmed Gazi eliyle olmuştur. Evliya Çelebi’ye göre Danişmend Ahmed Gazi, 1083’te kaleyi ele geçirerek Neokaisareia’yı beyliğinin merkezi yapmıştır.¹⁷ Danişmendliler Dönemi’nde muhtemelen kale ve

⁶ Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*, 43.

⁷ Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, 46.

⁸ David Magie, *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ* (Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1950), 1/620.

⁹ Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, 46.

¹⁰ Ergün Laflı-Sami Patacı, “Roma Döneminde Tokat İli’nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat Bildiriler*, (Tokat, 2012), 1/210; Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, 45-66.

¹¹ Gregory Thaumaturgus hakkında bilgi için bkz. Raymond Van Dam, “Hagiography and History: The Life of Gregory Thaumaturgus”, *Classical Antiquity* 1/2 (1982), 272-308.

¹² Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, 48-49.

¹³ Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, 48-49.

¹⁴ M. Hanefi Bostan, “Niksar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/119-122.

¹⁵ Antik kaynaklarda Niksar hakkında verilen önemli bir bilgi de bölgede yaşanan depremler ve oluşturdukları tahribattır. 344 ve 499 yılındaki depremlerin Niksar’da yıkıcı sonuçları olduğu anlaşılmaktadır. Sonraki yıllarda da devam eden depremler şehrin inşa süreçlerinin izlenmesinde zorluklara neden olmaktadır. Bk. Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, 49.

¹⁶ Clive Foss- David Winfield, *Byzantine Fortifications, An Introduction*, (Pretoria: 1986, University of South Africa, 1986), 20; Ermiş, “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”, 57; Anthony Bryer-David Winfield, *Karadeniz’in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası*, çev. İsmail Köse, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000), I-II/199, 206, 784-792.

¹⁷ Abdülkerim Özyayın, “Danişmendliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/469-473; Mustafa Demir, “Danişmendli Emâreti’nin Kurucuları”, *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 10/1 (2008), 141-149; Sefer Solmaz, *Dânişmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 63-66.

surlar onarılmış, şehir inşa edilerek bayındır hale getirilmiştir.¹⁸ Neokaisareia Kalesi'nin Danişmendlilerin en önemli kalelerinden biri olduğu, özellikle Haçlılara karşı verilen mücadelelerde ortaya çıkmaktadır.

Neokaisareia, 1175 yılında Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Selçuklu Dönemi'ne ait kaynaklarda şehrin adı “نكيسار” Nekisar veya Nekiysar okunabilecek şekilde kaydedilmiştir.¹⁹ Bu ismin daha sonra Niksar'a dönüştüğü anlaşılmaktadır. Selçuklu Dönemi'nde Danişmend ili²⁰ olarak adlandırılan idari bölge içerisinde yer alan Niksar'a, Dârü'l-ikbal (Kutlu şehir) unvanı verilmiştir.²¹ Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan (1155-1192) ülkeyi oğulları arasında taksim edince Niksar'ı Nâsirüddin Berkayaruk Şah'a vermiş, 1196 yılında tahta geçen II. Süleyman Şah (1196-1204) Niksar'ı tekrar merkeze bağlamıştır.²² Niksar Kalesi'nin Selçuklu Dönemi'nde Rükneddin Süleyman Şah tarafından 1198 yılında onartıldığı bilinmektedir.²³ Bu onarıma ait kitabe²⁴, Niksar Kalesi'nde günümüze kadar tespit edilebilen tek yazıttır.

1243 Köseadağ Savaşı sonrası Moğol baskısı altında kalan şehir, 1277 yılında İrencin Noyan tarafından ele geçirilmiş ve İlhanlı topraklarına katılmıştır.²⁵ İlhanlıların 1335 yılında yıkılmasından sonra bölgede, merkezi Niksar olan Tâceddinoğulları adı verilen bir beylik kurulmuştur. 1394 yılında Kadı Burhaneddin, Osmanlı Devleti'ne temayül eden Tâceddinoğulları Beyliği'nin Niksar bölgesindeki hâkimiyetine son vermişse de bu durum kısa sürmüş, Niksar'ı tekrar ele geçiren Tâceddinoğulları 1398'de Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. Ankara Savaşı sonrası bir süre Timur'un himayesine giren Niksar, 1427 yılında Amasya Beylerbeyi Yörgüç Paşa tarafından ele geçirilerek bir daha çıkmamak üzere Osmanlı idaresine katılmıştır.²⁶

Osmanlı Dönemi kaynaklarında kalenin durumu hakkında çok az bilgi bulunmaktadır.²⁷ Bu bağlamda tespit edebildiğimiz ilk kaynak 1455 yılı tahrir defteridir. Deftere göre 1455 yılında kalede 1 dizdar, 2 çeribaşı, 10 topçu, 30 nefer bulunmaktadır. Kale, 1574 yılında kullanılmakla birlikte kısmen harap vaziyettedir.²⁸ 17. yüzyılda Niksar'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, kale hakkında da bilgi vermektedir. Çelebi'nin anlattığına göre çevresi 5060 adım olan Niksar Kalesi'nin bazı kısımları yıkıktır. Kalenin doğu, batı ve güneye açılan üç girişi bulunmakta, kale içerisinde ılıca, kuyu, üç yüz ev, ambarlar, cebehane ve kiliseden bozma bir cami bulunmaktadır.²⁹ Kale, 1795 yılında eşkiya

¹⁸ Niksardaki eserler için bk. Halit Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, (İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1989); Hamza Gündoğdu vd., *Tarihi Yaşayan İl Tokat*, (Ankara: PYS Yayınları, 2006), 407-493.

¹⁹ Tuncer Baykara, “Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar”, *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (Ankara: 23-26 Mayıs 1983), 189-194.

²⁰ Koray Özcan, “Ortaçağda Anadolu'nun İdarî Coğrafyasına Bakış Anadolu'da Selçuklu İdarî Birimleri”, *Coğrafi Bilimler Dergisi* 3/1 (2005) 81.

²¹ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988), 57.

²² Baykara, “Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar”, 189.

²³ Mehmet Çayırdağ, “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”, *Belleten* 52 (1993), 55-57.

²⁴ Daha önce Niksar Melikgazi Mezarlığı'nda korunan kitabenin orijinal yeri bilinmemektedir. Kitabe, günümüzde Niksar Ulu Camisi'nin karşındaki kale kapısının üzerine yerleştirilmiştir.

²⁵ Bostan, “Niksar”, 119; Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, 74.

²⁶ M. Hanefi Bostan, “XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Hayatı”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 1 (2000), 187-208; Bostan, “Niksar”, 120-121.

²⁷ Adnan Gürbüz, “Danişmendlilerden Osmanlılara Niksar Kalesi”, *Danişmendliler Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Bildiriler*, Yay. haz. Ali Çelikel-Murat Serdar, (Ankara: 2016), 249-266.

²⁸ Bostan, “XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Yapısı”, 194; Çal, *Niksar*, 6.

²⁹ Yücel Dağlı-Seyid Ali Kahraman (haz), *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-kırım-Girit*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005), 2,1/223-226.

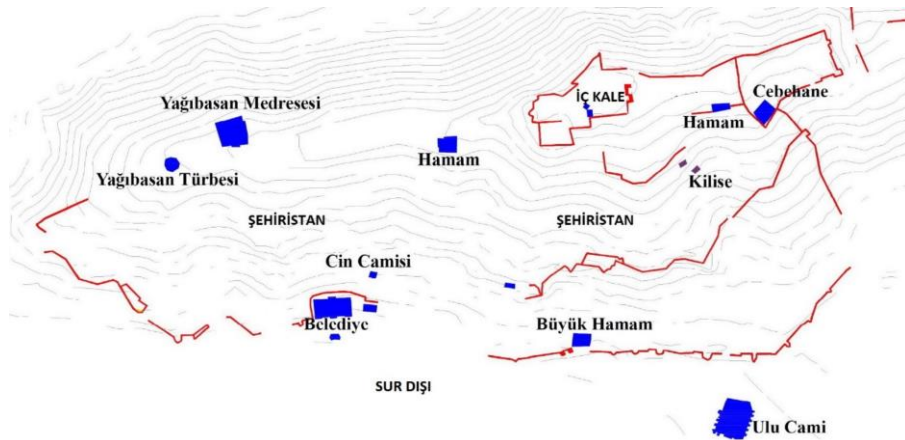
tarafından ele geçirilmiştir. 1828 yılına ait kayıtlarda kalede asker bulunduğunun belirtilmesi eşkıya tehlikesinin bertaraf edildiğini göstermektedir (Fotoğraf 1-2, Çizim 1).³⁰

Fotoğraf 1. Niksar şehri ve kalenin batıdan görünümü

Fotoğraf 2. İç Kale ve Şehristan'ın doğudan görünümü

Çizim 1. Niksar şehir surları (Niksar Belediyesi Arşivi)³¹

³⁰ Halis Turgut Cinlioğlu, *Osmanlılar Zamanında Tokat*, III, (Tokat: Tokat Matbaası, 1952) 7, 148.

Önemli bir Pontus, Roma, Bizans yerleşimi ve Danişmendlilerin ilk merkezlerinden biri olması nedeniyle Niksar, batılı seyyahların ve araştırmacıların devamlı ilgisini çeken yerlerden biri olmuştur. Ancak seyahatname ve yayınların çoğunda kalenin sadece konumundan bahsedilmiş fazla detay verilmemiştir.

Batılı seyyahlardan ilki, bölgeden 1840 yıllarında geçen William J. Hamilton'dur.³² Hamilton kalenin Türk Dönemi'ne ait olduğunu, ancak dış ve iç duvarları ile zirve noktasına yakın bazı yerlerde Roma Dönemi'ne ait kalıntıların bulunduğunu belirtmiştir. Seyyah kalede, üzerinde insan ve hayvanların olduğu dört kabartma gördüğünü ve Niksar'ın Strabon'da geçen Mithidaters'in sarayının bulunduğu yer olduğundan emin olduğunu ifade eder.

Niksar Kalesi 1870 yıllarında John Van-Lennep tarafından ziyaret edilmiştir.³³ Lennep'in belirttiğine göre kalenin yedi kapısı vardır. Kalenin çok eski olduğunu ifade eden seyyaha göre ayakta kalan surlar çeşitli dönemlerde onarılmıştır.

Niksar hakkında bilgi veren diğer bir seyyah *Franz ve Eugène Cumont'tur*.³⁴ *Seyyah, kale ve şehirdeki bazı yapılar hakkında kısa bilgiler ile bazı fotoğraflar vermiştir. Bu fotoğraflardan biri muhtemelen Hamilton'nun gördüğü figürlü taşlara aittir.*

Niksar'la ilgili bilimsel olarak niteleyebileceğimiz ilk çalışmalar 20. yüzyılın başlarına aittir. Bu çalışmaların çoğunda Niksar'daki tarihi eserler ele alınmış, bazılarında ise kaleden kısaca bahsedilmiştir.³⁵

Niksar ve kalesi ile ilgili ilk detaylı çalışma Tuncer Baykara tarafından yapılan yüzey araştırmasının sonuçlarıdır.³⁶ Baykara bu çalışmalarında kalenin inşa süreçleri ve bölümleri hakkında görüşlerini paylaşmıştır. Baykara dışında Clive Foss-David Winfield³⁷, Halit Çal³⁸, Hamza Gündoğdu vd.³⁹, Ü. Melda Ermiş⁴⁰ ve Sevgi Parlak⁴¹ kale ilgili çalışmalar yapan diğer araştırmacılarıdır.

1. 2021 Yılı Çalışmaları

1.1. Gridleme ve Manyetik Ölçüm Haritalarının Değerlendirilmesi ve Temizlik Çalışmaları

2021 yılı çalışmalarına İç Kale'nin mevcut durumunun tespit edilmesi için hava fotoğraflarının çekimi ile başlamıştır. Kalenin tamamının gridlemesi için önce 50x50 m ölçülerinde

³¹ Şehrin surlarının tamamının planı henüz çizilememiştir. Belgeleme çalışmaları devam etmektedir.

³² William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with Some Account of their Antiquities and Geology* (London, 1842), 1/346-348.

³³ Van Lennep-Henry John, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor; with Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archaeology*, (London: 1870), 1/333-339.

³⁴ *Franz Cumont-Eugène Cumont, Studia Pontica II, Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Arménie*, (Bruxelle: 1906), 259-272.

³⁵ Bkz. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1927), 3/11-12; İsmail Hakkı Uzunçarşılıoğlu, *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokat, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeler*, (İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları, 1927-1345); Albert Gabriel, *Monuments Turc d'Anatolia* (Paris: 1934) 2/125, levha XXIX, fot 3; Atalay Karahan, *Tarihi Eserleriyle Niksar* (Ankara: 1976), 27.

³⁶ Baykara, "Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar", 189-194; Tuncer Baykara, "Niksar Kalesi ve Tarihi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Prof. Dr. Hamit Zübeyr Koşay'ın Hatırasına Armağan, 24/2 (1996), 77-95.

³⁷ Foss-Winfield, *Byzantine Fortifications, An Introduction*, 20.

³⁸ Çal, *Niksar'da Türk Eserleri*, 4-9.

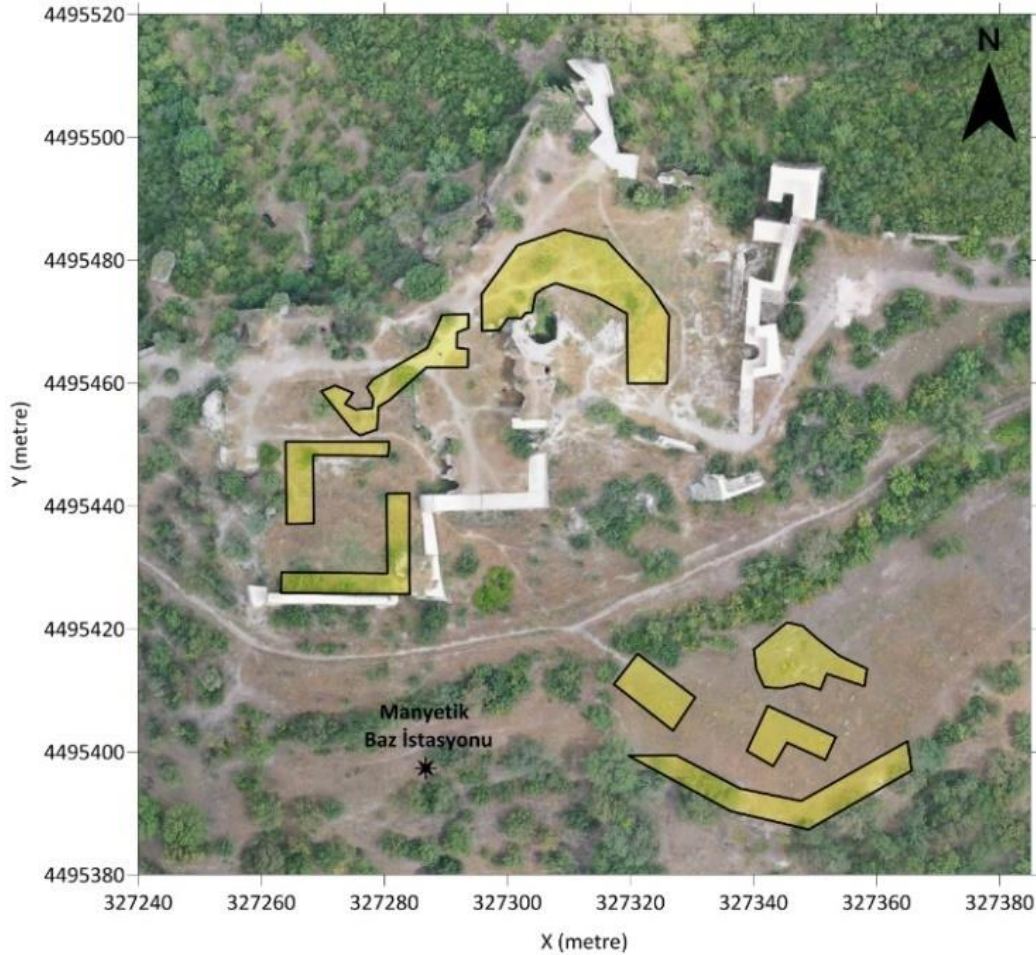
³⁹ Gündoğdu vd., *Tarihi Yaşayan İl Tokat*, 258-259.

⁴⁰ Ermiş, "Niksar'da Roma ve Bizans Dönemi'ne ait Arkeolojik Veriler", 43-66.

⁴¹ Sevgi Parlak, "Orta Karadeniz'in Savunmasında Stratejik Öneme Sahip Bir Kale: Niksar Kalesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, 25 (2016), 105-148.

bölünmüş, bu alanlar kendi içerisinde 10x10 m ölçülerinde plankarelere ayrılarak araziye aplike edilmiş ve açma sınırları belirlenmiştir. Açmalar alfa-numerik şekilde adlandırılmıştır (Harita 1; Fotoğraf 7-8).

Kazı çalışmaları, yüzey manyetik ölçüm haritası mevcut olan İç Kale'nin doğu surlarının batı kısmındaki Alan 4 ve doğusunda gerçekleştirilmiştir.⁴² Elimizdeki manyetik ölçüm raporlarına göre bölgede izlenen manyetik belirti, büyük bir dairesel yapıya işaret etmektedir. Küçük boyutlu yapılara ait olabilecek manyetik belirtiler gözlenmemiştir (Fotoğraf 3).

Fotoğraf 3. Çalışma sahası toplam manyetik alan verisine uygulanan kenar belirleme süzgeçleri ile belirlenen gömülü/gözlenen mimariye ait planimetrik görüntü

2015 ve 2016 yılı kazı raporları ve alanın değerlendirilmesinden, önceki yıllara ait kazı toprağının İç Kale'den tahliye edilmediği, kazı alanının güney batısına tepe oluşturacak bir şekilde yığıldığı anlaşılmıştır. Bu atıklar, Sivas Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'ndan alınan izinle kontrollü bir şekilde kaldırılmış ve çalışma yapılacak alanın yüzey temizliği gerçekleştirilmiştir. (Fotoğraf 4).

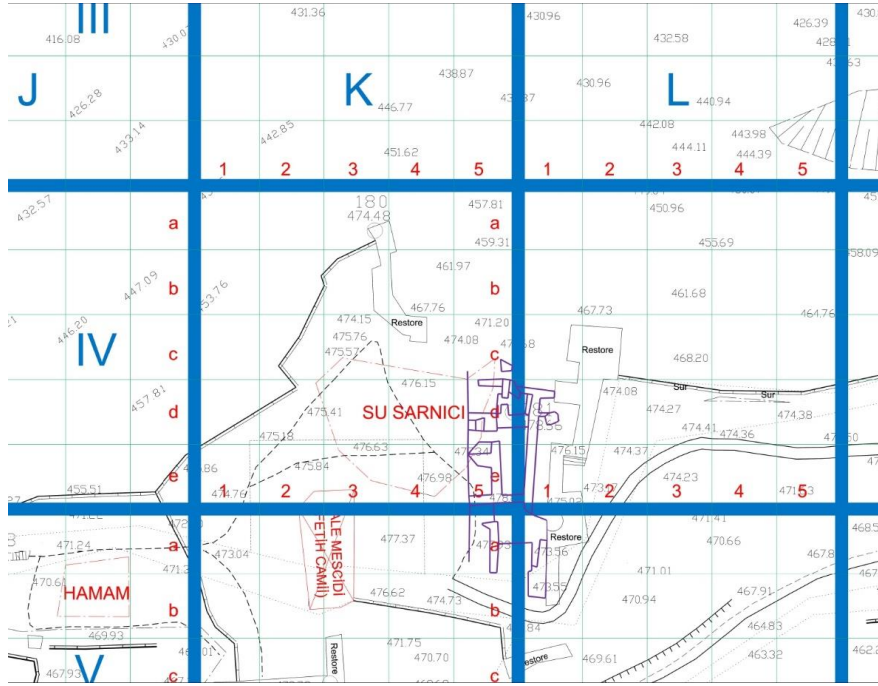
⁴² Arkeomanyetik tarama Niksar Belediye Başkanlığı tarafından MTA Genel Müdürlüğü Jeofizik Etütleri Dairesi Başkanlığı'na yaptırılmıştır.

Fotoğraf 4. İç Kale'nin doğu surlarının kazı öncesi durumu

1.2. Kazı Çalışmaları

2021 yılı kazı çalışmaları, 2015 ve 2016 yıllarında başlanan fakat tamamlanmayan sur önündeki KIV-c5, KIV-d5, KIV-e5, KV-a5, KV-a5, LIV-d1, LIV-e1, LV-a1 ve LV-b1 açmalarında yürütülmüştür (Harita 1).

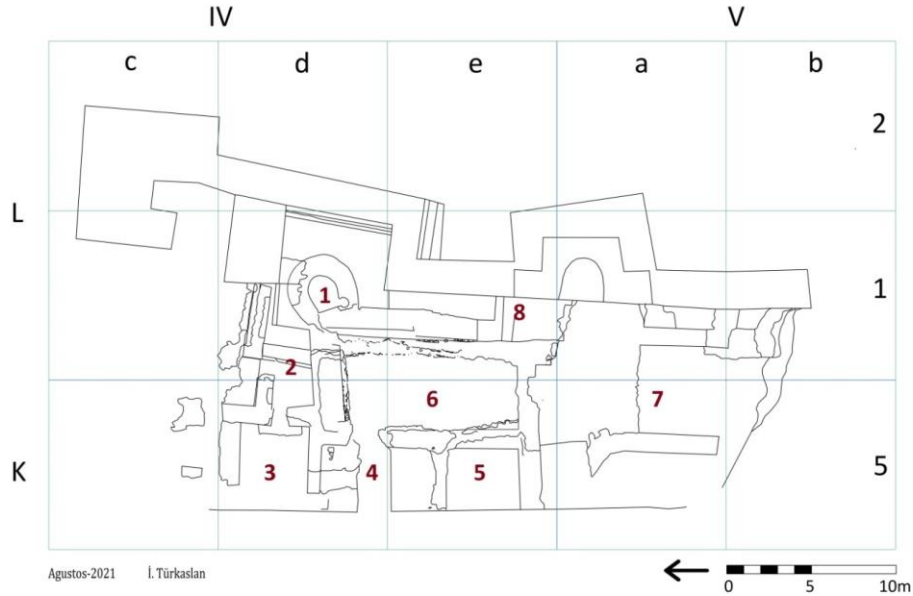

Harita 1. 10x10 m açma haritası

2021 yılı kazı çalışmalarının yürütüldüğü alanın doğusunda, yaklaşık 43 m uzunluğundaki İç Kale'nin doğu suru yer almaktadır. Bu nedenle LIV sırasındaki açmalarda seviye inme çalışmaları surun batısında gerçekleştirilmiştir. Surun kuzeyindeki LIV-c1, c2 plankarelerinde, kare planlı bir burç mevcuttur. Bu burç, surun kuzeydeki son noktasıdır. Sur güneye doğru yaklaşık dikdörtgen biçimli dört cep oluşturarak LV-b1 plankaresine kadar devam etmektedir (Harita 1, Fotoğraf 5, Çizim 2).

Fotoğraf 5. 2021 yılı kazılarında ortaya çıkarılan mekânların hava fotoğrafı

Çizim 2. 2021 yılı kazı sezonunda ortaya çıkarılan mekânların çizimi

LIV-d1 açmasının yaklaşık orta kısmında, surun kuzeyden ikinci cebi hizasında bir sarnıç yer almaktadır. İlk temizliği 2015 yılı kazılarında yapılan sarnıç (1 No'lu birim), sur cebinin doğu duvarına 2,90 m, kuzey ve güney duvarlarına ise yaklaşık 1,30 m mesafededir. Ortalama 2,55 m çapındaki oval sarnıç, kabaca işlenmiş moloz taşlarla örülmüştür. Sarnıcın iç yüzeyi sıvalı olup yer yer dökülmeler mevcuttur (Fotoğraf 6). Sarnıca, 11,04x2,98 m ölçülerindeki kuzey-güney yönünde yaklaşık dikdörtgen biçimli bir koridor ile (8 No'lu birim) ulaşılmaktadır. Koridora, güneyinde 2 basamağı tespit edilebilen bir merdivenle çıkılmaktadır (Fotoğraf 5-6, Çizim 2).

Sarnıç ve koridorun batısında kuzey-güney yönünde uzanan, saray olduğunu değerlendirdiğimiz mekânların beden duvarları ve örtülerine ait kalıntılar bulunmaktadır. Sarnıcın ağız kısmının konum olarak bu mekânların örtü seviyesi hizasında olması; sarnıç ve koridorun beden duvarları ile sur arasındaki alanın doldurulmasından daha geç bir tarihte inşa edildiğini göstermektedir.

Fotoğraf 6. İç Kale surlarına bitişik sarnıç ve sarnıca ulaşan koridor (1 ve 8 No'lu Birim)

Sarnıcın batısındaki 2 No'lu birimde, 476,26 m kotuna kadar seviye yaklaşık 3,5 m inilmiştir. Bu alanda en geniş yeri 4,45x2,49 m ölçülerinde, doğu-batı yönünde yamuk planlı bir birim tespit edilmiş olup zeminine henüz ulaşılammıştır. Kuzey duvarında kemerli/tonozlu(?) bir açıklık bulunan mekân, muhdes bir duvarla ikiye bölünerek doğusunda 2,81x1,19 m ölçülerinde kuzey-güney yönünde yaklaşık dikdörtgen planlı ikinci bir birim oluşturulmuştur. İkinci birimin kapı ya da pencere açıklığı henüz tespit edilememiştir. Bu birimi oluşturan duvarın muhdes olduğu, toprak dolgu üzerine düzensiz olarak yapılmasından anlaşılmaktadır (Fotoğraf 7-8, Çizim 2).

Fotoğraf 7. 1, 2 ve 3 No'lu birimlerin havadan görünümü

Fotoğraf 8. 1, 2 ve 3 No'lu birimlerin kuzeyden görünümü

2 No'lu birimin batısındaki 3 No'lu birimin doğu duvarı, 2 No'lu birim ile ortaktır. Kuzey-güney yönünde 4 m enindeki mekânın batısında, henüz bir duvar tespit edilememiştir. Duvar olduğuna dair bir veri de yoktur. Bu nedenle mekânın bir eyvan olması muhtemeldir (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 9. 3 No'lu birimin havadan görünümü

Mekânın kuzey ve güney duvarlarında ve önlerinde bir kısmı in-situ olmak üzere çok sayıda dikdörtgen, kare ve altıgen biçimli kesme tuğla parçası tespit edilmiştir. Bu veriler, duvarların belirli bölümlerinin kesme tuğlalarla kaplı olduğuna işaret etmektedir. İn-situ parçalardan hareketle yapılan birleştirme çalışmalarına göre kesme tuğla parçaları; dikdörtgen biçimli tuğlaların oluşturduğu bir çerçeve ile sınırlanan altı kollu yıldız kompozisyonu oluşturmaktadır (Fotoğraf 10-12).⁴³

Fotoğraf 10. İn-situ halde bulunan kesme tuğla parçalar

Fotoğraf 11-12. Altıgen formu tuğla parçalar ve kompozisyon oluşturma çalışması

3 No'lu birimin güneyinde, 4 ve 5 No'lu birimler yer almaktadır. Bu birimlerdeki çalışmalar 477,88 m kotunda başlamış, seviye 1,47 m inilerek 476,41 m kotunda bitirilmiştir. Batı duvarları

⁴³ Tuğla örnekler için bk. Ömür Bakırcı, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I-II* (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981).

henüz saptanamayan dikdörtgen birimlerin kuzey, güney ve doğu duvarları yaklaşık 1 m kadar ortaya çıkarılmıştır. Bu mekânlarda çok sayıda lüle ve seramik parça ile karşılaşmıştır (Fotoğraf 5, Çizim 2).

4 ve 5 No'lu birimlerin doğusundaki kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen planlı mekân, 9,76x4,18 m ölçülerindedir. Mekânda 479,94 m kot seviyesinde başlayan, 2,86 m seviye inilerek 477,08 m kotunda sonlandırılmıştır. Örtünün tonoz olduğu tespit edilmiştir. Örtünün mekân içerisine çöktüğü, karşılaşılan çok fazla miktardaki dolgudan anlaşılmaktadır. Dolgular belgelendikten sonra kaldırılmıştır. Mekânın zemini henüz tespit edilememiştir (Fotoğraf 5, 13, Çizim 2).

4 ve 6 No'lu birimlerin güneyinde, 7 No'lu mekân yer almaktadır. Mekânda gerçekleştirilen çalışmalarda moloz dolgu üzerine yapılmış muhdes duvarlar tespit edilmiştir. Muhdes duvarlar fotoğraf ve çizimler ile belgelenecek kaldırılmıştır (Fotoğraf 17). Duvarların altındaki moloz da kaldırıldığında, buranın tonoz örtülü bir mekân (7 No'lu birim) olduğu anlaşılmıştır (Fotoğraf 18). Bu birimde çok sayıda sırlı ve sırsız seramik ile lüle parçalarıyla karşılaşmıştır. Alanda seviye yaklaşık 3,0 m kadar inilmiş, çalışmalar 476,30 m kotunda sonlandırılmıştır (Fotoğraf 5,14, Çizim 2).

Fotoğraf 13. LV-a-1, LV-b1, KV-a5 ve KV-b5 Açmalarında Kaldırılan Muhdes duvar ve molozlar (7 No'lu Birim)

Fotoğraf 14. LV-a-1, LV-b1, KV-a5 ve KV-b5 açmalarını kapsayan 7 No'lu birim

Yapılar çalışmalar sonucunda bir sarnıç, sarnıca ulaşan koridor ve farklı ebatlarda, dikdörtgen şekilli altı birim tespit edilmiştir (Fotoğraf 5, 15-16, Çizim 2). Bu alanlarda çok sayıda buluntu ortaya çıkarılmıştır.

Fotoğraf 15. İç Kale'nin kazı sonrası güneybatıdan görünümü

Fotoğraf 16. İç Kale'nin kazı sonrası güneybatıdan görünümü

2. Buluntular

2021 Niksar Kalesi buluntuları, Helenistik Dönemden Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Kazı çalışmalarında çoğunluğu Ortaçağ Dönemi'ne ait olan pişmiş toprak, metal, kemik, cam ve taş olmak üzere farklı malzemelerden üretilmiş buluntular ele geçirilmiştir.

2.1. Pişmiş Toprak Buluntular

2.1.1. Kaplar⁴⁴

Niksar Kalesi'nde 2021 yılında ele geçen etüdlük nitelikte, 716 parça seramik çalışılmıştır. Tamamı çarkta üretilen seramikler sırsız ve sırlı olmak üzere iki ana grup oluşturmaktadır. Hamurlar kahverengi (kırmızı) veya beyazın tonlarında olup kahverengi tonlar daha yaygındır. Kahverengi hamurlarda kum, taşçık, kireç ve mika ile organik katkı tespit edilmiş olup dokuları homojendir. Mutfak kapları olduğunu değerlendirdiğimiz bazı sırsız seramiklerde mika katkı dış yüzeyde bir bezeme gibi algılanacak derecede yüksek yoğunluktadır. Kapların tamamına yakını perdahlıdır. Beyaz hamurlu örneklerde ince kum ve kireç katkı tespit edilmiştir. Beyaz hamurlu örnekler daha ince cidarlı olup hamurları iyi yoğurulmuş ve temizdir.

Sırsız seramiklerde hem astarlı hem de astarsız örnekler mevcuttur. Sırlı seramiklerin ise birkaç örnek dışında tamamı astarlıdır. Sırsız seramiklerde ise astarlı veya astarsız örnekler mevcuttur. Astar renkleri beyaz, kirli beyaz, kirli sarı, açık kırmızı ve kahverenginin tonlarındadır. Astar tabak, kâse, çanak gibi açık formlu kaplarda kabın hem iç hem de dış yüzünde yer alabilmektedir. Bazı örneklerde her iki yüzünde astarlandığı tespit edilmiştir. Çömlek ve testi gibi kapalı formlarda ise kabın sadece dışı, ağız kısmı veya dış yüzeyin gövdeye kadar olan bölümünün astarlandığı görülmektedir.

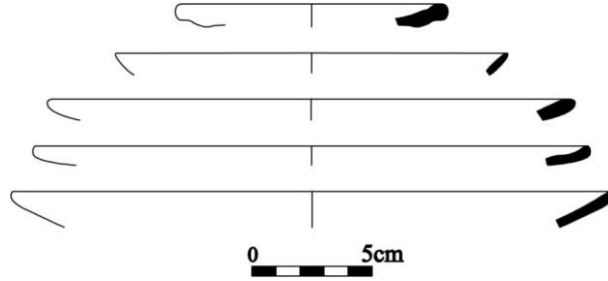
Seramiklerde tabak, kâse, çanak, testi, çömlek ve konik-kürevi kaplar olmak üzere altı kap tipi tespit edilmiştir. Bu buluntular içerisinde 280 örnekle en yaygın grup çanaklardır. İkinci sırada 143 örnekle çömlekler, üçüncü sırada 103 örnekle tabaklar, dördüncü sırada 31 örnekle testiler, beşinci sırada ise 15 örnekle kâseler gelmektedir. Kürevi-konik gövdeli kaplardan ise 2 örnek tespit edilmiştir.

Tabaklar yayvan gövdeli olup geniş ağızlı örnekler daha yaygındır (Fotoğraf 17-18, Çizim 3). Kâseler yayvan yuvarlak gövdeli olup basit veya dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı örnekleri vardır (Fotoğraf 19-20, Çizim 4). Çanaklarda; yuvarlak gövdeli, küresel gövdeli ve keskin omurgalı olmak üzere üç gövde tipi tespit edilmiştir. Yuvarlak gövdeli çanaklarda basit, içe veya dışa kalınlaştırılmış ya da dışa çekik, küresel gövdeli ve keskin omurgalı çanaklarda ise basit ağız kenarları tespit edilmiştir (Fotoğraf 21-22, Çizim 5). Çömlekler genellikle küresel gövdeli olup boyunsuz, kısa boyunlu ve uzun boyunlu tiplerdedir. Boyunsuz çömleklerde dışa kalınlaştırılmış, kısa boyunlu çömleklerde basit, uzun boyunlu çömleklerde ise basit ve dışa kalınlaştırılmış ağız kenarları saptanmıştır (Fotoğraf 23-24, Çizim 6). Testiler ise yuvarlak-armudî gövdeli olup uzun boyunludurlar (Fotoğraf 25-26, Çizim 7). Kürevi konik kaplarda ağızlar az çıkıntılı, dar ve düzdür (Fotoğraf 27, Çizim 8).

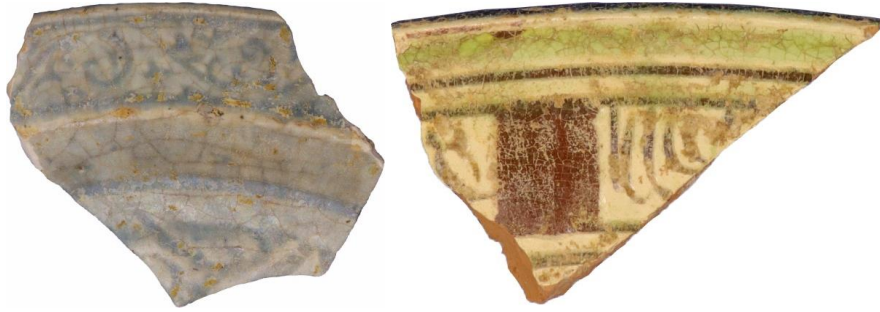
Bu kap tipleri dışında hangi kap türüne ait olduğu belirlenemeyen farklı tip ve formlarda 16 kapak, 126 dip, 42 kulp ve 6 adet akıtacak/emzik ele geçmiştir. Kapaklar, düz, yarı küresel, dilimli veya eliptik gövdeli olup tamamı tutamaklıdır (Fotoğraf 28-29, Çizim 9). Ağız tipleri basit veya

⁴⁴ Kap tipleri için bkz. Tuba Ökse, *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri* (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002), 97-120.

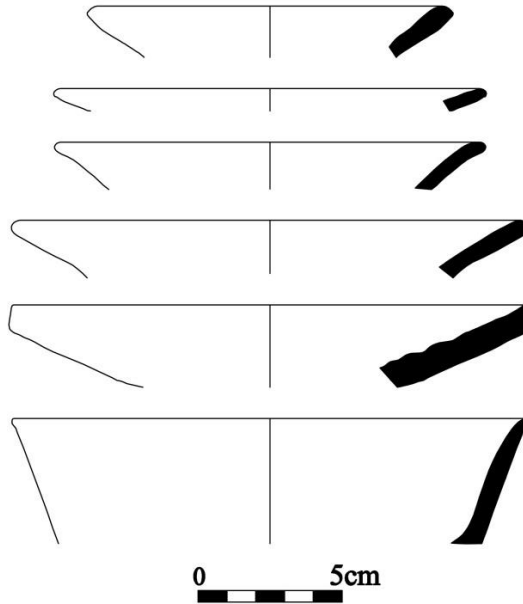
oturtmalıklı olmak üzere iki tiptir. Kaidelerin ise düz ve halka tipli olmak üzere iki türü tespit edilmiştir (Fotoğraf 30-33, Çizim 10). Kulpların kaba göre yönü dikeydir. Kesitleri yuvarlak, dikdörtgen ve böbrek/fasulye gibi oval olup oluklu ve oluksuz örnekleri bulunmaktadır. Bir örnekte kulp üzerinde parmak dayama çıkıntısı tespit edilmiştir (Fotoğraf 34-35). Akıtacaklar uç kısma doğru daralan koni şeklinde ve dairesel kesitlidir (Fotoğraf 36-37).

Çizim 3. Tabak örnekleri

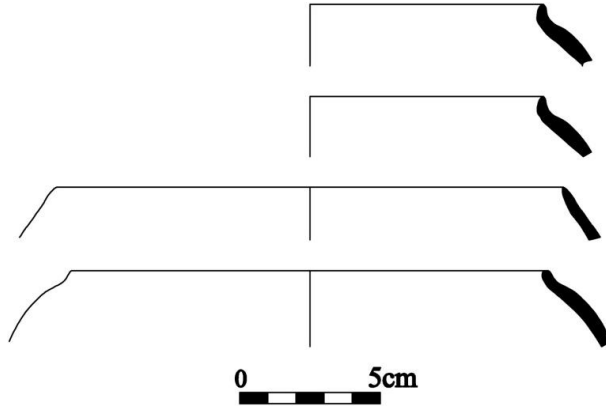
Fotoğraf 17-18. Tabak örnekleri

Çizim 4. Kâse örnekleri

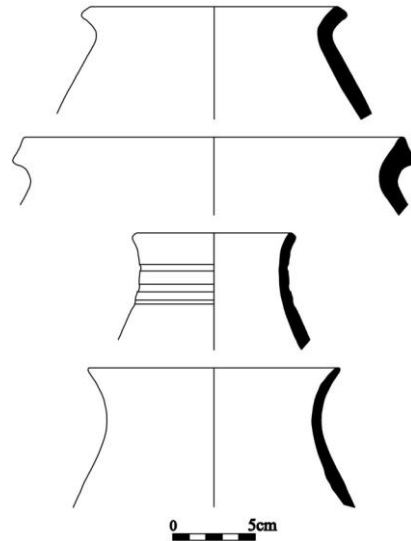
Fotoğraf 19-20. Kâse örnekleri

Çizim 5. Küresel gövdeli derin çanak örnekleri

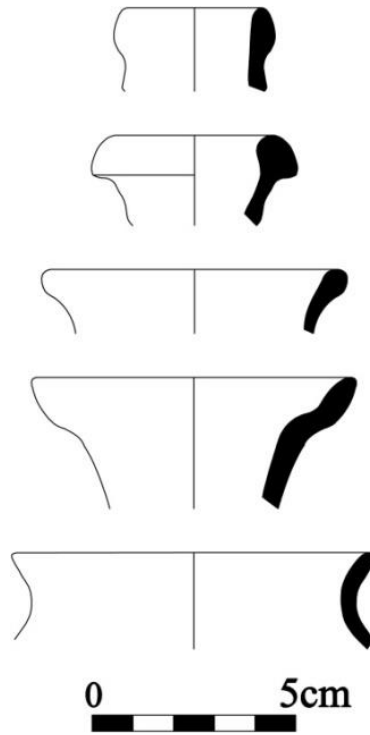
Fotoğraf 21-22. Küresel gövdeli derin çanak örnekler

Çizim 5. Kısa ve uzun boyunlu çömlek örnekleri

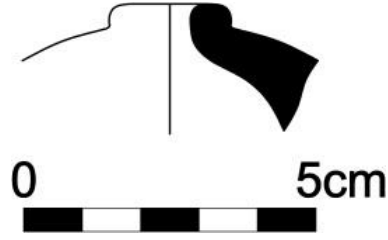
Fotoğraf 23-24. Kısa ve uzun boyunlu çömlek örnekleri

Çizim 7. Testi örnekleri

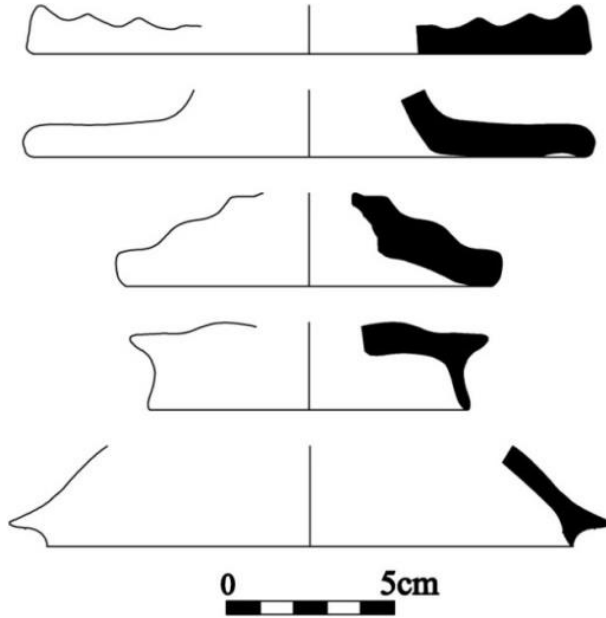
Fotoğraf 25-26. Yuvarlak (Armudî) gövdeli testi örnekleri

Çizim 8. Kürevi-konik gövdeli kap örneği

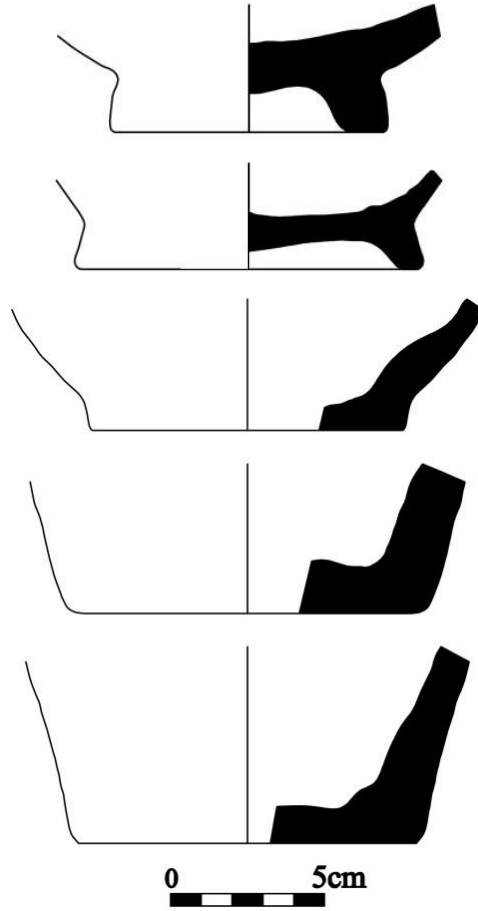
Fotoğraf 27. Kürevi-konik gövdeli kap örneği

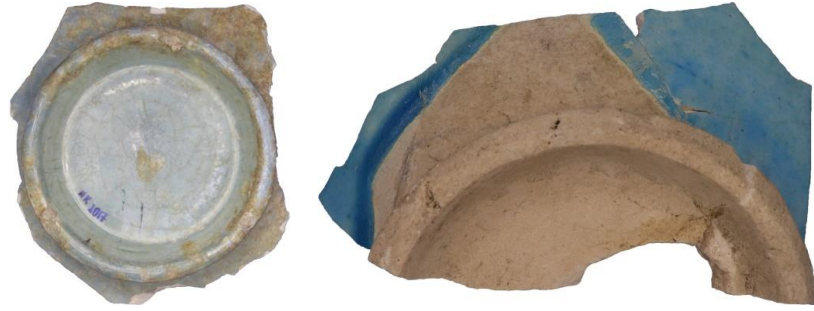
Çizim 9. Kapak örnekleri

Fotoğraf 28-29. Kapak örnekleri

Çizim 10. Düz ve halka dip örnekleri

Fotoğraf 30-31. Halka dip örnekleri

Fotoğraf 32-33. Düz dip örnekleri

Fotoğraf 34-35. Kulplar

Fotoğraf 36-37. Akıtacaklar

Seramikler bezeme teknikleri açısından değerlendirildiğinde sırsız seramiklerde çizgi/kazıma (insize), tarakla kazıma, parça ekleme (barbutin), oyma/parça çıkarma, astar boyama (slip), parmak baskı, mühür ve kalıpla baskı teknikleri görülmektedir (Fotoğraf 38-49). Sırlı seramiklerde ise tek renk sır, sıraltı boyama, çizgi/kazıma (insize), sır akıtma, astar boyama, astarın geniş ve derin oyulması ile baskı ve lüster tekniği kullanılmıştır (Fotoğraf 50-53). Sırlar şeffaf, yeşil, kahverengi, kirli sarı, turkuaz ve patlıcan morudur.

Kaba mallar dışında (pişirme kapları) bezeme içte, dışta veya hem iç hem de dışta yer alabilmektedir. Kazıma en yaygın kullanılan bezeme tekniğidir.

Fotoğraf 38-39. Çizi, tarakla çizi ve yiv bezekli örnekler

Fotoğraf 40-41. Tarakla kazıma ve çentik bezeli bezeli örnekler

Fotoğraf 42-43. Sıralı çizi bezekli örnekler

Fotoğraf 44-45. Parmak baskı bezekli örnekler

Fotoğraf 46-47. Mühür ve kalıp baskı bezekli örnekler

Fotoğraf 48-49. Astar boyama bezekli örnekler

Fotoğraf 50-51. Kazıma ve sır akıtma bezekli örnekler

Fotoğraf 52-53. Derin ve geniş oyma bezekli örnekler

Bezelerde bitkisel ve geometrik kompozisyonla daha yaygındır. Bazı örneklerde gelişigüzel yapılmış çizi ve boyalı bezeme görülürken, bazı bezemelerde kıvrım dal, palmet, rumi, kozalak veya örgü çokgen yıldızlar gibi gelişkin kompozisyonlar yer almaktadır. İki örnekte figürlü bezeme tespit edilmiştir. Örneklerden birinde yeşil bir aslan, diğerinde ise turna olması muhtemel bir kuş tasviri vardır (Fotoğraf 54-61).

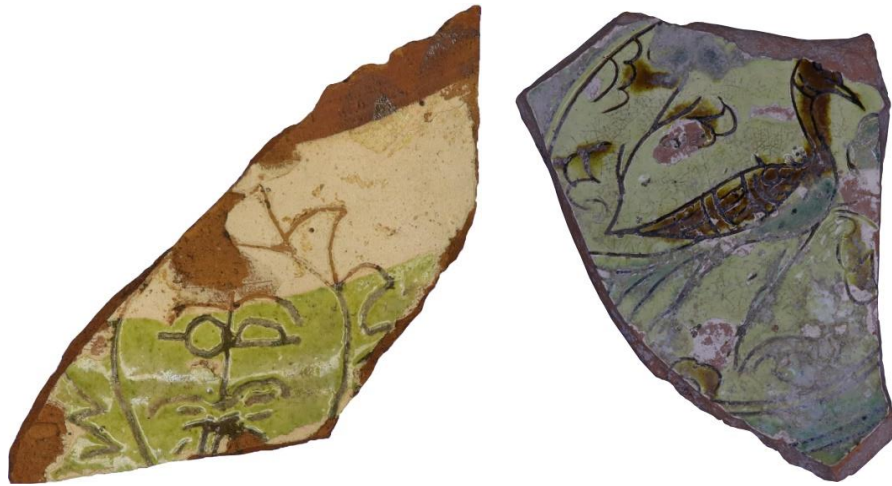
Fotoğraf 54-55. Astar kazıma bezekli örnekler

Fotoğraf 56-57. Astar kazıma bezekli örnekler

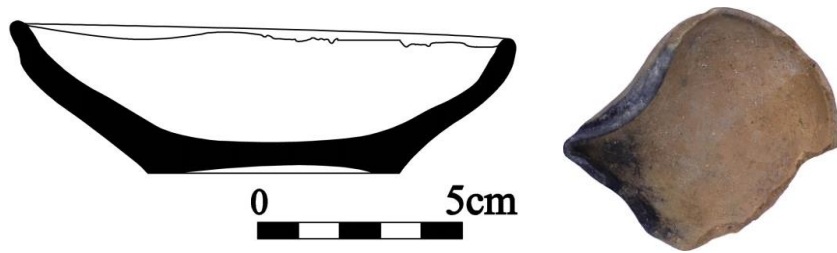
Fotoğraf 58-59. Astar kazıma bezekli örnekler

Fotoğraf 60-61. Aslan ve kuş motifli örnekler

2.1.2. Kandiller

Düz dipli, kaidesiz ve kulpsuz tek hazineli ve elde şekillendirilmiş olan kandilin gaga şeklinde fitil deliği bulunmaktadır. Fitil deliğinde yanık izleri tespit edilmektedir (Fotoğraf 62, Çizim 11).

Çizim 11, Fotoğraf 62. Kandil

2.1.3. Lüleler

Kazı çalışmalarında çoğunluğu 3 No'lu mekânda olmak üzere 71 adet lüle ve lüle parçası ele geçmiştir. Lülelerde kırmızı ve beyaz olmak üzere iki hamur tipi tespit edilmiştir. Kırmızı hamurlu örnekler sayısal olarak daha çoktur. Lülelerin kaidesiz, disk veya dikdörtgen prizma kaideli üç tipi tespit edilmiştir. Gövdeler ise; silindirik, yuvarlak, yarım yuvarlak, dikdörtgen, karina ve lale

çanaklıdır.⁴⁵ Lülelerin bezemelerinde baskı tekniğinde geometrik, bitkisel ve yazı motifleriyle karşılaşılmaktadır. Bir örnekte altın yıldız bezeme tespit edilmiştir (Fotoğraf 63-70).

Fotoğraf 63-64. Silindir ve karine çanaklı lüle örnekleri

Fotoğraf 65-66. Yarım yuvarlak ve yuvarlak çanaklı lüle örnekleri

Fotoğraf 67-68. Lale çanaklı ve dikdörtgen prizma kaideli ve dikdörtgen çanaklı lüle örneği

Fotoğraf 69.70. Disk kaideli ve altın yıldızlı lüle parçası ile lüle süzgeci

2.1.4. Figürün

Niksar İç Kale'sinde su kuşu olduğunu değerlendirdiğimiz, bir figürin ele geçmiştir. Figürin kanatları açık, başı geriye bakar şekildedir. Alt kısmında bir oyuk buluna figürinin işlevi henüz belirlenememiştir (Fotoğraf 71-72).

⁴⁵ Gökben Ayhan, "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi", *Sanat Tarihi Dergisi* XIX/1 (2010), 1-22; İsmail Aytaç, "Harput İç Kale Kazılarında 2015-2016 Yıllarında Bulunan Tütün Ürünlerinin Değerlendirmesi", *Yaşar Erdemir'e Armağan Sanat Tarihi Yazıları*, ed. Osman Kunduracı vd. (Konya: Literatürk Academia, 2019), 567-608.

Fotoğraf 71-72. Kuş figürünün önden ve arkadan görünümü

2.1.5. Ağırşaklar

Dokumacılıkla ilgili ağırlıklardan olan ağırşakların bikonik ve disk şeklinde iki türü tespit edilmiştir (Fotoğraf 73-74).⁴⁶

Fotoğraf 73-74. Bikonik ve disk şeklinde ağırşaklar

2.1.5. Oyuncaklar

Oyuncak olarak bir düdük ile misketler ele geçmiştir. Düdük gövdesi tek delikli tiptedir (Fotoğraf 75-79, Çizim 12).⁴⁷

Fotoğraf 75-76, Çizim 12. Tek delikli düdük

⁴⁶ Ağırşakların üçüncü tipi malzemesi kemik olduğu için kemik buluntular içerisinde verilmiştir

⁴⁷ İsmail Aytaç, “Elazığ Coğrafyasında Oyun Kavramına Genel Bir Bakış ve Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Oyuna Dair Küçük Buluntular”, *Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları XXIII*, ed. Gülgün Yılmaz vd., (Edirne: 2021), 86-102; Ezgi Hakan Verdu Martinez, “Oyuncak Türü Olarak Pişmiş Toprak Düdükler”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2 (2012), 74-108.

Fotoğraf 77-79. Oyun missetleri

2.2. Metal buluntular

Buluntular arasında çeşitli dönemlere ait sikkeler, takılar (yüzük, kolye) kemer tokaları, bıçak ağızları ve ok uçları ele geçirilmiştir.

Sikkelerden 2 tanesi Pontus Dönemi'nde (IV. Mithridates) 1'i ise Danişmentli Dönemi'ne (Emir Muhammet 1134-1142) aittir (Fotoğraf 80-81). Bizans ve İslami döneme ait diğer sikkeler kondisyonu düşük olduğundan dolayı okunamamıştır.

OME

ΛΗ ΚΙΣΠ

ΑΧΗΡΡΩ

ΜΑΝΙΑΚ

Bütün Roma'nın Hükümdarı

ΚΑΙΑΝ

ΑΤΟΛΗΚ

ΜΑΧΑΜ

ΑΤΙΚ ...

ve Anadolu'nun Muhammed"

Fotoğraf 80-81. Danişmentli Emiri Melik Muhammed Dönemi'ne (1134-1142) ait Grekçe yazılı sikke

Ok uçları, saplamalı ve kovanlı (soketli) olmak üzere iki farklı tiptedir.⁴⁸ Saplamalı örneklerin üçgen kanatlı ve yassı gövdeli alt tipleri bulunmaktadır (Fotoğraf 82-83). Buluntular içerisinde fazla

⁴⁸ Ok ucu tipleri için bkz. Daniş Baykan, "Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Balıcaoluk'ta Bulunan Ok Uçları", *Masrop Dergisi* 9/12 (2017), 18-40; Erol Altınsapan, "Karacahisar Kalesi Kazılarında (2011-2014) Çıkan Ok Uçları", *Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2021), 31-35.

özelliikli olmayan bakır yüzükler ve bir adet geç dönem olduğunu değerlendirdiğimiz bakır kolye geçmiştir (Fotoğraf 84-85).

Fotoğraf 82-83. Saplamalı ve kovanlı okuçları

Fotoğraf 84-85. Kolye zinciri ve yüzük

2.3. Cam Buluntular

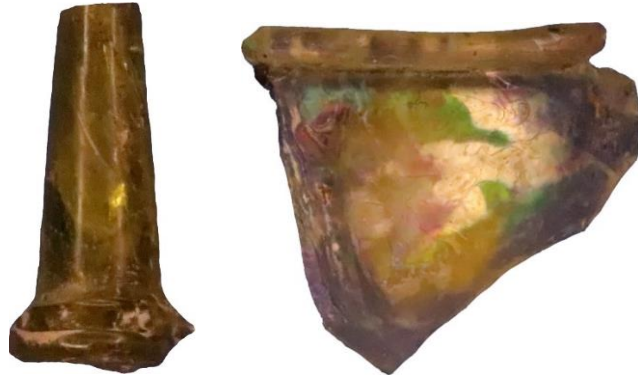
2021 yılı kazılarında cam buluntu olarak bilezik, kadeh, tabak, kâse ve kavanoz formunda parçalar ele geçmiştir. Renk olarak yeşil, sarı, lacivert, turkuaz, mavi beyaz renkler tespit edilmiştir. Cam bileziklerin yuvarlak, yarım yuvarlak ve köşeleri yuvarlatılmış dikdörtgen kesitli örnekleri ele geçmiştir.⁴⁹ Birkaç örnekte yivli, bir örnekte ise parça ekleme suretiyle yapılan çıkıntılar bulunmaktadır. Ele geçen bir kaide parçasının yüksek ayaklı kaideli–ters konik gövdeli bir kadehe ait olduğu değerlendirilmiştir (Fotoğraf 86-90).⁵⁰

Fotoğraf 86-88. Cam bilezik ve boncuklar

⁴⁹ Cam bilezik tipleri için bkz. Ahmet Yavuzylmaz, “Gevale Kalesi Cam Bilezik Buluntuları (2013-2015)”, *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 02-05 Kasım 2016*, ed. Ela Taş (Sakarya: 2017), 49-61.

⁵⁰ Zekiye Uysal, “Kubadabad Kazılarında (2005-2010) Bulunan Cam Kadehler”, *Turkish Studies* 8/3 (2013), 613.

Fotoğraf 89-90. Cam kadeh ve cam kase

2.4. Kemik buluntular

Kemik buluntu olarak zihgir, ağırşak ve oyun pulu ele geçirilmiştir. Oyun pulu hafif dışbükey (konvanks) yapıdadır. Ağırşak ise köşeleri kesilmiş dikdörtgen prizma şeklindedir (Fotoğraf 91-93).

Fotoğraf 91-93. Kemik zihgir, ağırşak ve oyun pulu

2.5. Taş Buluntular

Taş buluntular içerisinde en önemli grubu bir yüzleri sırlanmış olan taşlar oluşturmaktadır. Bu taşlar toprak ve moloz içerisinde parçalar halinde ele geçirilmiştir. Bu nedenle yerleri ve işlevleri henüz belirlenememiştir. Ancak özellikli bir mekâna veya birime ait olduğu düşünülmektedir (Fotoğraf 94).

Bulutular içerisinde diğer bir grubu devşirme taşlar oluşturmaktadır. Roma veya Bizans Dönemi'ne ait olduğunu değerlendirdiğimiz devşirme plastik parçalar, mekânların tonozlarına ait dolgular içerisinde tespit edilmiştir (Fotoğraf 95-96). Diğer bir grubu yarı değerli taşlardan yapılmış boncuk ve yüzük kaşı gibi küçük buluntular oluşturmaktadır (Fotoğraf 97-98).

Fotoğraf 94. Bir yüzleri sırlı taş parçaları

Fotoğraf 95-96. Roma veya Bizans dönemine ait devşirme parçalar

Fotoğraf 97-98. Boncuk ve yüzük kaşığı

SONUÇ

Niksar kent ölçeğinde henüz detaylı olarak çalışılmamıştır. Anadolu kentleri ile ilgili çalışmalarda, açık kent modelinin “B tipi açık kent modeli” ya da “çok odaklı gelişme modeli” olarak tanımlanan tipi içerisinde değerlendirilmektedir.⁵¹ Bu bağlamda Niksar; İç Kale, şehristan (sur) ve sur dışı alanlarından oluşan, topografyanın şehrin fiziki gelişmesine engel olması nedeniyle yerleşimin sur dışında geliştiği kentlerin tipik örneğini oluşturur (Fotoğraf 99).

Kent Maduru ve Çanakçı adlı iki dere arasındaki batıya doğru üçgen şeklinde daralarak uzayan bir tepe üzerinde konumlanmıştır. Tepenin zirvesinde inşası Pontus Dönemi’ne kadar geri giden İç Kale bulunmaktadır. İç Kale’nin kuzeyi topografya açısından yerleşime uygun değildir. Bu nedenle yerleşim İç Kale’nin bulunduğu tepenin doğu, batı ve güney ve eteklerine yayılmıştır. Şehristanın⁵² İç Kale’nin batı ve doğusunda kalan bölümleri nispeten düzdür. Batı kısmında Yağıbasan Medresesi ve Yağıbasan Türbesi gibi anıtsal kamu yapıları yer almaktadır. Şehristan’ın İç Kale’nin güneyinde kalan kesimi ise yamaç şeklinde olup yerleşimin yoğun olduğu bölümdür. Şehristan bir sur ile kuşatılmıştır. Sur dışındaki iskân sahası ise dış surun güney ve güneybatısında yer almakta olup Ulu Cami, Kırkızlar Türbesi, Çöreği Büyük Tekkesi gibi önemli yapıları barındırmaktadır (Fotoğraf 99).

⁵¹ Koray Özcan, “Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i”, *Bilgi* 38 (2006), s. 161-184.

⁵² Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985), 21. Bu kısım Tuncer Baykara tarafından varoş olarak adlandırılmıştır. Bk. Baykara, Tuncer. Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar”, 189-194.

Fotoğraf 99. Niksar Kalesi'nin hava fotoğrafı

Şehrin yerleştiği tepenin en üst kısmında yer alan İç Kale, teraslar halinde batıdan doğuya doğru giderek yükselen surlarla kuşatılmış dört bölümden oluşmaktadır. Terasların batı taraflarında, alt katlarına ilk (alt), üst katlarına ise ikinci (üst) terastan girilen iki katlı mekânlar yer almaktadır. Teraslar arasındaki geçişlerin bir bölme duvarı gibi düzenlenen iki katlı bu mekânlarla kontrol edildiği anlaşılmaktadır. İç Kale'nin en alt bölümünü oluşturan birinci kısmın batısında İç Kale surlarından günümüze ulaşan bir kule kalıntısı bulunmaktadır. Eğiminin fazla olmasından dolayı bu alanı, bir ön avlu ve giriş çıkışların kontrol edildiği bölüm olarak değerlendirmek gerekir. Batıdan ikinci ve üçüncü kademeler düzdür. Bu teraslarda kazısı yapılmadığı için işlevlerini henüz saptayamadığımız mekânlar yer almaktadır (Fotoğraf 100).

Fotoğraf 100. Niksar İç Kalesi'nin hava fotoğrafı

İç Kale'nin en yüksek noktasını oluşturan dördüncü kademelinin doğusu, İç Kale'ye girişin sağlandığı bir kapının da olduğu yüksek surlar ile sınırlanmıştır. Alanın batısında bir mescit (Fetih Cami) ile mescide güneyden bitişik işlevi henüz tespit edilemeyen yapı kalıntısı mevcuttur (Fotoğraf 100).

Kazı çalışmalarına İç Kale'nin en yüksek noktasını oluşturan dördüncü terasta başlanmıştır. Terası doğudan sınırlayan sur önünde henüz işlevlerini kesinleştiremediğimiz mekânlara ait duvarlar mevcuttur. Bu mekânların batısında günümüzde avlu niteliğinde olan boş bir alan, bu alanın batısında ise Kale Mescidi ile mescidin güneyine bitişik iki katlı mekânlar bulunmaktadır. Alt katlarına üçüncü terastan girilen bu mekânlardan güneydekinin üçüncü ile dördüncü teras arasındaki bağlantıyı sağlayan

eyvan şeklinde bir geçiş mekânı oluşu değerlendirilmektedir. Günümüzde bir avlu niteliğinde olan orta alanın jeo-radar görüntülerinde oldukça kütleli bir yapı verisi tespit edilmiştir. Bu yapı, görüntüsü muhtemelen girişleri üçüncü terastan sağlanan alt kattaki mekânlara aittir (Fotoğraf 100-101).

Fotoğraf 101. Dördüncü terasın batıdan görünümü

Sur önündeki alanda yapılan çalışmalarda pişmiş toprak, metal, cam ve taş olmak üzere farklı malzemelerden üretilmiş buluntular ele geçmiştir. Buluntular içerisinde en önemli buluntu grubunu seramikler oluşturmaktadır. Seramiklerin tarihlendirilmesinde henüz lüster ve mavi beyaz mal grupları ile geç devir Osmanlı malları dışında dönemsel farklılıklar tespit edilememiştir. Kırmızı ve beyaz olmak üzere iki hamur türü tespit edilen seramiklerin çoğunluğunu Ortaçağ Dönemi'ne aittir. Kırmızı hamurlu seramikler daha yaygındır. Bu grup Anadolu'da Bizans Dönemi'nden Osmanlı Dönemi'ne kadar hemen hemen her bölgede tespit edilen en yaygın seramik grubudur. Geniş bir zaman diliminde ait ve yaygın olmaları nedeniyle bu buluntular henüz kalenin inşa süreçlerinin tespitine fazla bir katkı sunmamaktadır. Seramikler yapım ve bezeme teknikleri açısından Tokat/Komana⁵³, Divriği⁵⁴, Harput⁵⁵, Ahlat⁵⁶, Akşehir⁵⁷, Gevale⁵⁸, Keykubadiye⁵⁹, Kubadabad⁶⁰, Hasankeyf⁶¹ ve Samsat⁶² gibi birçok merkezle ortak özelliklere sahiptir.

⁵³ Yunus Emre Karasu, *Komana Anadolu Selçuklu Seramikleri* (Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

⁵⁴ Erdal Eser-Muhammet Görür-Meryem Acara Eser, "Divriği Kalesi: 2016", 39. *Kazı Sonuçları Toplantısı 22-26 Mayıs 2017, Bursa*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018) 3/345-354; Meryem Acara Eser, "Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramiklerinden Kuş ve Balık Figürlü Örnekler", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 48 (2019), 41-60; Meryem Acara Eser, "Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramik Buluntuları: İlk Sonuçlar ve Yerel Üretim İzleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (2020), 136-153.

⁵⁵ İsmail Aytaç, "Harput İç Kalesi Kazısı 2014 Yılı Arkeolojik Buluntuları", *Turkish Studies* 12/1 (2017), 191-210.

⁵⁶ Nakış Karamağaralı "Ahlat Sırlı Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 133-153; Arda Göknül, "Eski Ahlat Şehri Kazısı 2006-2007 Yıllarına Ait Sırsız Seramik Tipolojisi", *XIII, Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler 14-16 Ekim 2009*, ed. Kadir Pektaş vd. (İstanbul: Ege Yayınları, 2010), 41-48.

⁵⁷ Veinç Gök Gürhan, "Akşehir Kurtarma Kazısı Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 156-169.

⁵⁸ Hasan Hüseyin Özdeniz - Zekeriya Şimşir, "Gevale Kalesi Kazılarında Ortaya Çıkarılan Seramiklerde Kap Formları", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 5 (2020), 59-76.

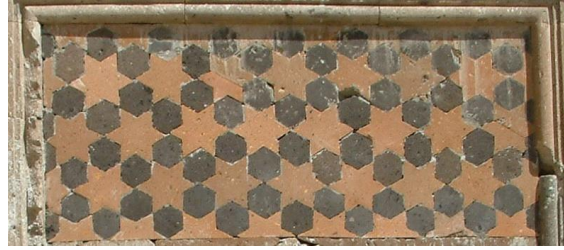
Kazılarda ele geçen önemli bir buluntu grubunu benzer örneklerden hareketle 12-13. yüzyıla tarihleyebileceğimiz kesme tuğla kaplama malzemeleri oluşturmaktadır. Kazısı yapılan alanın kuzeybatısındaki, henüz batı duvarı tespit edilemediği için eyvan olması muhtemel 3 No'lu birimde ele geçen bu malzeme grubu, daha kesine yakın tarih vermesi ve işleve yönelik yorum yapmamızı sağlaması açısından önemlidir.

Kare, beşgen, altıgen ve sekizgen birimlerle yapılan bu tür tuğla kaplama örnekleri Erzurum Tepsi Minare (12. Yüzyılın başları), Niksar Kırkkızlar Türbesi (1217-1220 civarı) ve Malatya Hötüm Dede Minaresi'nde (13. Yüzyılın ilk çeyreği) tespit edilmektedir. Erzurum Tepsi Minare'de kare, Niksar Kırkkızlar Türbesi'nde beşgen (Fotoğraf 102), Malatya Hötüm Dede Minaresi'nde ise sekizgen birimler kullanılmıştır.⁶³ Benzer bir düzenleme taş olarak Ani'de Selçuklu Sarayı olarak da adlandırılan yapıda tespit edilmektedir (Fotoğraf 103). 12-13. yüzyıla tarihlenen sarayın avlusunun doğu duvarındaki nişte altıgen şeklinde kesilmiş taşlarla Niksar örneğinde olduğu gibi sekiz kollu bir yıldız düzenlemesi oluşturulmuştur. Sivri kemerli, çevresi silmelerle ters U şeklinde çevrilmiş olan bu nişin bulunduğu mekân, Beyhan Karamağaralı tarafından hükümdara mahsus bir yer olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴

Fotoğraf 102.

Niksar Kırkkızlar Türbesi'ndeki pano

Fotoğraf 103.

Ani Selçuklu Sarayı'ndaki niş

Niksar Kalesi buluntuları içerisinde ilginç bir buluntun grubunu sırlı taşlar oluşturmaktadır. Bu taşların işlevleri ve kullanım yeri henüz tam olarak anlaşılamamıştır.

Niksar, 1085 yıllarında Türkler tarafından alınmasından sonra Danişmendli Beyliği'nin başkenti olmuştur. Bu nedenle Danişmendlilerin kaleye yerleştikleri kesindir. Bu durumda Niksar Kalesi'nde, bir Danişmendli sarayının olması gerekir. Soru sarayın yerinin neresi olduğudur. Kazı yapılan alan Niksar İç Kalesi'nin en yüksek noktasındaki dördüncü terasta yer almaktadır. Terasın doğusunda kazısı sürmekte olan bu nedenle henüz işlevleri tam olarak belirlenemeyen mekânlar, batısında ise İç Kale mescidi bulunmaktadır. Kazısı yapılan mekânlardan kuzeybatıdaki 3 No'lu birimde ele geçen kesme tuğla parçalar ile sırlı taşlar burada özellikli bir yapı olduğuna işaret etmektedir.

⁵⁹ Ali Baş, "2015 Yılı Keykubadiye Sarayı Kazısı", 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 2016* (Edirne: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017) 2/63-78.

⁶⁰ Muharrem Çeken, "Kubadabat Sarayı Kazısı Selçuklu Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 110-119.

⁶¹ Muharrem Çeken, "Hasankeyf Kazısı Seramik Fırınları, Atölyeleri ve Seramikleri", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 243-261.

⁶² Lale Bulut, "Samsat Kazısı Buluntuları", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007), 172-197; Tugay Polat, *Adıyaman Müzesinde Bulunan Samsat Sırlı Seramikler*, (Konya: Palet Yayınları, 2021).

⁶³ Bakırer, *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I*, 175-176.

⁶⁴ Beyhan Karamağaralı, "1991 Ani Kazıları", *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı Ankara 25-29 Mayıs 1992*, (Ankara 1993), 510.

Anadolu'daki Konya⁶⁵, Diyarbakır⁶⁶ ve Harput⁶⁷ gibi saray bulunan Selçuklu Dönemi kalelerindeki saray-mescit ilişkisi Niksar İç Kalesi'nde de gözlenmektedir. Ele geçen buluntularla Kale Mescidi birlikte değerlendirildiğinde, Danişmendli Sarayı'nın bu alanda olması yüksek bir ihtimaldir.

Author Contributions / Yazarların Katkısı: This article is a work with five-authors. The contribution of the aforementioned authors to the preparation of the article is equal. / Bu makale, beş yazarlı bir eserdir. Makalenin hazırlanmasına söz konusu yazarların katkısı eşittir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Acara Eser, Meryem. "Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramiklerinden Kuş ve Balık Figürlü Örnekler". *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 48 (2019), 41-60.
- Acara Eser, Meryem. "Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramik Buluntuları: İlk Sonuçlar ve Yerel Üretim İzleri". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 37/1 (2020), 136-153.
- Ayhan, Gökben. "Hasankeyf Kazısı Lüle Buluntularının Değerlendirilmesi". *Sanat Tarihi Dergisi* XIX/I (2010), 1-22.
- Aytaç, İsmail. "Harput İç Kale Kazılarında 2015-2016 Yıllarında Bulunan Tütün Ürünlerinin Değerlendirmesi". *Yaşar Erdemir'e Armağan Sanat Tarihi Yazıları*. ed. Osman Kunduracı vd., 567-608. Konya: Literatürk Academia, 2019.
- Aytaç, İsmail. "Elazığ Coğrafyasında Oyun Kavramına Genel Bir Bakış ve Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Oyuna Dair Küçük Buluntular". *XXIII Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*. ed. Gülgün Yılmaz-vd. 86-102. Edirne: 2021.
- Bakırer, Ömür. *Selçuklu Öncesi ve Selçuklu Dönemi Anadolu Mimarisinde Tuğla Kullanımı I-II*. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1981.
- Baykan, Daniş. "Nif Dağı Kazısı Karamattepe ve Balıcaoluk'ta Bulunan Ok Uçları". *Masrop Dergisi* 9/12 (2017), 18-40.
- Bryer, Anthony-Winfield, David. *Karadeniz'in Orta Çağ Dönemi Eserleri ve Topoğrafyası I- II*. çev. İsmail Köse. Ankara: Türk Tarik Kurumu Yayınları, 2000.
- Altınsapan, Erol. "Karacahisar Kalesi Kazılarında (2011-2014) Çıkan Ok Uçları". *Eskişehir Valiliği Şehir ve Değer Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2021), 31-35.
- Baş, Ali. "2015 Yılı Keykubadiye Sarayı Kazısı". 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı 23-27 Mayıs 2016*, 2/63-78. Edirne: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2017.
- Baykara, Tuncer. "Türkiye Selçukluları Devrinde Niksar". *I. Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 189-194. Ankara:1984.
- Baykara, Tuncer. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.

⁶⁵ Yaşar Erdemir, "Konya Sarayı II. Kılıçarslan Köşkü", *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, ed. Mehmet Ali Hacı Gökmen vd., (İstanbul: Deva Matbaacılık, 2021), 1/82-187.

⁶⁶ İrfan Yıldız, "Diyarbakır Artuklu Sarayı", *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, ed. Mehmet Ali Hacı Gökmen vd., (İstanbul: Deva Matbaacılık, 2021), 2/20-61; Mehmet Ali Çelebi, "Konya İç Kalesi ve Anadolu Selçuklu Sarayı", *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*, ed. Mehmet Ali Hacı Gökmen vd., (İstanbul: Deva Matbaacılık, 2021), 1/190-298.

⁶⁷ Ertuğrul Tanık, *Ortaçağda Harput*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 50-51.

- Baykara, Tuncer. “Niksar Kalesi ve Tarihi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*. Prof. Dr. Hamit Zübeyr Koşay'ın Hatırasına Armağan 24/2 (1996), 77-95.
- Bostan, M. Hanefi, “Niksar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 33/199-122., İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bostan, M. Hanefi. “XV. Asrın Ortalarında Niksar Şehrinin Sosyal ve İktisadi Hayatı”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 1 (2000) 187-208.
- Bulut, Ahmet Emirhan. *Pontos Bölgesi Basamaklı Tünelleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Bulut, Lale. “Samsat Kazısı Buluntuları”. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı. 172-97. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Cezar, Mustafa. *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1985.
- Cinlioğlu, Halis Turgut. *Osmanlılar Zamanında Tokat*. Tokat: Tokat Matbaası, 1952.
- Cumont, Franz- Cumont, Eugène. *Studia Pontica II, Voyage d'exploration archéologique dans le Pont et la Petite Armenia*. Bruxelles: 1906.
- Çayırdağ, Mehmet. “Niksar-Tokat-Gümenek ve Kayseri-Palas'ta Üç Kitabe”. *Belleten* 52 (1993), 55-57.
- Çal, Halit. *Niksar'da Türk Eserleri*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Çeken, Muharrem. “Kubadabat Sarayı Kazısı Selçuklu Seramikleri”. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı. 110-119. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Çeken, Muharrem. “Kubadabat Sarayı Kazısı Selçuklu Seramikleri”. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı. 243-261. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Çelebi, Mehmet Ali. “Konya İç Kalesi ve Anadolu Selçuklu Sarayı”. *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*. ed. Mehmet Ali Hacı Gökmen vd. 1/190-298. İstanbul: Deva Matbaacılık, 2021.
- Dağlı, Yücel -Kahraman, Seyid Ali (haz). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-kırım-Girit*. 2,1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Demir, Mustafa. “Danişmendli Emâreti'nin Kurucuları”. *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi* 10/1 (2008), 141-149.
- Doğancı, Kamil. “Antik Çağ'da Sahil Kentlerini İç Bölgelere Bağlayan Kara Yolları”. *Journal of History School* 44 (2020), 129-156.
- Erdemir, Yaşar. “Konya Sarayı II. Kılıçarslan Köşkü”. *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*. ed. Mehmet Ali Hacı Gökmen vd., Cilt 1/82-187. İstanbul: Deva Matbaacılık, 2021.
- Eser, Erdal-Görür, Muhammet-Acara Eser, Meryem. “Divriği Kalesi: 2016”. *39. Kazı Sonuçları Toplantısı (22-26 Mayıs 2017, Bursa)*. 3/345-354. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2018.
- Foss, Clive-Winfield, David. *Byzantine Fortifications, An Introduction*. Pretoria: University of South Africa, 1986.
- Gabriel, Albert. *Monuments Turc d'Anatolia*. II. Cilt. Paris: 1934.
- Göknül, Arda. “Eski Ahlat Şehri Kazısı 2006-2007 Yıllarına Ait Sırsız Seramik Tipolojisi”. *XIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler 14-16 Ekim 2009*. ed. Kadir Pektaş vd. 41-48. İstanbul: Ege Yayınları, 2010.
- Gök Gürhan, Sevinç. “Akşehir Kurtarma Kazısı Seramikleri”. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı. 156-169. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.
- Gündoğdu, Hamza vd. *Tarihi Yaşayan İl Tokat*. Ankara: PYS Yayınları, 2006.
- Gürbüz, Adnan. “Danişmendlilerden Osmanlılara Niksar Kalesi”. *Danişmendliler Sempozyumu 12-13 Kasım 2015 Bildiriler*. Yay. haz. Ali Çelikel-Murat Serdar, 249-266. Ankara: 2016.
- Hamilton, William J. *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with Some Account of their Antiquities and Geology*. 1. Cilt. London, 1842.
- Karamağaralı, Beyhan. “1991 Ani Kazıları”. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı Ankara 25-29 Mayıs 1992*. 509-530. Ankara: 1993.
- Karamağaralı, Nakış. “Ahlat Sırlı Seramikleri”. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*. ed. Gönül Öney-Z. Çobanlı. 133-153. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2007.

- Karasu, Yunus Emre. *Komana Anadolu Selçuklu Seramikleri*. Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Kaymakçı, Salih. “Doğu Pontos Bölgesi Kaleleri ve Basamaklı Tünellerine Bir Önek: Kalendere Kalesi-Yeni Bulgular Işığında Arkeolojik Bir Değerlendirme”. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 28 (2020), 569-586.
- Lafli, Ergün-Patacı, Sami. “Roma Döneminde Tokat İli'nin Arkeolojisi ve Tarihi: Neocaesarea (Niksar) ve Zela (Zile) Kentleri”. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu 01-03 Kasım 2012 Tokat Bildirileri*. 1/210. Tokat:2012.
- Lenep, Van-John, *Travels in Little-Known Parts of Asia Minor; with Illustrations of Biblical Literature and Researches in Archaeology*. 1. Cilt. London: 1870.
- Magie, David. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ*, 1. Cilt. Princeton: Princeton Üniversitesi Yayınları, 1950.
- Mayor, Adrienne. *Mithradates*. çev. Gürkan Ergin. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2013.
- Ermiş, Ü. Melda. “Niksar’da Roma ve Bizans Dönemi’ne ait Arkeolojik Veriler”. *Höyük*, 7 (2014), 43-66.
- Ökse, Tuba. *Arkeolojik Çalışmalarda Seramik Değerlendirme Yöntemleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002.
- Özaydın, Abdulkerim. “Danışmendliler”. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/469-473, İstanbul: 1993.
- Özcan, Koray. “Ortaçağda Anadolu’nun İdarî Coğrafyasına Bakış Anadolu’da Selçuklu İdarî Birimleri”. *Coğrafi Bilimler Dergisi* 3/1 (2005), 73-99.
- Özcan, Koray. “Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i”. *Bilgi* 38 (2006), 161-184.
- Özdeniz, Hasan Hüseyin ve Şimşir, Zekeriya. “Gevale Kalesi Kazılarında Ortaya Çıkarılan Seramiklerde Kap Formları”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 5 (2020), 59-76.
- Solmaz, Sefer. *Danışmendliler Devleti ve Kültürel Mirasları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Strabon. *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*. çev. Adnan Pekman. İstanbul:Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Tanık, Ertuğrul. *Ortaçağda Harput*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Uysal, Zekiye. “Kubadabad Kazılarında (2005-2010) Bulunan Cam Kadehler”. *Turkish Studies* 8/3 (2013), 609-623.
- Uzunçarşılıoğlu, İsmail Hakkı. *Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından Tokad, Niksar, Zile, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet, Kaza ve Nahiye Merkezlerindeki Kitabeleri*. İstanbul: Maarif Vekâleti Yayınları, 1927-1345.
- Van Dam, Raymond. “Hagiography and History: The Life of Gregory Thaumaturgus”. *Classical Antiquity* [1/2 \(1982\)](#), 272-308.
- Verdu Martinez, Ezgi Hakan. “Oyuncak Türü Olarak Pişmiş Toprak Düdükler”. *Sanat ve Tasarım Dergisi* 2 (2012), 74-108.
- Yavuzylmaz, Ahmet. “Gevale Kalesi Cam Bilezik Buluntuları (2013-2015)”. *XX. Uluslararası Ortaçağ Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 02-05 Kasım 2016*. ed. Ela Taş. 49-61. Sakarya: 2017.
- Yıldız, İrfan. “Diyarbakır Artuklu Sarayı”, *Selçuklu Dönemi Saraylar ve Köşkler*. ed. Mehmet Ali Hacı Gökmen vd. 2. Cilt/20-61. İstanbul: Deva Matbaacılık, 2021.
- Yürüdü, Eren, *Niksar Şehir Coğrafyası*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2009.

Selçuklu Üslûbundaki Osmanlı Ciltlerinde Edebî Bir İbare: Şifâu'l-Kulûb Likâu'l-Mahbûb

Fatma Şeyma BOYDAK

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü,
Konya, Türkiye, seyma.boydak@selcuk.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 31.10.2022

Kabul: 12.12.2022

Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

İslam Sanatları,
Selçuklu Cilt Sanatı,
Şifâu'l-kulûb likâu'l-
mahbûb,
Osmanlı Ciltleri,
Kapak İçi.

Orta çağ Türk-İslam ciltleri içerisinde Selçuklu ve Beylikler devrinde üretilen ciltler, çok çeşitli süslemeleri ve üzerlerinde yer alan Arapça ibareler bakımından öne çıkmaktadır. Bu dönemde ciltlerin deri kapak içleri; rûmî, bitkisel (hatâî) ve geometrik motiflerle tezyîn edilmiştir. Geometrik desenlerin pafta içlerine yerleştirilen çeşitli ibareler ise bilhassa dikkat çekmektedir. Makalenin konusu, bu ibarelerden biri olan “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” (Kalplerin şifası, sevgiliye kavuşmaktır) cümlesinin yer aldığı ciltlerdir. Yapılan incelemeler neticesinde kapak içinde bu ibarenin bulunduğu üç cilt tespit edilmiştir. Bunlar; Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881 ve BNF Persan: 1314 envanter numaralı yazma eserlerin ciltleridir. Ciltlerin kapak içi deseni 4 adet altıgen ve 1 adet 4 köşeli yıldız olmak üzere 5 farklı paftadan oluşmaktadır. “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” cümlesi, altıgen paftaların içerisinde ½ oranında ters simetrik olarak yer almaktadır. Ciltler, 14. yüzyılın sonuna ve 15. yüzyıla tarihlendirilmiştir. İbareye Türk sanat ve mimarisinin çeşitli şubelerinde rastlamak mümkündür. Edebî eserlerde de çeşitli varyasyonlarıyla birlikte bu cümleye yer verilmiştir. Tespit edilen ciltler tezyîni özellikleriyle Selçuklu üslûbunun erken Osmanlı dönemi ciltlerinde yansımalarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bilhassa kapak içlerinde yer alan Arapça ibare bu yansımanın önemli delillerindedir.

A Literary Phrase on the Ottoman Bindings in the Seljuk Style: Shifâ' al-qulûb liqâ' al-mahbûb

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 31.10.2022

Accepted: 12.12.2022

Published: 31.12.2022

Keywords:

Islamic Arts,
Seljuk Bookbinding
Art, Shifâ' al-qulûb
liqâ' al-mahbûb,
Ottoman Bindings,
Doublure Cover.

Among the medieval Turkish-Islamic bindings, the bindings produced during the Seljuk and Principalities periods stand out in terms of various ornaments and Arabic phrases on them. In this period, the leather doublures cover of the bindings are decorated with rûmî, floral (hatâî) and geometric motifs. Various phrases placed inside geometric patterns are particularly striking. The subject of the article is the bindings in which the sentence “Shifâ' al-qulûb liqâ' al-mahbûb” (The healing/well-being of the hearts depends on the coming-together of the lovers), which is one of these phrases. As a result of the examinations, three binding have been identified in which this sentence is included on the doublure cover. These are the bindings of the manuscripts with inventory number Suleymaniye ML Ayasofya: 2855, Suleymaniye ML Ayasofya: 3881 and BNF Persan: 1314. The inside cover pattern of the bindings consists of 5 different sheets, including 4 hexagons and 1 4-armed star. The sentence “Shifâ' al-qulûb liqâ' al-mahbûb” is located in the hexagonal sheets in a reverse symmetrical ½ ratio. The bindings are dated to the end of the 14th century and the 15th century. It is possible to come across this phrase in various branches of Turkish art and architecture. This sentence has been included in literary publications with its various variations. The identified bindings are important in terms of showing the reflections of the Seljuk style on the early Ottoman period bindings with their ornamental features. Especially the Arabic phrase on the doublures cover is one of the important proofs of this reflection.

Atf/Citation: Boydak, Fatma Şeyma. “Selçuklu Üslûbundaki Osmanlı Ciltlerinde Edebî Bir İbare: Şifâu'l-Kulûb Likâu'l-Mahbûb”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 100-116. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.25>

“This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)”

GİRİŞ

Teclid (ciltçilik), yazılan metni kitap formunda korumak amacıyla icra edilen ve geçmiş Uygur dönemine kadar uzanan bir sanat koludur. Ciltçiliği sanat kolu haline getiren asıl vasıfları, ciltler üzerinde yer alan süslemeler ve yazılardır. Türk-İslam cilt sanatı tarihinde yüzyıllar içerisinde gelişim ve değişim gösteren tezyînât ve yazılara ciltlerin ön-arka kapak, sertâb, mikleb ve kapak içleri olmak üzere tüm bölümlerinde rastlamak mümkündür. Orta çağ Türk-İslam ciltleri içerisinde gerek çok çeşitli süslemeleri gerekse yazının kullanımı bakımından Selçuklu ve Beylikler devrinde üretilen ciltler ön plana çıkmaktadır. Rûmî, geometrik, geçme, örgü ve zencerekler bu dönem cilt bezeme repertuarının başlıca elemanlarıdır.¹

Selçuklu üslûbündeki ciltlerin kapak içleri, genellikle kahverengi ve tonlarındaki derilerle kaplıdır. Deri türü, sahtiyan yani işlenmiş keçi derisidir. Bu dönem ciltlerinin kapak içleri tıpkı kapak yüzeylerinde olduğu gibi çok çeşitli desenlerle tezyîn edilmiştir. Deri kapak içine tezyînât, genellikle soğuk baskı tekniğiyle² sıcak press uygulamasıyla yapılmıştır. Selçuklu ciltlerinin kapak içlerinde iri rûmî motiflerinden müteşekkil desenler görülmekle birlikte Selçuklu üslûbunun devam ettirildiği 14. yüzyıl Beylikler devri ciltlerinin kapak içlerine, geometrik desen tasarımının hâkim olduğu tezyînât uygulanır hale gelmiştir. Bu desenlerin içi; rûmî, örgü-geçme ve bitkisel (hatâî) motiflerle bezenmiştir. Motiflerle birlikte çeşitli Arapça ibarelere de bu desenlerin pafta içinde yer verilmiştir.³

15. yüzyılda Selçuklu üslûbunda üretilen Osmanlı devri ciltlerinin kapak içlerinde de benzer geometrik tezyînâta rastlanmaktadır. Bu örnekler, Selçuklu cilt geleneğinin erken Osmanlı cilt sanatında devamlılığı bakımından önem arz etmektedir.⁴ Kapak içindeki geometrik desenleri oluşturan paftaların bazısında, Arapça yazılmış dua ya da övgü maksatlı çeşitli ibareler yer almaktadır.⁵ Bu ibarelerden birisi çalışma konumuz olan “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” (شفاء القلوب لقاء المحبوب) cümlesidir. Cümlenin Türkçe tercümesi, “Kalplerin şifası, sevgiliye kavuşmaktır” şeklindedir. Cümlenin literatürümüzdeki yeri üçüncü başlık altında ele alınmıştır.

Cilt sanatı literatüründe, -kapak içinde- “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” yazılı ciltleri konu edinen herhangi bir akademik yayın bulunmamaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde kapak içinde “şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” yazılı üç cilt tespit edilmiştir. Bunlar; *Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya Koleksiyonundaki 2855 ve 3881* envanter numaralı yazma eserlerin ciltleri ve

¹ Duncan Haldane, *Islamic Bookbindings in the Victoria and Albert Museum* (London: The World of Islam Festival Trust, 1983); Zeren Tanındı, “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde Ortaçağ İslam Ciltleri”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık 4*, (İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü, 1990), 102-149; Ahmet Saim Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt San’atı’nın Özellikleri”, *I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993), 185-187; Ahmet Saim Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”, *Türkler Ansiklopedisi*, ed. Hasan Celal Güzel vd. (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 7/936-938.

² Soğuk baskı tekniği: ‘Soğuk’ terimi cild sanatında altınsız anlamında kullanılmaktadır. Soğuk baskı, altın kullanılmadan kalıp, çivi ve diğer el aletlerinin deriye direk basılarak ya da vurularak desenin çıkarılması tekniğidir.

³ Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”, 7/940.

⁴ Selçuklu cilt sanatının Osmanlı cilt sanatına etkileri hakkında detaylı bilgi için bk. Ahmet Saim Arıtan, “Selçuklu Cildi’nin Osmanlı Cildi’ne Etkileri”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Araştırmaları Sempozyumu*, haz. Sema Alpaslan (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2001), 1/29-40; Savaş Maraşlı, “Amasya II. Bayezid İl Halk Kütüphanesi’nde Bulunan 15. Yüzyıl Osmanlı Ciltlerinde Anadolu Selçuklu Cilt Geleneği Etkisi”, *İstem 9* (Haziran 2007), 219-234; Fatma Şeyma Boydak, “Reflections of Seljuk Bookbinding Style on the 15th Century Ottoman Bindings (Examples of Çorum Hasan Pasha Manuscript Library)”, *Hitit İlahiyat Dergisi 20/1* (Haziran 2021), 233-262.

⁵ Cilt kapak içinde yer alan benzer bir diğer ibare için bk. Fatma Şeyma Boydak, “A Prayer Phrase on the Doubleures Cover of the Principalities Period Turkish-Islamic Bindings: al-‘İzz al-dâ’im wa’l-iqbâl”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 24/46* (Aralık 2022), 291-317.

Bibliothèque Nationale de France (BNF) Persan: 1314 envanter numaralı yazma eserin cildir. Literatüre katkı sağlamak amacıyla bu ibarenin yer aldığı ciltler makale konusu olarak belirlenmiştir. Makaledeki amaç, edebî bir ifade olan “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” cümlesinin Türk cilt sanatında kullanımını ortaya koymak, kullanım nedenini tespit etmeye çalışmak ve özellikle bu cümlenin yer aldığı ciltlerin süslemelerini muasır ciltler ve diğer sanat ürünleriyle mukayese ederek detaylı bir şekilde incelemektir.

1. Tespit Edilen Selçuklu Üslûbundaki Osmanlı Ciltlerinin Desen Analizi

Bu başlıkta çalışma kapsamına alınan Selçuklu üslûbundaki Osmanlı ciltleri; malzeme, teknik ve tezyînâtları açısından analiz edilmiştir. Ayrıca bu ciltlere sahip kitapların muhtevası, -mevcut olanların- tezhip özellikleri ve vakıf kayıtları incelenmiş, bu sayede örneklerin tarihlendirmeleri teyit edilmeye çalışılmıştır.

1.1. Örnek 1: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855 Envanter Numaralı Cilt

İlk örnek, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nin Ayasofya koleksiyonunda bulunan 2855 envanter numaralı yazma eserin cildir. Eserin adı, *Tuhfetü'l-Vüzerâ* olup türü, siyasetnâmedir.⁶ Arapça yazılan eser, 142 varaktan oluşmaktadır. Yazma eserin 1a ve 142b numaralı varaklarında Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu II. Bâyezîd (886/1481-918/1512)'e ait vakıf mühürleri (Fotoğraf 3) ve 1a numaralı varağında ise I. Mahmûd (1143/1730-1168/1754)'a ait tuğralı vakıf mührü (Fotoğraf 2) bulunmaktadır. Yazma eserin unvân sayfası⁷ tezhibi, kubbeli formda olup pafta içleri çift tahrir tekniğinde bitkisel ve rûmî motiflerden oluşan desenle bezenmiştir. Pafta ortasında zerendûd tekniğinde⁸ celî sülûs hattıyla besmele yazılıdır. Yazma eserin 142b numaralı varağında ferâğ (ketebe) kaydı⁹ yer almaktadır. Ferâğ kaydına göre kitap, 861/1456 tarihinde istinsâh edilmiştir (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 1-3: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, vr. 1a ve varaktaki vakıf mühürleri¹⁰

⁶ *Tuhfetü'l-Vüzerâ*, ideal devlet yönetimi ve ideal yönetici tipini oluşturmak amacıyla, yol gösterici ve öğüt verici nitelikte yazılmış Osmanlı dönemine ait bir siyasetnâmedir. İçerisinde; Erdeşîr-i Behmen, Büzürümîhr, Lokman Hakîm, İbn Sînâ, Bukrat (Hipokrat), Sokrat (Sokrates) ve Eflatun (Platon)'un öğütlerine yer verildiği ifade edilmektedir. Bk. Süleyman Eroğlu - Mustafa Uluocak, “Mensur Bir Siyasetname Risalesi: *Tuhfetü'l-vüzerâ*”, *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Haziran 2021), 255-277.

⁷ Unvân sayfası, Mushaf haricindeki yazma eserlerin metninin başladığı ilk sağ sayfadır. Bu sayfa tezhibine “unvân sayfası tezhibi” denir. İklîl, kubbeli ve mürekkep gibi çeşitli formları vardır. Ayrıntılı bilgi için bk. Gülnur Duran, “Serlevha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/567.

⁸ Zerendûd: Farsça ‘altın sürülmüş’ demektir. Zerendûd tekniğinde yazı, zermürekkep haline getirilmiş varak altının fırçayla sürülmesiyle hazırlanmaktadır.

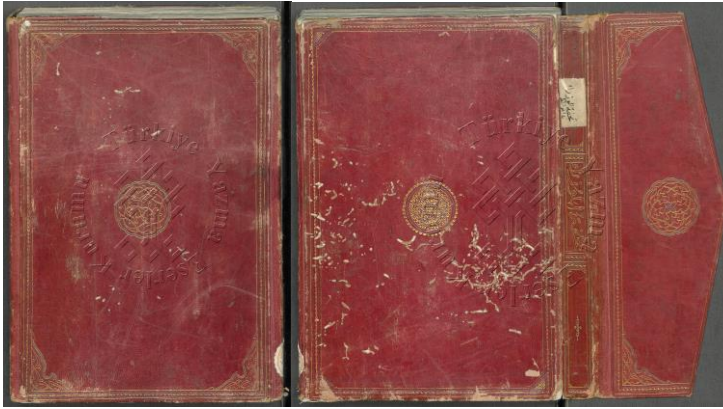
⁹ Ferâğ kaydı: Müstensihler tarafından yazma eserlerin genellikle sonuna konulan ve eserin istinsahnın bittiğini belirten kayıttır. Yazma eserlerin sonuna, eserin tamamlandığını belirtmek için bazen tek bazen de üç adet \aleph (mim) harfi de eklenmiştir. Orhan Bilgin, “Ferâğ Kaydı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/354-355; Orhan Bilgin, “Yazma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/372

¹⁰ Vakıf mühürleri hakkında detaylı bilgi için bk. Günay Kut - Nimet Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1984), 20, 31.

Fotoğraf 4-5: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, vr. 1b-2a ve 142b¹¹

Cildin derisi, sahtiyan yani işlenmiş keçi derisi olup rengi, kızıl kahverengidir. Cilt tezyînatı, çivi ve küçük kalıplar kullanılarak yapılmıştır. Cildin ön ve arka kapak tezyînatı, kenar bezemesi hariç farklıdır (Fotoğraf 6). Kapaklar, altın cedveller arasında ince sarmal kenar bezemesiyle çevrilidir. Kenar bezemesi zermürekkep boyalıdır. Ön kapak ve mikleb köşebendi aynı form ve tezyînatı sahiptir. Köşebentler, klâsik tarza yakın olup kenar dilimleri Fatih devri ciltlerinde sıklıkla görülen içeriye doğru yuvarlak kıvrımlı formdadır (Fotoğraf 7-8).¹² Köşebentlerin dilimleri zermürekkep ve mavi boya ile boyalıdır. Köşebent içleri ayırma rûmillerden oluşan ½ oranında simetrik desenle bezeli olup desen altınla boyanarak belirgin hale getirilmiştir. Arka kapak köşebendi ise üçgen formda olup içi 4 kademeli altın boyalı geçme ile bezelidir. Köşebent etrafı mavi boya ile tahrirlenmiştir (Fotoğraf 9).

Fotoğraf 6: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Ön-arka kapak, sertâb ve mikleb

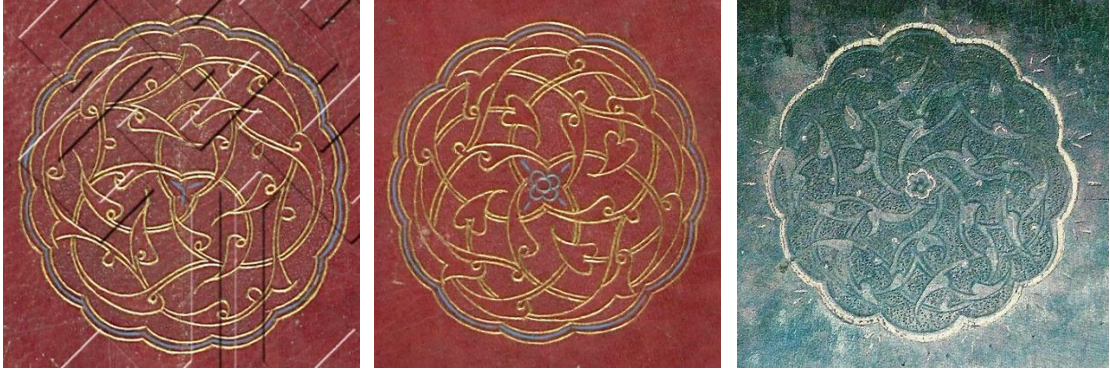

Fotoğraf 7-9: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Ön kapak, mikleb ve arka kapak köşebentleri

¹¹ Yazma esere ait tüm fotoğraflar, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na aittir. Arşiv Kaydı: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, Envanter No: 2855, (Erişim 19 Ocak 2021).

¹² Fatma Şeyma Boydak, "Fâtih Devri Cild Sanatı", *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, ed. Ümit Güneş vd. (İstanbul: İlmî Etüdler Derneği, 2016), 3/229.

Ön kapak ve mikleb şemseleri dilimli dairevî formdadır (Fotoğraf 10-11). Ön kapak şemsesi 15 dilimli, mikleb şemsesi ise 12 dilimlidir. Ön kapak şemsesindeki dairevî rûmî desen tasarımı merkezde 3 köşeli yıldız meydana getirmekte iken, mikleb şemsesindeki benzer rûmî desen ise merkezde 4 köşeli yıldız oluşturmaktadır. Şemselerin dilimleri altın ve mavi boya ile tahrirlenmiştir. Arka kapak şemsesi, Selçuklu cilt şemselerinin form ve tezyînatına sahiptir. Dairevî şemsenin etrafı çift sıra altın dilimlerle çevrilidir. Şemse içi ise girift geçmelerden oluşan desenle bezelidir. Geçme desenler kısmen mavi boya çoğunlukla da altınla boyalıdır (Fotoğraf 13).

Fotoğraf 10-11: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Ön kapak ve mikleb şemseleri

Fotoğraf 12: Rûmî tezyînatlı dilimli dairevî şemse (Süleymaniye YEK Ayasofya: 3617)

Süleymaniye YEK Ayasofya: 3617 envanter numaralı cildin biri rûmî diğeri geçme tezyînatlı ön ve arka kapak şemseleri örneğimizle çok benzerdir (Fotoğraf 12). 15. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilen geçme tezyînatlı cilt, -örneğimizde olduğu gibi- Selçuklu cilt üslûbunun Osmanlı dönemindeki yansımaları olarak değerlendirilmiştir.¹³ Süleymaniye YEK Reisülkütüp: 226 envanter numaralı 888/1453 tarihli eserin cilt kapak içinde de benzer rûmî tezyînatlı şemse vardır.¹⁴ Kastamonu YEK: 3654 envanter numaralı 856/1452 tarihli eserin cildi ise içi geçmelerle bezeli dairevî şemseli olup gerek tezyînat türü gerekse münavebeli zermürekkep uygulaması bakımından örneğimizin arka kapağıyla oldukça benzerdir (Fotoğraf 14).¹⁵

Fotoğraf 13: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Arka kapak şemsesi

Fotoğraf 14: Selçuklu üslûbunda geçme tezyînatlı dairevî şemse (Kastamonu YEK: 3654)

¹³ Ahmet Saim Arıtan, *Konya Dışındaki Müze ve Kütüphanelerde Bulunan Selçuklu ve Selçuklu Üslûbunu Taşıyan Cilt Kapakları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992), 107.

¹⁴ Arıtan, "Selçuklu Cildi'nin Osmanlı Cildi'ne Etkileri", 40.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Fatma Şeyma Boydak, *Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cildleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 421.

Cildin sertâbı üç paftaya ayrılmıştır. Orta paftaya zermürekkeple kitabın adı (Tuhfetü'l-Vüzerâ - تحفة الوزراء) yazılmıştır. Yanlardaki paftalarda ise örgüler bulunmaktadır. Pafta araları ince sarmal arasuyu ile bezemelidir (Fotoğraf 15).

Fotoğraf 15: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Sertâb

1.2. Örnek 2: Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881 Envanter Numaralı Cilt

İkinci örnek, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Ayasofya koleksiyonunda bulunan 3881 envanter numaralı yazma eserin cildir. Eserin adı, *Şerhu Dîvâni Ebî Mihcen es-Sekafî*; müellifi ise, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî'dir. 22 varaktan müteşekkil olan eserin dili Arapça, konusu ise Arap Edebiyatı'dır. Yazma eserin 1a numaralı varığında Yavuz Sultan Selim (918/1512-926/1520)'e ait sülüs müsennâ hattıyla altlı-üstlü istif edilmiş ve dört kere tekrar eden -Tevekkülî 'alâ Hâlikî- yazılı dairevî mühür (Fotoğraf 18), I. Mahmûd (1143/1730-1168/1754)'a ait tuğralı vakıf mührü (Fotoğraf 17), 1a ve 142b numaralı varaklarında ise Fâtiḥ Sultan Mehmed'in oğlu II. Bâyezîd (886/1481-918/1512)'e ait vakıf mührü (Fotoğraf 19) bulunmaktadır. Eserin 1a numaralı varığında kitap ve müellif adının beyne's-sütûr şeklinde yazılı olduğu alan dikdörtgen ince arasuyu, altın cedveller ve bedahşî lacivert renkte iplikle çevrilidir. Müellif adının yazılı olduğu paftanın sol tarafında rûmî motiflerinden oluşan ½ oranında simetrik zemini lacivert desenli yatay tığ yer almaktadır (Fotoğraf 20). Yazı aralarında da geçme motifleri vardır (Fotoğraf 21).

Fotoğraf 16-19: Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881, vr. 1a ve varaktaki mühürler¹⁶

Fotoğraf 20-21: Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881, vr. 1a'daki tezhîbler¹⁷

¹⁶ Vakıf mühürleri hakkında detaylı bilgi için bk. Kut - Bayraktar, *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*, 20, 22, 31.

¹⁷ Yazma esere ait tüm fotoğraflar, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'na aittir. Arşiv Kaydı: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Ayasofya Koleksiyonu, Envanter No: 3881, (Erişim 18 Ocak 2021).

Fotoğraf 22: Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881, Ön ve arka kapak

Cildin derisi, koyu kahverengi sahtiyandır. Cilt tezyînâtı, soğuk baskı tekniğiyle çivi ve küçük kalıplar kullanılarak yapılmıştır. Cildin ön ve arka kapak tezyînâtı aynıdır (Fotoğraf 22). Cildin sertâb ve miklebi mevcut değildir. Kapaklar, çizgi demiriyle yapılmış soğuk cedveller, ince sarmal ve şeklindeki zencerekli kenar bezemeleriyle çevrilidir. Zencerekli kenar bezemesinin benzer örneği, Amasya YEK: 851 ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed: 538 envanter numaralı Selçuklu üslûbundaki ciltlerde de yer almaktadır.¹⁸

Fotoğraf 23-24: Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881, Köşebent ve şemseden detay

Cildin köşebentleri üçgen formda olup içi 4 kademeli geçme motifleriyle bezelidir. Köşebendin iki ucunda sade tığlar bulunmaktadır (Fotoğraf 23). Ön-arka kapak şemseleri, Selçuklu üslûbunu yansıtan tezyînâta sahip olmakla birlikte Osmanlı klâsik dönem salbekli ve dilimli oval şemse formundadır (Fotoğraf 24). Şemselerin içi, 'V' formuna benzer çivilerle geçme motifleri oluşturacak şekilde tamamen tezyîn edilmiştir. Şemse dilimleri çift çizgilidir. Salbekler, Selçuklu geçme motiflerini yansıtan tarzda düğümlü ve dilimli oval formdadır. Cilt şemsesi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmed: 1509 envanter numaralı 1424 tarihli eserin cildiyle oldukça benzerdir.¹⁹ Aynı kütüphanedeki 6359 envanter numaralı cildin şemse içi bezemesi de örneğimizle oldukça benzerdir.²⁰

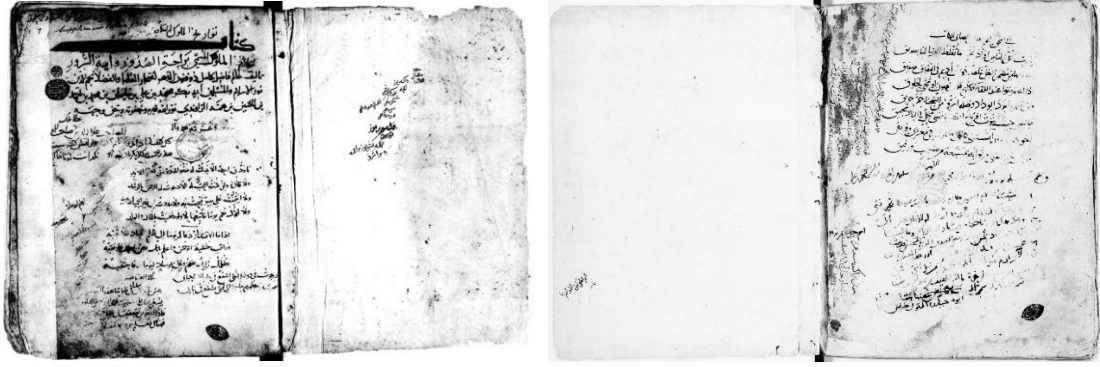
¹⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Arıtan, *Konya Dışındaki Müze ve Kütüphanelerde Bulunan Selçuklu ve Selçuklu Üslûbunu Taşıyan Cild Kapakları*, 71-72, 143.

¹⁹ Julian Raby - Zeren Tanındı, *Turkish Bookbinding in the 15th Century The Foundation of an Ottoman Court Style* (London: Azimut Editions, 1993), 24.

²⁰ Yasin Çakmak, "Topkapı Sarayı Müzesi Depolarındaki Geçme-Örgü Tezyinatlı Cilt Grubu ve Bir Mücellit İmzası", *Milli Saraylar Sanat Tarih Mimarlık Dergisi* 21 (Aralık 2021), 72.

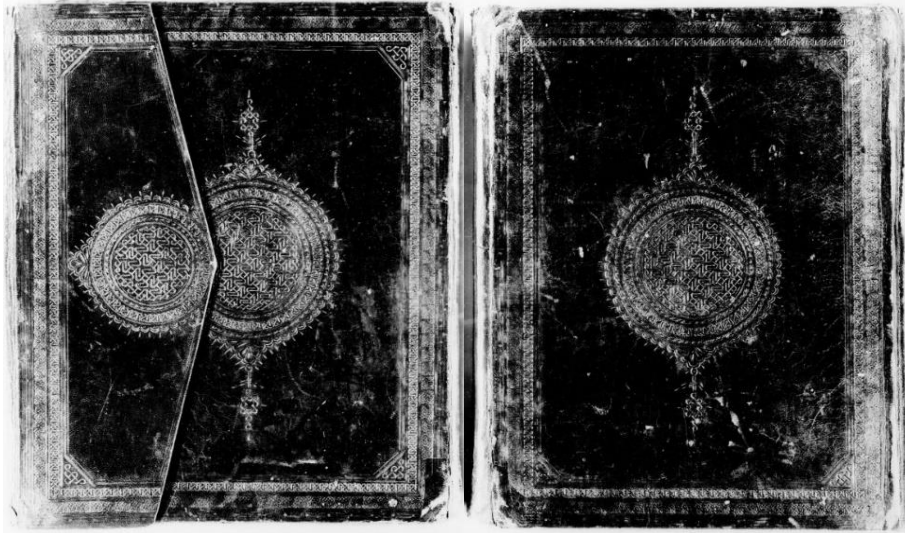
1.3. Örnek 3: BNF Département des manuscrits Persan: 1314 Envanter Numaralı Cilt

Üçüncü örnek, Bibliothèque Nationale de France (BNF) Département des manuscrits Persan: 1314 envanter numaralı yazma eserin cildir.²¹ Eserin adı, *Kitâbu Tevârîhu'l-Mülûk* olup kitap, 179 varaktan ibarettir. Yazma eserin, 1a ve 179b numaralı varaklarında, Fâtih Sultan Mehmed'in oğlu II. Bâyezîd (886/1481-918/1512)'e ait vakıf mührü bulunmaktadır (Fotoğraf 25). Ferâğ kaydına göre kitap, 635/1237 tarihinde istinsâh edilmiştir

Fotoğraf 25-26: BNF Persan: 1314, vr. 1a, 179b²²

Cildin ön ve arka kapak tezyînâtı aynıdır (Fotoğraf 27-28). Kapaklar sırasıyla dendanlı ters-düz tepelikli ve zencerekli kenar bezemeleriyle çevrilidir. Köşebentler üçgen formda olup içi 3 kademeli geçme ile tezyîn edilmiştir. Kapaklardaki şemseler, salbekli ve etrafı küçük dilimli dairevi formdadır. Şemselerin içi ise 'V' formuna benzer çivilerle geçme motifleri oluşturacak şekilde tamamen tezyîn edilmiştir. Şemselerin etrafı, çift sıra küçük dilimler ve ince sarmallı bezemeler arasında geometrik geçmeli arasuyu ile çevrilidir. Dilim aralarında küçük sade tığlar bulunmaktadır. Salbekler, örgü şeklindedir. Mikleb tezyînâtı da kapaklarla aynıdır. Mikleb şemsesi, kapak şemselerine göre daha küçük ebatta ve salbeksizdir.

Fotoğraf 27-28: BNF Persan: 1314, Ön kapak, arka kapak ve mikleb²³

²¹ Bibliothèque Nationale de France (BNF) internet sitesinde yazma esere ait fotoğrafların siyah-beyaz yayınlanmasından dolayı eser içeriği ve cildine dair bazı bilgiler ifade edilememektedir.

²² Bibliothèque Nationale de France (BNF), "Supplément Persan 1314" (Erişim 14 Şubat 2022).

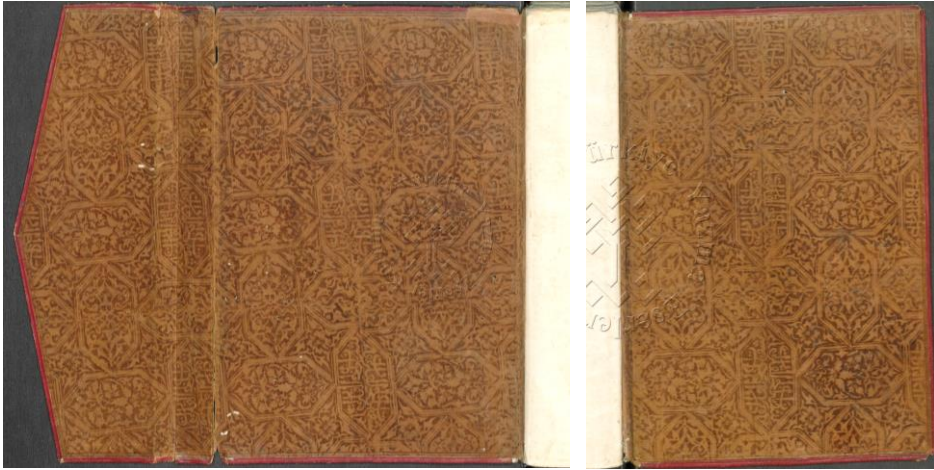
²³ BNF, "Supplément Persan 1314".

Cildin hem kapak hem de kapak içi tezyînâtı, 14. yüzyıl cilt üslûbundadır. Örneğimiz, Kastamonu YEK: 2856 envanter numaralı 745/1344 tarihli eserin cildiyle oldukça benzerdir. Bu cildin kapak içi de aynı üslûpta (geometrik desen ve yazıyla) tezyîn edilmiştir.²⁴ İnebey YEK Hüseyin Çelebi: 481 envanter numaralı eserin cilt şemsesi de örneğimizle benzer²⁵ olup cilt, Arıtan tarafından Selçuklu-Osmanlı zincirinin güzel bir örneği olarak nitelendirilmiş ve 14. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir.²⁶ Benzer örneklerin tarihlendirmeleri dikkate alındığında BNF Persan: 1314 envanter numaralı cildi, 14. yüzyılın sonlarına tarihlendirmek uygun görünmektedir.

2. Şifâu'l-Kulûb Likâu'l-Mahbûb Yazılı Kapak İçlerinin Desen ve Yazı Analizi

Selçuklu ve üslûbundaki ciltlerde kapak içi süslemesine ayrı bir ehemmiyet verilmiş ve bu dönem ciltlerinin kapak içleri birbirinden zengin tasarımlara sahip desenlerle bezenmiştir. Bu tezyînât geleneği, 14. ve 15. yüzyıl Beylikler ve Osmanlı ciltlerinde de devam ettirilmiştir.²⁷ Çalışma kapsamına alınan ciltlerin kapak içi süslemeleri de bu tezyînât geleneğini yansıtan önemli örneklerdendir. Selçuklu ve üslûbundaki ciltlerin kapak içlerinde tezyînâtla birlikte desen paftaları içine yerleştirilen bazı ibareler de ayrıca dikkat çeken unsurlardır. Bu ibarelerden biri de çalışma kapsamındaki ciltlerin kapak içlerinde yer alan “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” (شفاء القلوب لقاء المحبوب) yazısıdır.

Bu başlık altında çalışma kapsamına alınan ciltlerin kapak içleri; malzeme, teknik ve tezyînât özellikleri bakımından analiz edilmiştir. Ciltlerin tümü sahtiyan yani işlenmiş keçi derisiyle kaplıdır. İnce ve sık gözenekli yapısı derilerin sahtiyan oluşunu doğrular niteliktedir. Kapak içi derileri, kapak derilerinden daha fazla tıraşlandıkları için onlara nazaran daha ince yapıdadır. Kapak içi derilerinin ince tıraşlanmasında iki gerekçe bulunmaktadır. Bunlar, kapak içinin dış yüzey kadar korunma ihtiyacının olmaması ve kalıpla uygulanacak desenin deriye tam geçirilebilmesinin amaçlanmasıdır. Deri rengi olarak kahverengi ve tonları tercih edilmiştir.

Fotoğraf 29-30: Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Ön-arka kapak, sertâb ve mikleb içi

²⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Boydak, *Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'ndeki Selçuklu ve Beylikler Dönemi Cildleri*, 222-231.

²⁵ Raby - Tanındı, *Turkish Bookbinding in the 15th Century The Foundation of an Ottoman Court Style*, 39.

²⁶ Arıtan, *Konya Dışındaki Müze ve Kütüphanelerde Bulunan Selçuklu ve Selçuklu Üslûbunu Taşıyan Cild Kapakları*, 231.

²⁷ Ayrıntılı bilgi için bk. Arıtan, “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”, 7/940; Arıtan, “Selçuklu Cildi'nin Osmanlı Cildi'ne Etkileri”, 1/29-40; Maraşlı, “Amasya II. Bayezid İl Halk Kütüphanesi'nde Bulunan 15. Yüzyıl Osmanlı Ciltlerinde Anadolu Selçuklu Cilt Geleneği Etkisi”, 219-234; Boydak, “Reflections of Seljuk Bookbinding Style on the 15th Century Ottoman Bindings (Examples of Çorum Hasan Pasha Manuscript Library)”, 233-262.

Tezyînat tekniği tüm kapak içlerinde soğuk baskı tekniğidir. Soğuk baskı tekniğinde, desenin deriye genellikle sıcak pres uygulaması yapılarak aktarıldığı bilinmektedir. Bu nedenle de deride desenin çıktığı yerde renk değişimi olmakta, deri rengi açılmaktadır (Fotoğraf 29-32).

Fotoğraf 31-32: Cilt kapak içi ve simetrik deseni oluşturan kare kalıp

Çalışma kapsamına alınan ciltlerin kapak içi deseni 4 adet altıgen ve 1 adet 4 köşeli yıldız olmak üzere 5 farklı paftadan oluşmaktadır (Fotoğraf 32). Desen, deriye kare formda kalıbın desen simetrisine uygun olacak şekilde ardı sıra basılmasıyla oluşturulmuştur. Kalıp basılırken mücellid bazen ustaca desen devamlılığını sağlamışsa da bazı kısımlarda sapmalar olduğu ya da desenin üst üste geldiği de görülmektedir. Deseni oluşturan kalıbın merkezinde, içerisinde hatâî, goncagül ve çok dilimli yapraklardan oluşan bitkisel desenli altıgen pafta yer almaktadır (Fotoğraf 33). Bu paftanın etrafında ise çarpık 4 köşeli yıldız paftaları vardır. Yıldızların içerisinde, dört dilimli penç ve dilimli yaprak motiflerinden oluşan bir desen yer almaktadır (Fotoğraf 34).

Fotoğraf 33: Pafta 1 **Fotoğraf 34:** Pafta 2

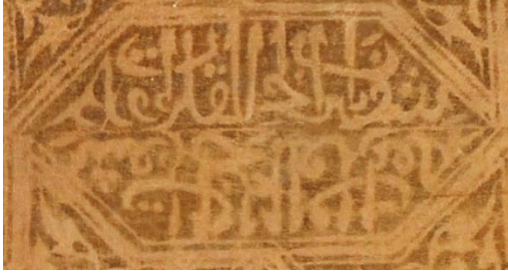
Kalıbın sağ ve sol tarafında $\frac{1}{4}$ oranında simetrik rûmî desenli altıgen pafta bulunmaktadır (Fotoğraf 35). İçerisinde rûmî motiflerinden oluşan $\frac{1}{4}$ oranında simetrik desenin yer aldığı diğer altıgen pafta ise 4 eşit parça olarak kalıbın dört köşesine yerleştirilmiştir (Fotoğraf 36).

Fotoğraf 35: Pafta 3

Fotoğraf 36: Pafta 4

5. pafta ise kalıbın alt ve üst tarafında bulunmaktadır. Altıgen paftanın içerisinde $\frac{1}{2}$ oranında ters simetrik olarak süslü hatla yazılmış “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” (شفاء القلوب لقاء المحبوب) yazısı vardır (Fotoğraf 37, 41). İbarenin harfleri, mevcut alana sığdırılmak amacıyla altlı üstlü istiflenmiştir. Paftaların tümünün çevresi üç sıra cetvelle çevrilidir. Desen ve yazıların tümü kabarık haldedir.

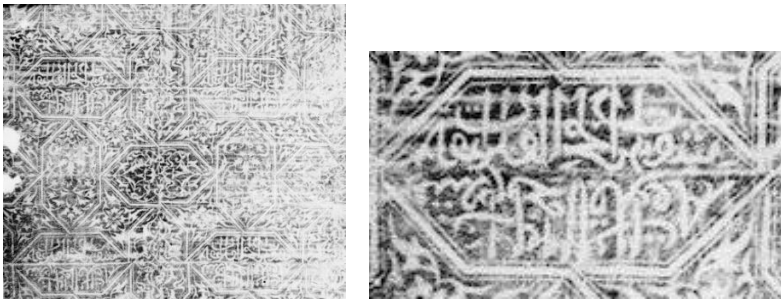

Fotoğraf 37: Pafta 5 “شفاء القلوب لقاء المحبوب” (Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb)

Deri, desenin kalıpla üzerine geçirilmesinin ardından cilt kapak içine yapıştırılmış olmalıdır. Gerek kapak içi mukavvalarında baskı izine rastlanmaması gerekse kapak kenarlarındaki kesilme izleri derinin kapak içine bu uygulama yapıldıktan sonra yapıştırıldığını ve ardından kapak ebadına göre kenarlarından kesildiğini göstermektedir. Kapak içi derisinin dipten kitap yan kağıdına doğru uzatılarak yapıştırıldığı görülmektedir ki bu parçalar cildin köstek²⁸ işlevini görmektedir (Fotoğraf 29-30).

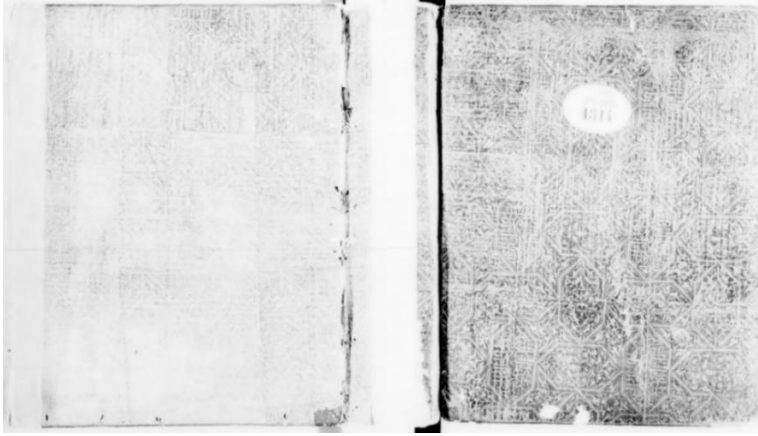

Fotoğraf 38-39: Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881, Ön ve arka kapak içi

Fotoğraf 40-41: BNF Persan: 1314, Ön kapak içinden detaylar

²⁸ Köstek: Kapak içinin metin kısmına bağlandığı kısım olup genelde kapak içi derisinin uzantısıdır. Kapakların rahat hareket etmesini sağlar. Bk. İslam Seçen, “Klasik Türk Cildinin Yapısal Unsurları ve Çeşitleri”, *Türk Sanatının Yapı Taşları II* (İstanbul: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2017), 63.

Fotoğraf 42-43: BNF Persan: 1314, Ön ve arka kapak içi²⁹

3. Şifâu'l-Kulûb Likâu'l-Mahbûb İbaresinin Türk-İslâm Sanat ve Edebiyatındaki Yeri

Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb (شفاء القلوب لقاء المحبوب) cümlesi Arapça olup cümlenin Türkçe tercümesi, “Kalplerin şifası, sevgiliye kavuşmaktır” şeklindedir. Likâ kelimesi sevgiliyle yüzleşme ya da ona kavuşma demektir. Bu cümleye çalışma kapsamına alınan ciltlerin haricinde diğer bazı sanat eserlerinde de rastlanmaktadır. Örneklerin ilki, Sakarya ilinin Geyve ilçesinde bulunan II. Bâyezîd Köprüsü'nün mihrap nişinin arkasındaki kitâbedir.³⁰ 901/1495 tarihli köprünün kitâbesinde “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” yazısı celî sülûs hatla yazılmış, müdevver satır halinde istiflenmiş ve iki kez tekrarlanmıştır (Fotoğraf 44-45). Merkezdeki yıldız motifi, yazıdaki dikey harflerin merkezde toplanması sonucu meydana gelmiştir.³¹ Yazı, aynalı/simetrik tasarımıdır. Bu bakımdan incelenen cilt kapak içlerindeki yazı tasarımına benzerlik göstermektedir.

Fotoğraf 44-45: Geyve II. Bâyezîd Köprüsü mihrap kitabesi ve detayı³²

Aynı cümlenin yer aldığı diğer sanat eseri, 15. yüzyılda inşa edilen Bursa Yeşil Camii'nde bulunan kitâbedir (Fotoğraf 46-47). Kitâbe, hünkâr mahfilinin bulunduğu mekânın sahanlığının duvarındaki pencere alınlığında yer almaktadır.³³ Bu kitâbe, aynı zamanda Osman Hamdi Bey (1842-

²⁹ BNF, “Supplément Persan 1314”.

³⁰ Kitâbenin sağ alt ve sol alt köşesinde, “Amelü'l-fâkîr Abdullah” ve “Mimar Murâd İbn Abdullah” yazılıdır. Bk. Semavi Eyice, “Beyazıt II Köprüsü”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/50-51; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002), 118, Resim 67/6.

³¹ Fatih Özkafa, “Türk Su Mimarisi Kitâbelerinde Hat Estetiği”, *İstem* 15 (Haziran 2010), 195.

³² Fotoğraf: Mehmed Özçay. Bk. İrvın Cemil Schick, “The Content of Form Islamic Calligraphy between Text and Representation”, *Sign and Design Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300–1600 ce)*, ed. Brigitte Miriam Bedos-Rezak vd. (Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 2016), 188. 173-194.

³³ Abdülhamit Tüfekçioğlu, *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001), 144. Hünkâr mahfili hk. detaylı bilgi için bk. Mustafa Çetinaslan, *Mahfil-i Hümayûn Osmanlı Camilerinde Hünkâr Mahfilleri* (Konya: Aybil Yayınevi, 2015), 21-26.

1910)'in 1906 ve 1907 yıllarında iki farklı versiyonunu yaptığı Kaplumbağa Terbiyecisi adıyla meşhur olan *Kaplumbağalar ve Adam* isimli yağlı boya tablosunda da görülmektedir (Fotoğraf 48-49). Tablo, adeta montaj usulünde ve birleştirmeci bir üslupta yapılmış olup ve ressamın nesnelere kendi rengine bağlı kalarak resmettiği görülmektedir.³⁴ 1907 tarihli tabloda diğer tablodan farklı olarak “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” cümlesinin yazılı olduğu pencere alınlığının yanında Muhammed yazılı levha bulunmaktadır. Bu nedenle cümlede geçen mahbûb ifadesinden maksadın Hz. Muhammed (s.a.v.) olması gerektiği düşünülmüştür.³⁵

Fotoğraf 46-47: Bursa Yeşil Camii hünkâr mahfili sahanlığındaki pencere ve pencere alınlığındaki şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb yazılı kitâbe³⁶

Fotoğraf 48-49: Osman Hamdi Bey'in *Kaplumbağa Terbiyecisi* adlı yağlı boya tablosu (1906, Pera Müzesi, İstanbul) ve tablonun 1907 tarihli ikinci versiyonu (Belma Simavi Koleksiyonu)³⁷

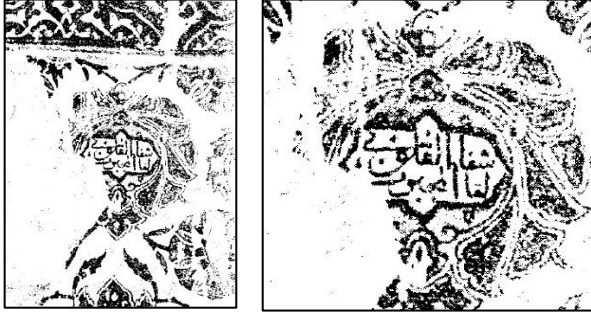
³⁴ Filiz Gündüz, “Osman Hamdi Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/469.

³⁵ Edhem Eldem, “Ressamlar, Kaplumbağalar, Tarihçiler”, *Toplumsal Tarih* 185 (Mayıs 2009), 20-30; Murat Ak, “Tablodaki Yazının Peşinde -Şifâu'l-Kulûb Likâu'l-Mahbûb”, *Mahalle Mektebi* 9 (Ocak-Şubat 2013), 58-61; Ömer Kaptan, “Osman Hamdi Bey'in Tablolarında Yeşil Cami Yazıları”, *Bursa'da Zaman Dergisi* 22 (Nisan 2017), 22.

³⁶ Fatma Serra Uslu, *Bursa Yeşil Camii Çini Tezyinâtı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 159.

³⁷ Seyfi Başkan, *Başlangıcından Cumhuriyet Dönemine Kadar Türklerde Resim* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 2014), 220; Şebnem Aslan, “The Analysis of The Painting “Kaplumbağa Terbiyecisi: Tortoises Trainer” (1906-1907) of Osman Hamdi in Terms of Ottoman Leadership”, *IIB International Refereed Academic Social Science Journal* 16/5 (Ekim-Kasım-Aralık 2014), 118.

Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb cümlesine rastlanan bir diğer yapı ise Sağman Keyhüsrev Bey Camii'dir. Cami, 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olup Salih Bey Camii olarak da isimlendirilmektedir. Cami hariminin batı duvarında bulunan ancak günümüze ulaşmamış sıraltı teknikli çiniler üzerindeki iri hatâî motifinin meşime (göbek) kısmında ilgili cümle yazıldığı kaynaklarda belirtilmektedir (Fotoğraf 50-51).³⁸

Fotoğraf 50-51: Keyhüsrev Bey Camii'ndeki şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb yazılı çini³⁹

Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb cümlesine madenî eserler üzerinde de rastlanmaktadır. Osmanlı dönemine ait lülelerde bu cümle bulduğu tespit edilmiştir.⁴⁰ Memlük dönemine ait altın yüzük üzerinde de aynı ibare bulunmaktadır. İbare, dairevî yüzük yüzeyine iki satır halinde kabartma halde yazılmıştır (Fotoğraf 52). 17. yüzyıla tarihlendirilen gümüş yüzük üzerinde de aynı ibare yer almaktadır. İbare yüzük üzerine yerleştirilen yeşil taşa nakşedilmiştir.⁴¹ 15. yüzyıla ait Timur devri eseri bir bakır sürahinin üzerinde de yazı kuşağı içerisinde aynı cümle yer almaktadır (Fotoğraf 53-54). Yazı kuşağının etrafındaki alanlar ise zencerek, rûmî ve geometrik geçme motifleriyle bezelidir.

Fotoğraf 52: Memlük dönemine ait şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb yazılı altın yüzük⁴²

Fotoğraf 53-54: Bakır sürahi ve üzerindeki şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb yazı kuşağı⁴³

Türk-İslâm edebiyatı sahasında “Likâu'l-halîl şifâu'l-alîl” cümlesinin konu edildiği makalede⁴⁴ yazar, Osmanlı dönemi edebî ve tasavvufî eserlerde “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” ifadesinin varlığını tespit etmiş ve ibarede geçen mahbûb kelimesinin maksatlarını ifade etmiştir. İlgili

³⁸ Aysıl Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 229-241; Turgay Polat, “Yeni Belge ve Bulgular Işığında Sağman Keyhüsrev Bey Camii”, *Art-Sanat* 18 (Temmuz 2022), 341-363.

³⁹ Tükel, “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”, Resim 20b.

⁴⁰ Örneklerin tespit edildiği literatür listesi için bk. Polat, “Yeni Belge ve Bulgular Işığında Sağman Keyhüsrev Bey Camii”, 356. Dipnot 50.

⁴¹ *Gümüş Yüzük* (Yüzük, 17. Yüzyıl, London: Bonhams, Islamic and Indian Art). No. Lot 208.

⁴² *Altın Yüzük* (Yüzük, 10. Yüzyıl, U.S.A.:Antiques, Gold, and Jewellery), No. Lot 204.

⁴³ *Bakır Sürahi* (Sürahi, 15. Yüzyıl, London: Bonhams, Islamic and Indian Art). No. Lot 62.

⁴⁴ Murat Ak, “Fihî Mâ Fih'te Yer Alan Hikemî Bir Öğreti: Likâu'l-Halîl Şifâu'l-Alîl”, *Marife* 21/1 (Haziran 2021), 310. Bu makalede Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb cümlesinin benzeri olan Likâu'l-halîl şifâu'l-alîl (Dostun cemali hastanın şifasıdır) cümlesi ele alınmaktadır. Bu cümle, Fihî Mâ Fih adlı eserin dostların birbirleri üzerindeki tesirinin dile getirildiği kısmında yer almaktadır.

ibarenin tespit edildiği eserlerin ilki, 15. yüzyılda yaşamış Suyûtî'nin (v. 1505) *Sıfatu Sâhibi'z-Zevki's-Selîm ve Meslûbi'z-Zevki'l-Leîm* isimli eseridir. İbarenin geçtiği kısımda mahbûb (sevgili) kelimesi ile güzel kadınlar kastedilmektedir.⁴⁵ İkinci eser Osmanlı şairlerinden İsmail Hakkı Bursevî'nin (v. 1725) *Rûhu'l-Mesnevî*'dir. 1704 yılında telif edilen eserde ifade, Likâu'l-mahbûb şifâu'l-kulûb şeklinde yer almakta olup burada mahbûbdan maksat cariyenin âşık olduğu kuyumcudur.⁴⁶ Cümlenin yer verildiği bir diğer eser ise Hacı Pîrî Efendi'nin 16. yüzyılda telif ettiği *İntihâb-ı Şerh-i Mesnevî*'sidir.⁴⁷

Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb cümlesinin ufak değişikliklerle birlikte müstakil eser adı olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir. *Şifâu'l-kulûb bi-likâi'l-mahbûb* (müellif: Ahmed b. Sâlih el-Mekkî), *Şifâu'l-kulûb ve likâu'l-mahbûb* (müellifi bilinmemektedir) bu eserlerdendir.⁴⁸ Benzer isimde telif edilen diğer bazı eserler ise *Şifâu'l-Kulûb ve Ziyâü'l-Kubûr*⁴⁹ ve *Şifâ-i Kulûb*⁵⁰ dur

SONUÇ

Makalede Selçuklu üslûbundaki Osmanlı ciltlerinin “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” (Kalplerin şifası, sevgiliye kavuşmaktır) yazılı kapak içleri konu edilmiştir. İlgili ibâreye üç ciltte rastlanmıştır. Bunlar; Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855, Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881 ve BNF Persan: 1314 envanter numaralı eserlerin ciltleridir. Çalışma kapsamına alınan eserlerin iki tanesinde ferağ kaydı yer almaktadır. Süleymaniye YEK Ayasofya: 2855 envanter numaralı eser 861/1456, BNF Persan: 1314 envanter numaralı eser ise 635/1237 tarihinde istinsâh edilmiştir. Ancak BNF Persan: 1314 envanter numaralı eserin cildi mukayeseli analiz neticesinde 14. yüzyıl sonlarına tarihlendirilmiştir. İstinsâh kaydı bulunmayan Süleymaniye YEK Ayasofya: 3881 envanter numaralı eserin cildi ise muadili ciltlerle kıyaslanmasının neticesinde 15. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Ciltlerin 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyıla tarihlendirmelerinde tezyînâtları dikkate alınmıştır. Bu bakımdan ciltler, Selçuklu üslûbunun erken Osmanlı ciltlerindeki yansımaları temsil eden önemli örneklerdendir.

Çalışma kapsamındaki ciltlerin kapak içleri, Selçuklu ve Beylikler devri üslûbunda tezyîn edilmiştir. Kapak içlerindeki desen, tüm ciltlerde ortak olup 5 paftadan oluşan geometrik tasarım kurgusuna sahiptir. Desenin 4 paftası, rûmî ve hatâî grubu bitkisel motiflerle bezelidir. Altıgen formdaki son paftada ise makaleye konu olan “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” yazısı yer almaktadır. Yazı, pafta içerisinde ters simetrik olarak sülûs hatla yazılmıştır. İbarenin harfleri paftaya sığdırılmak amacıyla altlı üstlü istiflenmiştir.

Türk mimarisinde “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” yazısının yer aldığı mimari yapıların (Geyve II. Bâyezîd Köprüsü, Bursa Yeşil Camii) 15. yüzyıl tarihli oluşu, ciltlerin de bu yüzyıla tarihlendirilmeleri bakımından önemlidir. Çalışma kapsamındaki üç yazma eserde de II. Bâyezîd'e ait vakıf mühürlerinin bulunması ve aynı ibarenin yer aldığı Geyve'deki köprünün de II. Bâyezîd

⁴⁵ İmam Celâleddîn Ebi'l-Fazl Abdurrahman es-Suyûtî, *Kitâbun fi Sıfati Sâhibi'z-Zevki's-Selîm ve Meslûbi'z-Zevki'l-Leîm* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994), 61.

⁴⁶ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Mesnevî* (1287), 1/312.

⁴⁷ Nurgül Sucu Köroğlu – Mete Tan, “Hacı Pîrî Efendi'nin İntihâb-ı Şerh-i Mesnevî Adlı Eserindeki Arapça İbarelerin Değerlendirilmesi”, *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8 (2022), 420.

⁴⁸ Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ak, “Fihî Mâ Fih'te Yer Alan Hikemî Bir Öğreti: Likâu'l-Halîl Şifâu'l-Alîl”, 311-312.

⁴⁹ Kitap, Şeyh Bekir tarafından 1143/1731 yılında telif edilmiştir. Kitap adının Türkçe tercümesi, “kalplerin şifâsı kabirlerin aydınlanması”dır. Ayrıntılı bilgi için bk. Nerma Zaimovic, *Şifâu'l-Kulûb ve Ziyâü'l-Kubûr (Metin ve Dil Özellikleri)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018), 2.

⁵⁰ Kitap, temel iman ve akâid konularının açıklandığı bir rehber niteliğindedir. Müellifi, Seyyidî'dir. Ayrıntılı bilgi için bk. Rümeyza Koçak, *Seyyidî'nin “Şifâ-i Kulûb” Adlı Eserinde Tasavvufun Tenkidi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020), 7.

devrinde inşa edilmesi de yine tarihi birlikteliği vurgular niteliktedir. Aynı cümlelerin 16. yüzyıl dini mimarisinde çini üzerinde de görülmesi bu yüzyılda da ibarenin kullanımını göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Ayrıca çeşitli yüzyıllara ait madenî eserler üzerinde de aynı cümleye rastlanmaktadır. Türk İslam edebî eserlerinde de yer verilen bu ibarenin içerisinde geçen mahbûb kelimesinin gerek uhrevî gerekse dünyevî bağlamlarda kullanıldığı görülmektedir.

Edebî metinlerde farklı bağlamlarda kullanılmış olan “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” cümlesinin ciltlerde yer verilmiş nedeninin tespiti oldukça güçtür. Ancak mücellidin bu cümleyi cilt kapak içine yerleştirmesinde metaforik bir yaklaşım söz konusu olabilir. Mücellidin cilt ve yazma kitap arasında bir muhabbeti vurgulamaya çalıştığı, cildin muhafaza ettiği eser için bir mahbûb olabileceği ve onu koruyarak şifalandırabileceğine işaret ettiği düşünülebilir. Bu yorumlama elbette taştırmaya açıktır. Burada kastedilenin Allah-u Teâlâ veya Hz. Muhammed (s.a.v) olması da mümkündür. Ancak bu ihtimal varsayımdan ibaret olup cilt sanatı açısından bu savı destekleyici bilgi henüz tespit edilememiştir. İbarede aynı zamanda kitabı vakfeden veya cildi yaptıranın şahsına da işaret söz konusu olabilir. Sonuç olarak, amaç ve nedeni tam olarak ifade edilemese de “Şifâu'l-kulûb likâu'l-mahbûb” cümlesi ve bu cümlelerin yer aldığı desen tasarımı erken Osmanlı dönemi cilt sanatındaki Selçuklu üslûbunun teknik ve tezyînî yansımalarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Kapak içlerinde korunarak günümüze ulaşmış bu ibarenin mevcut olduğu diğer ciltlerin tespitiyle de bu ibare hakkında daha kapsamlı çalışmaların yapılabilmesi temenni edilmektedir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Ak, Murat. “Tablodaki Yazının Peşinde -Şifâu'l-Kulûb Likâu'l-Mahbûb-”, *Mahalle Mektebi* 9 (Ocak-Şubat 2013), 58-61
- Ak, Murat. “Fîhi Mâ Fih'te Yer Alan Hikemî Bir Öğreti: Likâu'l-Halîl Şifâu'l-Alîl”. *Marife* 21/1 (Haziran 2021), 303-317. <https://doi.org/10.33420/marife.905581>
- Altın Yüzük*. Yüzük, 10. Yüzyıl, U.S.A.:Antiques, Gold and Jewellery), No. Lot 204. <https://www.antiquesroom.com/antiques/mamluk-22k-gold-ring-10th-century-islamic-with-calligraphy-al-suyuti/>
- Aritan, Ahmet Saim. *Konya Dışındaki Müze ve Kütüphanelerde Bulunan Selçuklu ve Selçuklu Üslûbunu Taşıyan Cild Kapakları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1992.
- Aritan, Ahmet Saim. “Anadolu Selçuklu Cild San'atı'nın Özellikleri”. *I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri*. 185-187. Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Aritan, Ahmet Saim. “Selçuklu Cildi'nin Osmanlı Cildi'ne Etkileri”. *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Araştırmaları Sempozyumu*. haz. Sema Alpaslan. 1/29-40. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2001.
- Aritan, Ahmet Saim. “Anadolu Selçuklu Cilt Sanatı”. *Türkler Ansiklopedisi*. ed. Hasan Celal Güzel vd. 7/933-943. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Aslan, Şebnem. “The Analysis of The Painting “Kaplumbağa Terbiyecisi: Tortoises Trainer” (1906-1907) of Osman Hamdi in Terms of Ottoman Leadership”. *IIB International Refereed Academic Social Science Journal* 16/5 (Ekim-Kasım-Aralık 2014), 115-137.
- Bakır Sürahi*. Sürahi, 15. Yüzyıl, London: Bonhams, Islamic and Indian Art). No. Lot 62. <https://www.bonhams.com/auctions/21722/lot/62/?category=list>
- Bilgin, Orhan. “Ferâğ Kaydı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/354-355. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bilgin, Orhan. “Yazma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Boydak, Fatma Şeyma. “Fâtih Devri Cild Sanatı”. *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*. ed. Ümit Güneş vd. 3/223-236. İstanbul: İlmi Etüdler Derneği, 2016.
- Boydak, Fatma Şeyma. “Reflections of Seljuk Bookbinding Style on the 15th Century Ottoman Bindings (Examples of Çorum Hasan Pasha Manuscript Library)”. *Hitit İlahiyat Dergisi* 20/1 (Haziran 2021), 233-262. <https://doi.org/10.14395/hid.880211>
- Boydak, Fatma Şeyma. “A Prayer Phrase on the Doublures Cover of the Principalities Period Turkish-Islamic Bindings: al-‘İzz al-dâ‘im wa‘l-iqbâl”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/46 (Aralık 2022), 291-317. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1166547>
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Rûhu‘l-Mesnevî*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1287 (1871).
- Çetinaslan, Mustafa. *Mahfil-i Hümayûn Osmanlı Camilerinde Hünkâr Mahfilleri*. Konya: Aybil Yayınevi, 2015.
- Çulpan, Cevdet. *Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002.
- Duran, Gülnur. “Serlevha”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/567-569. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Eldem, Edhem. “Ressamlar, Kaplumbağalar, Tarihçiler”. *Toplumsal Tarih* 185 (Mayıs 2009), 20-30.
- Eroğlu, Süleyman - Uluocak, Mustafa. “Mensur Bir Siyasetname Risalesi: Tuhfetü‘l-vüzerâ”. *Uluslararası İnsan ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Haziran 2021), 255-277. <http://eoi.citefactor.org/10.11243/ijhar.06.02.017>
- Eyice, Semavi. “Beyazıt II Köprüsü”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Gümüş Yüzük. Yüzük, 17. Yüzyıl, London: Bonhams, Islamic and Indian Art). No. Lot 208. <https://www.bonhams.com/auctions/21723/lot/208/>
- Gündüz, Filiz. “Osman Hamdi Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/468-469. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Haldane, Duncan. *Islamic Bookbindings in the Victoria and Albert Museum*. London: The World of Islam Festival Trust, 1983.
- Kaptan, Ömer. “Osman Hamdi Bey’in Tablolarında Yeşil Cami Yazıları”. *Bursa’da Zaman Dergisi* 22 (Nisan 2017), 19-23.
- Koçak, Rümeyza. *Seyyidî’nin “Şifâ-i Kulûb” Adlı Eserinde Tasavvufun Tenkidi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.
- Koroğlu, Nurgül Sucu– Tan, Mete. “Hacı Piri Efendi’nin İntihâb-ı Şerh-i Mesnevî Adlı Eserindeki Arapça İbarelerin Değerlendirilmesi”. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8 (2022), 416-442. <https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1144007>
- Kut, Günay – Bayraktar, Nimet. *Yazma Eserlerde Vakıf Mühürleri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1984.
- Maraşlı, Savaş. “Amasya II. Bayezid İl Halk Kütüphanesi’nde Bulunan 15. Yüzyıl Osmanlı Ciltlerinde Anadolu Selçuklu Cilt Geleneği Etkisi”. *İstem* 9 (Haziran 2007), 219-234.
- Özkafa, Fatih. “Türk Su Mimarisi Kitâbelerinde Hat Estetiği”. *İstem* 15 (Haziran 2010), 193-219.
- Polat, Turgay. “Yeni Belge ve Bulgular Işığında Sağman Keyhüsrev Bey Camii”. *Art-Sanat* 18 (Temmuz 2022), 341-363. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2022.18.1024964>
- Raby, Julian - Tanındı, Zeren. *Turkish Bookbinding in the 15th Century The Foundation of an Ottoman Court Style*. London: Azimut Editions, 1993.
- Schick, İrvin Cemil. “The Content of Form Islamic Calligraphy between Text and Representation”. *Sign and Design Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300–1600 ce)*. ed. Brigitte Miriam Bedos-Rezak vd. 173-194. Washington D.C.: Dumbarton Oaks, 2016.
- Seçen, İslam. “Klasik Türk Cildinin Yapısal Unsurları ve Çeşitleri”. *Türk Sanatının Yapı Taşları II*. İstanbul: Bülent Ecevit Üniversitesi, 2017, 61-73.
- Suyûtî, İmam Celâleddin Ebi‘l Fazl Abdurrahman. *Kitâbun fî Sıfati Sâhibi‘z-Zevki‘s-Selîm ve Meslûbi‘z-Zevki‘l-Leîm*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2. Basım, 1994.
- Tanımdı, Zeren. “Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi’nde Ortaçağ İslam Ciltleri”. *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık* 4. 102-149. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü, 1990.
- Tüfekçioğlu, Abdülhamit. *Erken Dönem Osmanlı Mimarisinde Yazı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Tükel, Aysıl. “Sağmandaki Çok Fonksiyonlu Salih Bey Camisi”. *Vakıflar Dergisi* 8 (1969), 229-241.
- Uslu, Fatma Serra. *Bursa Yeşil Camii Çini Tezyinâtı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Zaimovic, Nerma. *Şifâü‘l-Kulûb ve Ziyâü‘l-Kubûr (Metin ve Dil Özellikleri)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Seramik Kandiller

Hasan Hüseyin ÖZDENİZ

Uzman Sanat Tarihiçi, Konya, Türkiye, hasanhuseyinozdeniz@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Ahmet ÇAYCI

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Konya, Türkiye, ahmetcayci@gmail.com

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 15.10.2022

Kabul: 14.12.2022

Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Sanat Tarihi,
Gevale Kalesi,
Selçuklu,
Seramik,
Kandil.

Konya'nın batısında Sarayköy sınırları içerisinde kalan Gevale Kalesi tarih boyunca önemli bir savunma yapısı olarak kullanılmıştır. Zamanla büyük bir bölümü savaşlar, kuşatmalar ve ardından definciler tarafından tahrip edilmiştir. Metruk hale gelmiş olan kalenin, yalnız temel kalıntıları günümüze ulaşabilmiştir. 2013 yılından günümüze kadar devam eden kazılarda kaleye ait surlar, burç kalıntıları ile müştemilatına ait çeşitli mekânlara ve çok sayıda sarnıç gün yüzüne çıkartılmıştır. Bu kapsamda dönemin tarihine, kültürüne ve sanatına ışık tutacak taşınabilir nitelikte malzemeler de bulunmuştur. Pişmiş topraktan yapılmış farklı tiplerdeki kandiller kalede bulunmuş taşınabilir malzemelerden biridir. Kandiller kendi içlerinde form, yapım ve süsleme tekniği açısından incelenerek tetkik edilmiştir. 2013 ve 2021 yılları arasında kazılarda bulunmuş yedi kandil 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Dönemin aydınlatma araçları olan kandiller farklı form ve boyutlarda üretilmiş olmaları bize elde edilmek istenen ışık düzeyini göstermesi açısından da önemlidir. Geçmişte önemli aydınlatma aracı olan kandiller aydınlatma araçlarının gelişim göstermesi ile birlikte günümüze doğru önemini kaybederek gelmiştir.

Ceramic Oil Lamps Found In Gevale Castle Excavations

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 15.10.2022

Accepted: 14.12.2022

Published: 31.12.2022

Keywords:

Art History,
Gevale Castle,
Seljuk,
Ceramics,
Oil Lamps.

Gevale Castle, located within the borders of Saray Village in the west of Konya, has been used as an important defense structure throughout history. Over time, most of it was destroyed by wars, sieges and then by treasure hunters. Only the foundation remains of the castle, which has become derelict, have survived to the present day. During the excavations that have continued since 2013, the walls of the castle, the ruins of the bastions, various places belonging to its outbuildings and many cisterns were unearthed. In this context, portable materials were found to shed light on the history, culture and art of the period. Different types of oil lamps made of terracotta are one of the portable materials found in the castle. Oil lamps were examined in terms of form, construction and decoration techniques. Seven oil lamps excavated between 2013 and 2021 are dated to the 13th century. The fact that oil lamps, which are the lighting tools of the period, were produced in different forms and sizes is also important in terms of showing us the level of light desired to be achieved.

Atıf/Citation: Özdeniz, Hasan Hüseyin – Çaycı, Ahmet. "Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Seramik Kandiller". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7(Aralık 2022), 117-131. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.26>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Tarihi süreçte insanlar birçok farklı aydınlatma araçları geliştirmiştir. Bu aydınlatma unsurları, özellikle teknolojinin gelişmesi ile birlikte çok daha kullanışlı ve farklı türlere dönüşmüştür. Çağlar boyunca insanlar karanlıktan kurtulmak ve özellikle geceleri aydınlığı yakalamak için pek çok yöntem denemiştir. Bu yöntem şüphesiz, ilk aşamada, ateş ile başladı. Başta silah üretimi olmak üzere medeniyetin gelişmesinde etkili olan ateş, aynı zamanda ısınma ile aydınlatma imkânı da sağladı. Bu durum binlerce yıl sürdü ve medeniyetin gelişimine önemli katkı sundu. Güneş ışığının olmadığı durumlarda yapay ışığa ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyaç farklı ışık kaynaklarının devreye girmesine neden olmuştur. Geçmişten günümüze aydınlatma araçları ele alındığı zaman, bu konuda değişik aydınlatma araç gereçleri karşımıza çıkmaktadır. Meşale, Kandil, Mum, Yağ ve Gaz lambası kullanılan aydınlatma araçlarıdır. Aydınlatma araçları da ihtiyaçlar doğrultusunda gelişim göstermiştir. Günümüzde ise halen aydınlatma araçlarında ateş kullanılmaya devam edilse de, gelişen teknoloji ile birlikte, aydınlatma sistemlerinde farklı çözüm unsurlarını zaruret haline getirmiştir.

Bu çalışmada Selçuklu döneminde kullanılmış yedi kandil örneği incelenecektir. Kandillerin formları, türleri, yapım ve süsleme teknikleri ele alınarak benzer örnekler ile kıyaslanarak tarihlendirilmeye gidilecektir. Bütün bunların yapılabilmesi için sadece Gevale Kalesi örnekleriyle meseleyi sınırlandırmadan dönemin diğer numuneleriyle yapılacak kıyaslama ve analogik değerlendirmelerle mesele vuzuha kavuşturulmuş olacaktır. Bu hususta literatürde çok fazla çalışma bulunmamakta birlikte, bu ve benzeri çalışmalar sayesinde beşeriyetin aydınlanma ve aydınlatma geçmişi ortaya konulmuş olacaktır.

1. Gevale Kalesi'nin Kısa Tarihçesi

Konya'nın batısında şehir merkezine 10 km uzaklıkta bulunan Gevale Kalesi, Sarayköy Mahallesi sınırları içerisinde yer almaktadır. 1675 m yüksekliğindeki sönmüş volkanik bir dağ üzerinde bulunan kale, başta Konya şehri olmak üzere bu şehre bağlanan yollar ve vadileri kontrol eder durumdadır.

Stratejik konumu nedeniyle kaleye sahip olan Konya'ya hâkim olmuş, şehre yapılan ilk saldırılar öncelikle buradan karşılanır olmuştur. Şehir savunması iç kale ve dış kalenin yanı sıra Gevale Kalesi'nden de savunulmaya çalışılmıştır.¹

Gevale Kalesi ismini İ. Hakkı Konyalıya göre daima dağ zirvelerine ve tepelere mabetleri yapılan Frig tanrıçası olan Cybele'den almıştır. Frig döneminde Cybele için kutsal sayılan dağ zirveleri, yüksek tepeler ve ormanlık alanlar tercih edilmiş olup Gevale Kalesi de bunlardan biridir. Cybele ismi zaman içinde farklı okumalar ve yazımlar ile Sibebe, Kübebe, Kivebe ve son olarak Gevale olarak kullanılmıştır.²

Selçuklu Döneminde Gevale Kalesi'nin sıklıkla kullanıldığını, zaman zaman önemli kararların da burada verildiğini dönemin kaynaklardan öğrenebilmekteyiz Alaeddin Keykubat kalede elçileri kabul etmiş, devrin tutsakları burada tutulmuştur. Devrin ilim adamı ve ordu komutanı Kemaleddin Kamyar, Gevale Kalesi'nde şehit edilmiştir.³ Bütün bu gelişmeler kalenin Ortaçağ boyunca ne kadar işlevsel olduğunu destekleyen ayrıntılar olarak düşünülebilir.

¹ Zeki Atçeken, *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 311.

² İ. Hakkı Konyalı, *Abide ve Kitabeleriyle Konya Tarihi* (Konya: Memleket Gazetesi Yayınları, 2007), 122-123.

³ İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyefi'l-Umûri'l-Alâ'iy* (Selçuknâme), çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 462, 630.

Gevale Kalesi Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı döneminde stratejik konumunu tarih boyunca sürdürmüştür. Kaleye sığınan yöneticiler her türlü iç ve dış tehlikelere karşı koyma imkânı bulmuşlardır. Fatih Sultan Mehmet, Karamanoğulları meselesine son vermek için mücadele etmiş kaleyi büyük ölçüde yıktırması ve ardından Konya'ya hâkim olabilmıştır.⁴ Fatih Sultan Mehmet yüksek ve korunaklı olan Gevale Kalesi'ni almakta zorlandığı için yıktırmasıdır. Konya iç kalesinin tamirinin yapılması ile bu kalenin de onarımının pahalıya mal olacağı ve Karamanoğulları Beyliği tehlikesi bertaraf edildiği için Gevale Kalesi'nin onarımına ihtiyaç kalmamıştır.

Osmanlılar zamanında Gevale Kalesi dönemin belgelerinden de anlaşılacağı gibi farklı işlevlere ev sahipliği yapmıştır. Kalenin yüksekten olmasından dolayı Ramazan ayında hilalin net görülebileceği bir noktadır. Buradan hilalin tespiti yapılarak Ramazan ayı ve bayramın başlatılmasına karar verilmiştir.⁵ Bu ayrıntılardan da görüleceği üzere kale aynı zamanda gözlem mekânı olarak da kullanılmıştır.

Gevele Kalesi Demir Çağı, Roma, Bizans, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Döneminde kullanılmış olup 2013 yılından itibaren yapılan kazılar da bunu destekleyen verilere ulaşılmıştır. Kalede devam eden kazılar ile mimari kalıntılar,⁶ kaya oyma mekânlar,⁷ seramik,⁸ sikke,⁹ ok ucu,¹⁰ cam bilezikler,¹¹ alçı, taş güllerin¹² yanı sıra farklı küçük buluntulara da rastlanmıştır. Seramik kategorisinde çok sayıda kap-kacak buluntusu yanında bu araştırmaya esas teşkil eden kandil buluntuları da yer almaktadır. İnsanın aydınlanma ihtiyacının önemli bir parametresi durumundaki bu kandillerin teknik ve estetik ayrıntıları incelenerek bilim tarihine katkıları ortaya konulacaktır.

2. Tarihsel Süreç İçinde Aydınlatmada Kullanılan Kandillerin Ortaya Çıkışı

Kandil, Latince “aydınlatici, mum, lamba” anlamındaki “candela” kelimesinden Arapça'daki “Kındil” kelimesine dönüşümüyle Türkçeye intikal etmiş şeklidir. Selçuklular ile Osmanlıların daha çok Farsça çerağ, Arapların ise sirac ve misbah kelimelerini kullandıkları görülür.¹³

Kandil kullanımı Erken Paleolitik Çağ'a kadar indiği düşünülmektedir. Bu dönemin kandilleri taştan yapılmıştır. MÖ 8000-6000'lerde deniz kabuklarının helezon biçiminde olması kandil olarak kullanımına olanak sağlamıştır.¹⁴

⁴ Hasan Özönder, *Dünden Bugüne Konya* (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2005), 102.

⁵ Barış Sarıköse, *Sille Bin Yıllık Birliktelik, Tarihçesi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı* (Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları 2009), 22-23.

⁶ Ahmet Çaycı-Zekeriya Şimşir, “Gevale Kalesi 2013-2014 Kazı Buluntuları”, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 37. Kazı Sonuçları Toplantısı*, ed. Adil Özme (Erzurum: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2015) 3 /540-544.

⁷ Sercan Yayla, *Takkeli Dağda Bulunan Kaya Mezarları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2018).

⁸ Hasan Hüseyin Özdeniz, *Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Ortaçağ Seramikleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019); Hasan Hüseyin Özdeniz-Zekeriya Şimşir, “Gevale Kalesi Kazılarında Ortaya Çıkarılan Seramiklerde Kap Formları”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 5 (2020), 59-76.

⁹ Gülüstan Ermiş, *Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan İslami Dönem Sikkeleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Konya, 2019).

¹⁰ Erkan Aygör, “Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Ok Uçlarının Değerlendirilmesi”, *MASROP E-Dergi* 11/16 (Nisan 2017), 7-24.

¹¹ Ahmet Yavuzylmaz, “Gevale Kalesi Cam Bilezik Buluntuları”, *20. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ela Taş (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2016), 1/49.

¹² Ahmet Şen, “Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Taş Güller”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 4 (2019), 189-224.

¹³ Nebi Bozkurt, “Kandil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/ 299.

Akdeniz'e kıyısı olan topraklarda en çok kullanılan kandil yakıtı zeytinyağı olmuştur. Ancak zeytinyağının az bulunduğu bölgelerde susam yağı veya hayvan yağları da kullanılmıştır. Parfüm içeren yağlar ise seçkinler ve kutsal amaçlar için kullanılmıştır. Kandillerin fitilleri keten, kenevir, halat kütüğü ve pamuk gibi bitkisel materyaller ile örülmüş veya bükülmüş olarak hazırlanarak fitil yapılmıştır. Kandil içine konulan yağın sızdirmasını önlemek amacıyla kandil içi ve dış yüzü astarlanmış veya sırlanmıştır.¹⁵

Antik çağdan itibaren meşaleler ve kandiller evlerin, sokakların, ticarethanelerin, kamu yapılarının, eğlence mekânlarının ve en önemlisi de tapınakların aydınlatılmasında kullanılmıştır. Antik çağda ve İslamiyet öncesinde mezar odalarında kandil adaklar mezar içerisine yerleştirilmiş ve ölümden sonraki hayata inanma ile ilişkilendirilmiştir.¹⁶

Antik dönemde önemli bir yer tutan kandiller Roma döneminde de biçimsel çeşitlilik göstermiştir. Hayvan, ayak, kol, kayık gibi farklı biçimlerde yapılan kandiller ilginçtir ve adak olarak düşünülmektedir. Aynı zamanda Roma döneminde kalıp tekniğiyle yapılan bezemeler, insan ve hayvan figürleri, mitolojik, erotik sahneler, bitkisel, geometrik bezemeler ve yazıtlar bulunabilmektedir. Hristiyanlıkla birlikte kiliselerde liturjik eşya olarak kullanılmıştır. Selçuklu döneminde asma kandiller ile birlikte yere yerleştirilen şamdan uygulamaları görülmeye başlanmıştır.

Osmanlı döneminde de yapılarda, özellikle camilerde yüksek halka dipli, armudü gövdeli, ağza doğru genişleyen uzun boyunlu veya gövdeden asmalı kandiller ve yere konulan büyük boyutlu numuneler kullanılmıştır.¹⁷ Günlük yaşamda kullanılan pişmiş toprak ve madenden yapılan kandillerin yanı sıra İslam sanatında, özellikle tunç, pirinç, gümüş ya da tombaktan (altın yaldızlı bakır) yapılmış, ajur süslemeli aydınlatma örnekleri bulunmaktadır.¹⁸

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu dönemine ait seramik kandiller dairesel tabanlı kaide üzerine oturan hazne ve fitil deliği veya fitil yatağı bulunan tek kulplu olup, tek renk sır ile sırlanmıştır.¹⁹ Bunların dışında farklı gövdeye sahip ve birden fazla fitil deliği, yuvası veya yatağı bulunan örnekler de bulunmaktadır. Fitiller üzerine yerleştirilen tekstil unsurları sayesinde aydınlatma gerçekleştirilmiştir. Gövde ve fitil kısmındaki yağ miktarı sürekli dolu tutularak aydınlanma temin edilmiş olmalıdır. Bu sebeple yağ miktarının mütemediyen dikkat edilmesinin gerekliliği ortaya çıkmış olmalıdır.

Kandiller her ne kadar farklı tiplerde üretilseler de ilk etapta basit ve kaba formlarda yapılmışlar ve elle şekillendirilmiştir. İlerleyen süreç içerisinde kandillerin gövdeleri çarkta üretilmiş ve gövde üzerine kulp ve fitil deliği/fitil yatağı aplike edilmiştir. Çarkta üretimin yanı sıra kalıp tekniği ile üretilen kandiller sayesinde üretim süreci hızlanmıştır.²⁰ Şimdi Gevale Kalesi kazılarında ortaya çıkartılan kandil örneklerini incelemeye geçebiliriz.

¹⁴ Sedef Çökay, *Antik Çağda Aydınlatma Araçları* (İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2000), 8-9.

¹⁵ Deirdre Grace Barrett, *The Ceramic Oil Lamp as an Indicator of Cultural Change within Nabataean Society in Petra and its Environs circa CE 106* (USA: 2008), 54.

¹⁶ D. M. Bailey, *A Catalogue of the Lamps in the British Museum* (London, 1975), 9.

¹⁷ M. Soysal, "Kandil", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi* (İstanbul: Yem Yayınları, 1997), 2 /940-941.

¹⁸ "Kandil" *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi* (İstanbul: İnterpress Basın ve Yayıncılık, 1986), 12 / 6302.

¹⁹ Razan Aykaç, *Konya Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller* (Konya: Palet Yayınları, 2017), 18.

²⁰ Razan Aykaç, *Türkiye Müzelerindeki İslami Dönem Seramik Kandiller* (İstanbul: Ege Yayınları, 2021), 32.

3. Katalog

Katalog No: 1

Müze Envanter No: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, 3975

Çizim No: 1-2

Fotoğraf No: 1-2

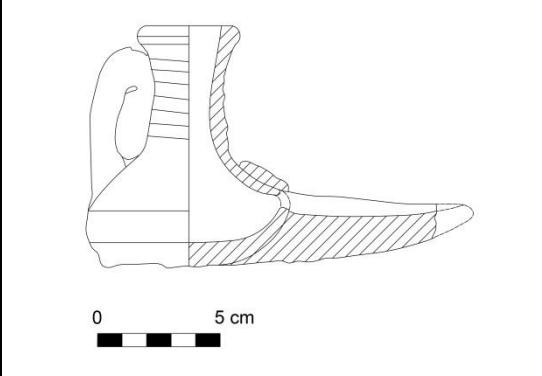
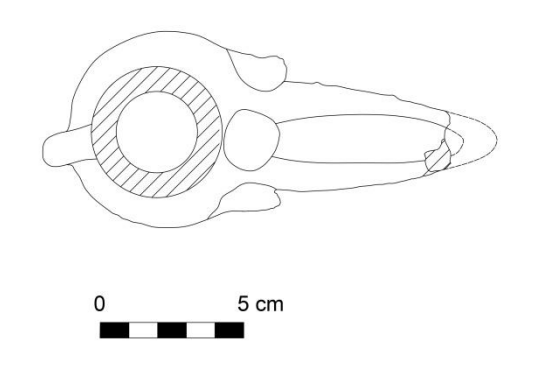
Ölçüleri: Uzunluk 13.6, genişlik 6.9 cm, yükseklik 8.5 cm

Form ve Türü: Basık elipsoit gövdeli, tek kulplu

Yapım ve Süsleme Tekniği: Gövdesi çarkta yapılmış, fitil yatağı ve kulp elle şekillendirilmiştir. Bezemesiz olup tek renk sırlıdır.

Tanım: Krem renkli pişmiş topraktan yapılmış kandilin iç ve dış yüzeyi astarlı olup, koyu yeşil sırlıdır. Taban kısmı sırsız düz dipli basık elips gövdeli, yivli silindirik uzun boyunlu, yuvarlak ağızlı, ağzı kalın profilli ve tek kulpludur.

Kandilin haznesinden dışa doğru uzatılmış fitil yatağı bulunmaktadır. Fitil yatağı başlangıç noktasının ortasında yuvarlak, kenarlarına ise üçgen formda kabartmalar yapılmıştır. Boyundan gövdeye bağlanan kulp tek parça olarak applike edilmiş kulp içi dolu spiral şeklinde kıvrılmıştır. Fitil yatağı ucu kırık ve eksiktir. Fitil yatağında yanık izleri takip edilmektedir. Kandil üzerindeki sırlarda dökülmeler görülmektedir. Form ve malzeme özelliklerinden hareketle 13. yüzyıla tarihlenmektedir.

	
Fotoğraf: 1	Fotoğraf: 2
	
Çizim: 1	Çizim: 2

Katalog No: 2

Müze Envanter No: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, 3976

Çizim No: 3-4

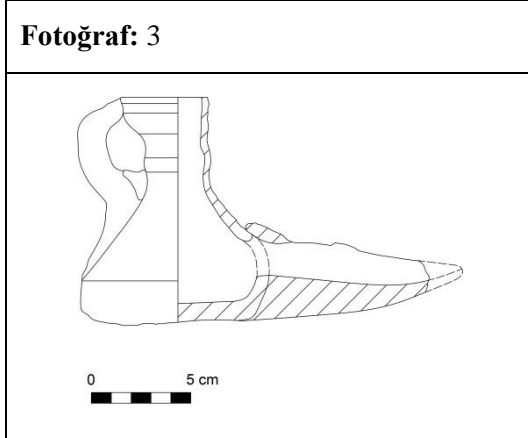
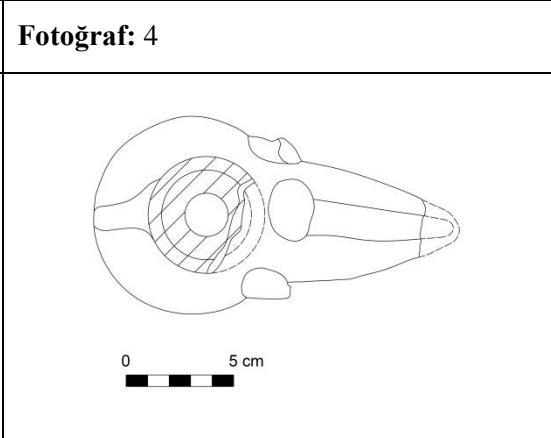
Fotoğraf No: 3-4

Ölçüleri: Uzunluk 15, genişlik 9, yükseklik 9.6 cm

Form ve Türü: Basık elips gövdeli, tek kulplu

Yapım ve Süsleme Tekniği: Gövdesi çarkta yapılmış, fitil yatağı ve kulplu elle şekillendirilmiştir. Bezemesiz olup tek renk sırlıdır.

Tanım: Krem renkli pişmiş topraktan yapılmış kandilin iç ve dış yüzeyi astarlı olup koyu yeşil sırlıdır. Taban kısmı sırsız, düz dipli, basık elips gövdeli, silindirik uzun boyunluk olup ağzı geniş gövdeye doğru daralmaktadır. Yuvarlak ağızlıdır. Tek kulplu spiral kulplu boyunluk gövdeye bağlanmakta gövde ile boyun arası boştur. Kandil haznesinden dışa doğru uzatılmış fitil yatağı bulunmaktadır. Fitil yatağı başlangıç noktasının ortasında yuvarlak aplik bulunurken fitil yatağı ucu eksiktir. Fitil yatağında yanık izleri görülmektedir. Kandil üzerindeki sırlarda dökülmeler mevcuttur. 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

	
Fotoğraf: 3	Fotoğraf: 4
	
Çizim: 3	Çizim: 4

Katalog No: 3

Müze Envanter No: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, 4079

Çizim No: 5-6

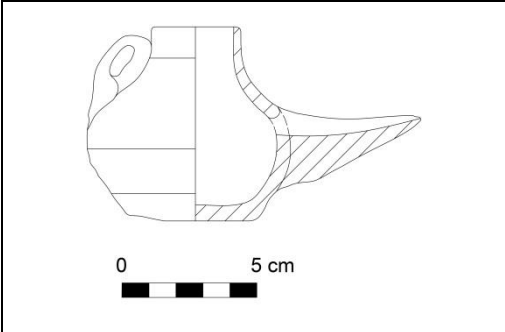
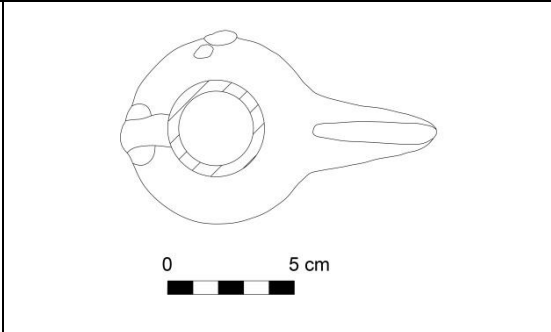
Fotoğraf No: 5-6

Ölçüleri: Uzunluk 11, genişlik 7.1, yükseklik 6.2 cm

Form ve Türü: Basık küre gövdeli, tek kulplu

Yapım ve Süsleme Tekniği: Gövdesi çarkta yapılmış, fitil yatağı ve kulp elle şekillendirilmiştir. Bezemesiz olup, tek renk sırlıdır.

Tanım: Açık kırmızı renkli pişmiş topraktan yapılmış kandilin iç ve dış yüzeyi astarlanarak koyu yeşil renkle sırlanmıştır. Düz dipli, basık küre gövdenin yarısı sırsızdır. Silindirik kısa boyun ağza doğru daralmakta olup, tek kulpludur. Ağızdan bağlanan kulp tek parça olarak applike edilmiş içi dolu olarak spiral şeklinde kıvrılmıştır. Fitol yatağında yanık izleri, yüzeyinde aşınmalar ve sırlarında dökülmeler görülür. Fitol yatağı kandil tabanından azda olsa yüksek tutularak sivrice yapılmıştır. 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

	
Fotoğraf: 5	Fotoğraf: 6
	
Çizim: 5	Çizim: 6

Katalog No: 4

Müze Envanter No: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, 4080

Çizim No: 7-8

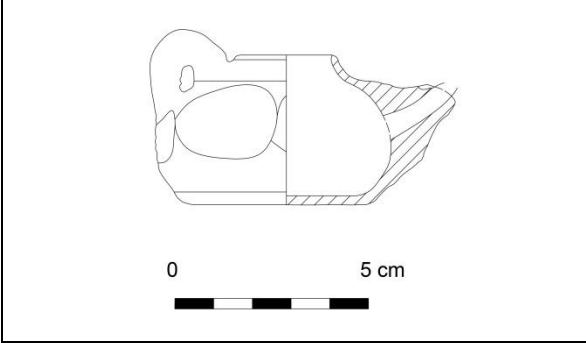
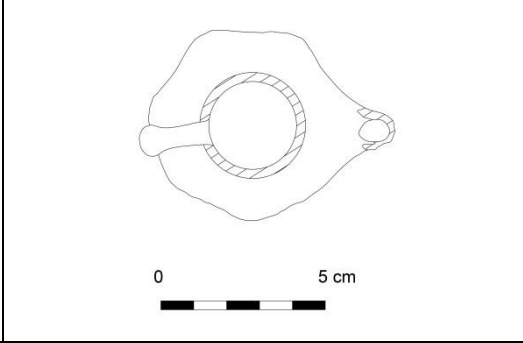
Fotoğraf No: 7-8

Ölçüleri: Uzunluk 7, genişlik 5.5, yükseklik 3.5 cm

Form ve Türü: Çokgen prizma gövdeli, tek kulplu

Yapım ve Süsleme Tekniği: Çarkta şekillendirilmiş, gövde elle biçimlendirilmiştir. Fitol deliği ve kulp yine elle şekillendirilmiştir.

Tanım: Beyaz renkli pişmiş topraktan yapılmış olan kandilin iç ve dış yüzeyi astarlanarak turkuaz renkte sırlanmıştır. Gövdenin yarısı ve tabanı sırsızdır. Düz dipli, silindirik kısa boyunlu, yuvarlak ağızlı ve tek kulpludur. Kandilin gövdesi birbirine eş altıgenlere bölünerek yan yüzeylerde çokgen form oluşturulmuştur. Ağızdan gövdeye bağlanan kulp tek parça olarak applike edilmiş ve halka gibi spiral şeklinde kıvrılmıştır. Kulp, kandil ağzından yüksek tutulmuştur. Sırlarında yer yer dökülmeler vardır. Fitol deliği haznededen dışa uzatılmış olup, ucu kırıktır. 13. yüzyıla tarihlenmektedir.

	
Fotoğraf: 7	Fotoğraf: 8
	
Çizim: 7	Çizim: 8

Katalog No: 5

Müze Envanter No: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, 4078

Çizim No: 9-10

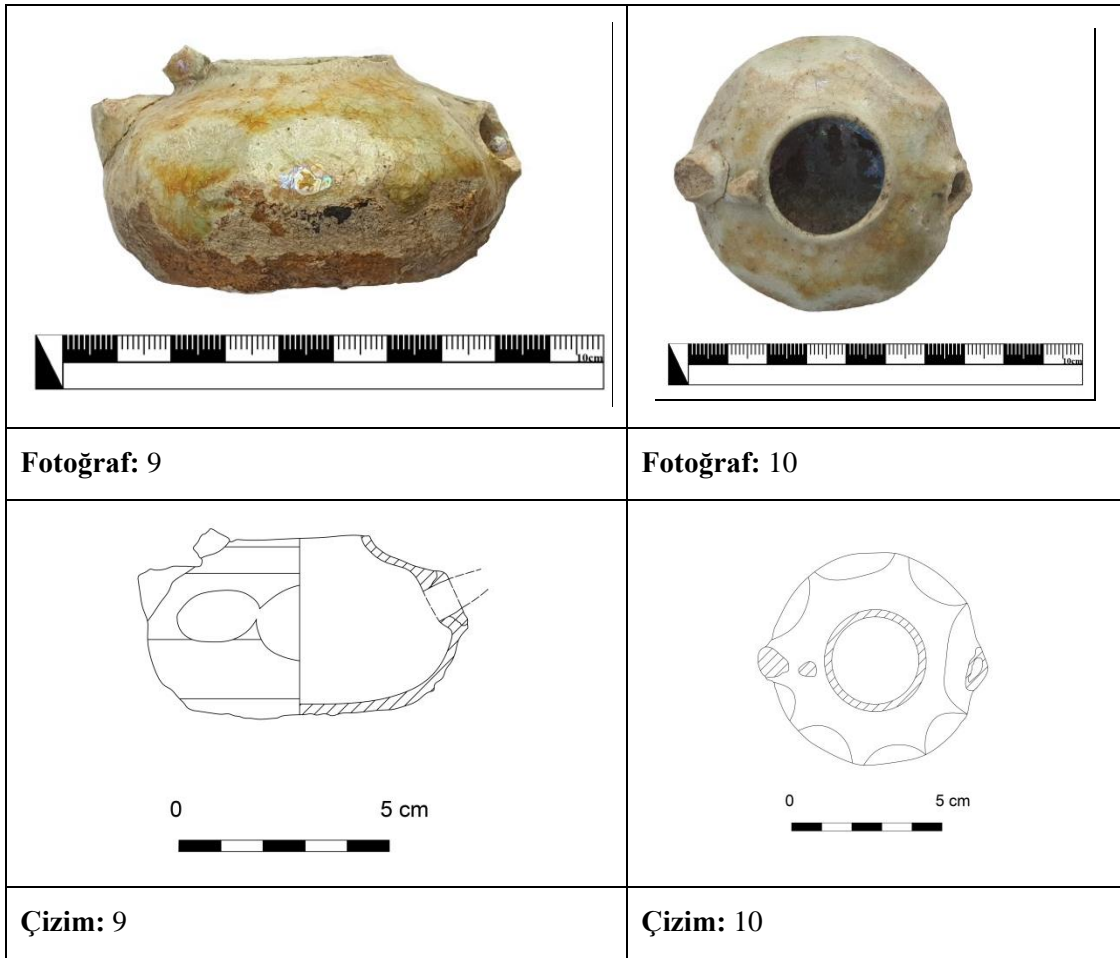
Fotoğraf No: 9-10

Ölçüleri: Genişlik 5.6, yükseklik 3.5 cm

Form ve Türü: Çokgen gövdeli, tek kulplu

Yapım ve Süsleme Tekniği: Çarkta şekillendirilmiş, gövde elle biçimlendirilmiştir. Fitol deliği ve kulpu elle şekillendirilmiştir.

Tanım: Beyaz renkli pişmiş topraktan yapılmış kandilin iç ve dış yüzeyi astarlanarak şeffaf renksiz sırla sırlanmıştır. Gövdenin yarısı tabana doğru tabanla birlikte sırsızdır. Düz dipli, silindirik kısa boyunlu, yuvarlak ağızlı ve tek kulpludur. Kulpu kırıktır. Kandilin gövdesi birbirine eşit altıgenlere bölünerek yan yüzeylerde çokgen form oluşturulmuştur. Fitol deliği haznedenden dışa doğru uzatılmış ve gövde başlangıcından itibaren kırıktır. Sırlarında yer yer dökülmeler görülmektedir. Nispeten farklı bir form ortaya koyan bu kandili de 13. yüzyıla tarihlemek mümkündür.

Katalog No: 6

Müze Envanter No: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, Etütlük

Çizim No: 11-12

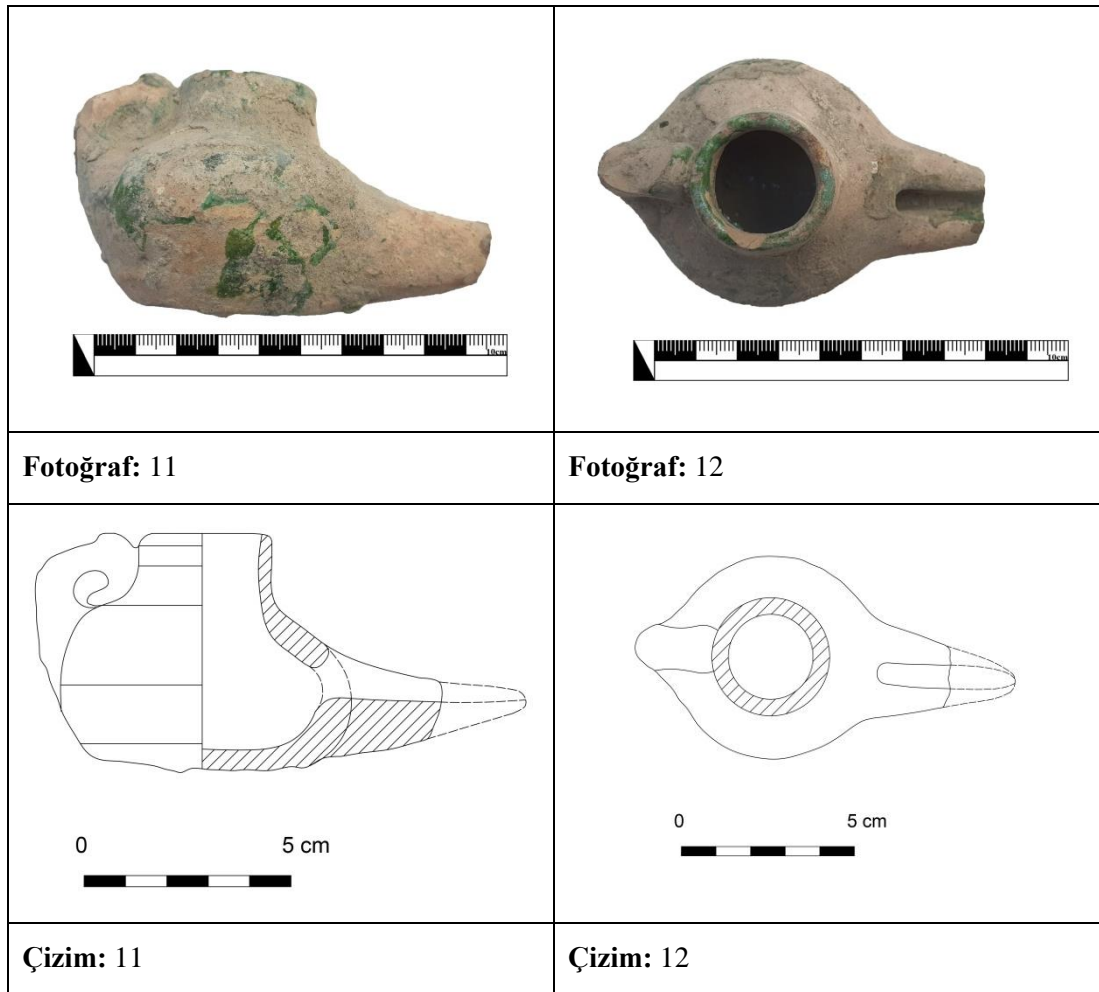
Fotoğraf No: 11-12

Ölçüleri: Uzunluk 8.3, genişlik 5.8, yükseklik 4.6 cm

Form ve Türü: Basık küre gövdeli, tek kulplu

Yapım ve Süsleme Tekniği: Gövdesi çarkta yapılmış, fitil yatağı ve kulp elle şekillendirilmiştir. Bezemesiz olup tek renk sırlıdır.

Tanım: Krem renkli pişmiş topraktan yapılmış kandilin iç ve dış yüzeyi astarlanarak yeşil renkte sırlanmıştır. Düz dipli, basık küre gövdenin tamamı sırlıdır. Silindirik kısa boyunlu, boyun ağza doğru daralmakta ve tek kulpludur. Ağızdan bağlanan kulp tek parça olarak applike edilmiş içi dolu olarak spiral şeklinde kıvrılmıştır. Fitol yatağı ucu kırıktır. Kandil gövdesinde sırda yoğun dökülmeler vardır. 13. yüzyıla tarihlendirmek mümkündür.

Katalog No: 7

Müze Envanter No: Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi, Etütlük

Çizim No: 12-13

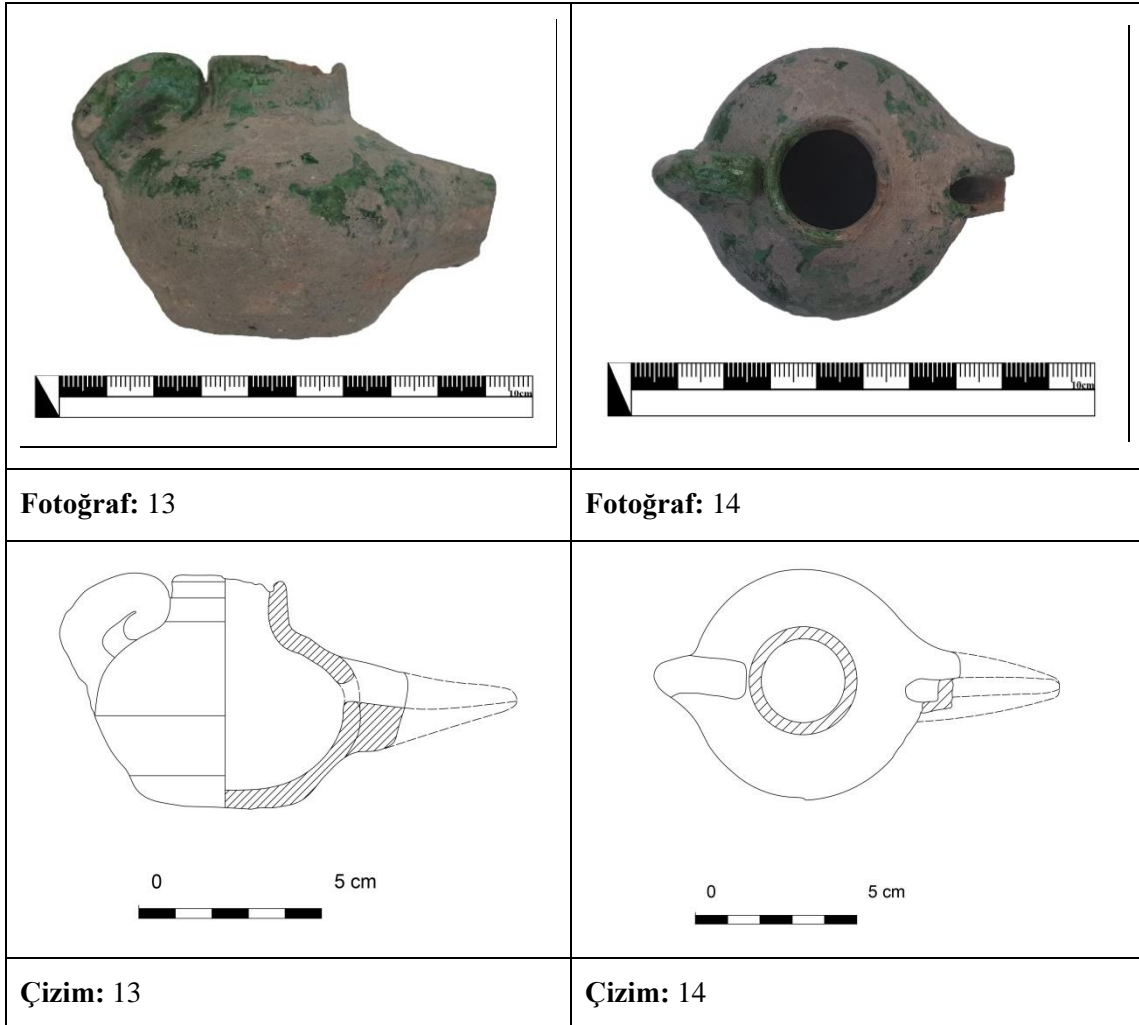
Fotoğraf No: 12-13

Ölçüleri: Uzunluk 8.5, genişlik 6.8, yükseklik 5.3 cm

Form ve Türü: Basık küre gövdeli, tek kulplu

Yapım ve Süsleme Tekniği: Gövdesi çarkta yapılmış, fitil yatağı ve kulplu elle şekillendirilmiştir. Bezemesiz olup tek renk sırlıdır.

Tanım: Krem renkli pişmiş topraktan yapılmış kandilin iç ve dış yüzeyi astarlanarak yeşil renkte sırlıdır. Düz dipli, basık küre formuna sahip gövdenin tamamı sırlıdır. Silindirik kısa boyun ağza doğru daralmakta olup, tek kulpludur. Ağızdan bağlanan kulplu tek parça olarak applike edilmiş, içi dolu olarak spiral şeklinde kıvrılmıştır. Fitil yatağı Kandil tabanından az da olsa yüksek tutularak yapılmış olup kırıktır. Kandil gövdesinde sırda dökülmeler vardır. 13. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

SONUÇ

Burada ele alınan yedi kandil örneği Anadolu Selçuklu aydınlatma sisteminin ortaya çıkmasına katkı temin etmektedir. Anadolu Selçuklu dönemine ait özellikle ibadet mekânlarında örnekleri bulunan madeni kandillerden müteşekkil numuneler yanında sivil yaşamda kullanılan nispeten daha küçük ölçülerdeki kandil örnekleri müzelerdeki yerini almış bulunmaktadır. İşte Gevale Kalesi kazıları sırasında ele geçirilen çok sayıdaki kandil buluntularından örneklerini ele almış bulunmaktayız.

Malzeme olarak; kandillerde kullanılan toprak açık kırmızı, krem ve beyaz renktedir. Kullanılan beyaz ve krem seramik çamuru sık dokulu olup, özellikle turkuaz ve şeffaf sırlı kandil örnekleri iyi pişirilmiştir. Açık kırmızı renkli seramik çamuru gözenekli olup kum ve taş parçası katıktır.

Ele aldığımız numuneler teknik bakımdan gövdenin çark; kulp ve fitil deliğinin elle şekillendirildiği tespit edilmiştir. Form olarak; basık elips gövdeli, basık küre gövdeli ve çokgen gövdeli gibi örneklerle karşılaşmıştır. Çokgen gövdeli kandiller, önce çarkta şekillendirilmiş ardından parmakla veya başka bir aletle gövde üzerine baskı uygulanarak çokgen forma dönüştürülmüştür. İncelediğimiz kandiller tek kulplu örneklerden oluşmaktadır. Ağız formları yuvarlak, fitil deliği/fitil yatağı formları ise gövdeye göre daha uzun veya kısa olarak tercih edilmiştir.

Kandillerde tek renk uygulamaları süsleme açısından kâfi görülmektedir. İşte bu noktadan olmak üzere; kandiller toplumsal, dini ve kültürel boyutta anlamlar yüklenmeye çalışılmıştır. Örneğin, Ortaçağ Avrupası'nda imal edilen kandillerin üzerinde genellikle haç işaretine rastlanırken; Selçuklulardaki kandillerde kuş figürlerine hatta Osmanlı Döneminde klasik çini süslemeli kandiller altınla üretilerek Kâbe gibi kutsal yerlere gönderildiği bilinmektedir.²¹

Büyük boyutlu kandillerde fitil yatağının uzun ve ağır olması nedeniyle, fitil yatağının gövdeyle birleştiği kısımda gövde ve fitil yatağı arasında mukavemeti sağlamak amacıyla üretim aşamasında küçük üçgen ve yuvarlak çıkıntılar aplike edilmiştir. Araştırmacılar bunları süsleme olarak kabul etseler de özellikle gövde ve fitil deliği/fitil yatağı birleşim yerlerinde bunların mukavemet sağlanması amacıyla yapıldığı düşünülmektedir (Fotoğraf 15). Küçük boyutlu kandillerde bu uygulama görülmemektedir.

Fotoğraf: 15

²¹ Ensar Kılıç - Sıla Erbaş, “Türk Kültüründe Geleneksel Bir Aydınlatma Aracı: Kandil”, *Bilim ve Kültür* (2013), 1 /117.

Renk bakımından, incelediğimiz kandillerde tek renk uygulamasının hâkimiyeti mevcuttur. Yeşil, turkuaz ve şeffaf renksiz sırların tercih edildiği izlenmektedir. Tek renk sırn daha belirgin olarak öne çıkması açısından krem veya beyaz astar kullanımı görülür.

Bezeme olarak yukarıda ifade edildiği üzere tek renk uygulama esastır. Bunun dışında diğer teknik ve motif uygulamalarına rastlanılmamıştır. Ayrıca kandil gövdesinin yanlarından bastırılarak çokgen form elde etmek, spiral kulp uygulamaları ve bir örneğin çarkta yapılmış olması, boyun kısmındaki çizgisel hatlar kandiller üzerinde görülebilecek yalın süsleme öğeleridir. Bu uygulamalar yanında herhangi bir süsleme unsuru tespit edilememiştir.

Anadolu'da gerçekleştirilen Harput Kalesi Kazısı,²² Divriği Kalesi Kazısı,²³ Hasankeyf Kazısı,²⁴ Konya Zindan Kale Kazısı,²⁵ Kayseri Keykubadiye Sarayı Kazısı,²⁶ Kubadabad Sarayı Kazısı,²⁷ Alanya Kalesi Kazısı,²⁸ Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Kilisesi Kazısı,²⁹ gibi Ortaçağ kazılarında bu kandillerin benzerlerine çokça rastlanmıştır.

İncelediğimiz kandillerin benzerlerini Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi'nde³⁰, Kayseri Selçuklu Uygarlığı Müzesi'nde,³¹ Aksaray Müzesi³² gibi önemli Ortaçağ merkezlerinde de örneklerinin varlığı bilinmektedir.

Sonuç olarak; hamur rengi, tek renk sır, spiral kulp, kaidesizlik, elips ve çokgen gövde formu bakımından incelemeye aldığımız kandiller ile Konya Karatay Medresesi Çini Eserler Müzesi'nde,³³ Konya Koyunoğlu Müzesi'nde,³⁴ Akşehir Taş Medresesi Müzesi'nde,³⁵ yer alan ve başkent Konya'ya ait diğer buluntularla çok yakın benzerlikler ortaya koymaktadır. Bu durum, Anadolu Selçuklu döneminde başkent Konya ve çevresindeki kazılarda elde edilen kandil buluntuları ile bu çalışmada ele alınan kandillerin benzer özellikler göstermesi, kandillerin Konya'da üretilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

²² İsmail Aytaç. "Harput İç Kalesi Kazısı 2014 Yılı Arkeolojik Buluntuları", *Journal of Turkish Studies* (2017), 198.

²³ Meryem Acara Eser, "Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramik Buluntuları: İlk Sonuçlar ve Yerel Üretim İzleri", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37/1 (Haziran 2020), 139.

²⁴ Abdüsselam Uluçam, *Hasankeyf Tarihi ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı ve Kurtarma Projesi 2004-2005 Çalışmaları* (Ankara: T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Kalkınma Dairesi Başkanlığı), 151.

²⁵ Zehra Özcan, *Konya Zindankale Kazısı ve Buluntuları. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi*, 2019. 124-133.

²⁶ Ali Baş, "Keykubadiye Sarayı", *Selçuklu Dönemi Saray ve Köşkler*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen vd. (Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2021), 1/340.

²⁷ Muharrem Çeken, "Kubad Abad Sarayı Selçuklu Dönemi Seramik Buluntuları", *Beyşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi: Kubad Abad*, ed. Alptekin Yavaş, Oğuz Koçyiğit (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019), 326.

²⁸ Oluş Arık, "Alanya Kalesi 1986 Yılı Kazı Çalışmaları", *Kültür ve Turizm Bakanlığı 9. Kazı Sonuçları Toplantısı* (Ankara: kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), 2/380.

²⁹ Deniz Demir, "Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Kilisesi Kazılarında Bulunmuş Tek Renk Sırlı Kandiller", *Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi* 8/15 (Ocak 2018) 37.

³⁰ Aylin Dönmez, *Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi Koleksiyonundaki Seramik Eserler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2010, 40-42.

³¹ Tuğba Bağbaşı, "Kayseri Arkeoloji Müzesi ve Kayseri Selçuklu Uygarlığı Müzesindeki Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller", *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (2020), 422-424.

³² Aykaç, *Türkiye Müzelerindeki İslami Dönem Seramik Kandiller*, 46-62.

³³ Aykaç, *Konya Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller*, 25.

³⁴ Rüstem Bozer - Muharrem Çeken, "Konya Koyunoğlu Müzesi", *Anadolu Selçuklu Çağı Mirası Müzeler* (Ankara: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2016), 2/ 348.

³⁵ Sevinç Gök Gürhan, *Akşehir Taş Medresesi Müzesindeki Türk Dönemi Seramikleri* (İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilemler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 50-54.

Author Contributions / Yazarların Katkısı: This article is a work with two-authors. The contribution of the aforementioned authors to the preparation of the article is equal. / Bu makale, iki yazarlı bir eserdir. Makalenin hazırlanmasına söz konusu yazarların katkısı eşittir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Anonim. “Kandil” *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*. 12/6302. İstanbul: İnterpress Basın ve Yayıncılık, 1986.
- Arık, M. Oluş. “Alanya Kalesi 1986 Yılı Kazı Çalışmaları”, *Kültür ve Turizm Bakanlığı 9. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2/380, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Atçeken, Zeki. *Konya'daki Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Atyaç, İsmail. “Harput İç Kalesi Kazısı 2014 Yılı Arkeolojik Buluntuları”, *Journal of Turkish Studies*. 12/1. Ankara: 2017.
- Aygör, Erkan. “Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Ok Uçlarının Değerlendirilmesi”. *MASROP E-Dergi 11* (Nisan 2017) 7-24. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/masrop/issue/49584/635368>
- Aykaç, Razan. *Konya Karatay Müzesindeki Anadolu Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller*. Konya: Palet Yayınları, 2017.
- Aykaç, Razan. *Türkiye Müzelerindeki İslami Dönem Seramik Kandiller*. İstanbul: Ege Yayınları, 2021.
- Bağbaşı, Tuğba. “Kayseri Arkeoloji Müzesi ve Kayseri Selçuklu Uygarlığı Müzesindeki Selçuklu Dönemi Seramik Kandiller”, *Mecmua Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 10 (2020), 416-439. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mecmua/issue/57008/777750>
- Bailey, D. M. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*. London, 1975.
- Barrett, Deirdre Grace. *The Ceramic Oil Lamp as an Indicator of Cultural Change within Nabataean Society in Petra and its Environs circa CE 106*. USA: 2008.
- Baş, Ali. “Keykubadiye Sarayı”, *Selçuklu Dönemi Saray ve Köşkler*, ed. Mehmet Ali Hacıgökmen, vd. 1/340. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2021.
- Bozer, Rüstem - Çeken, Muharrem. “Konya Koyunoğlu Müzesi”, *Anadolu Selçuklu Çağı Mirası Müzeler*. 2. Ankara: Selçuklu Belediyesi Yayınları, 2016.
- Bozkurt, Nebi. “Kandil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/299-300. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çaycı, Ahmet - Şimşir Zekeriya. “Gevale Kalesi 2013-2014 Kazı Buluntuları”, *Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 37. Kazı Sonuçları Toplantısı*. ed. Adil Özme. 3/540-544. Erzurum: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2015.
- Çeken, Muharrem. “Kubad Abad Sarayı Selçuklu Dönemi Seramik Buluntuları”. *Beyşehir Gölü Kıyısında Bir Selçuklu Sitesi: Kubad Abad*. ed. Alptekin Yavaş, Oğuz Koçyiğit. 326. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2019.
- Çokay, Sedef. *Antik Çağda Aydınlatma Araçları*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, 2000.
- Demir, Deniz, “Ayasuluk Tepesi ve Aziz Yuhanna Kilisesi Kazılarında Bulunmuş Tek Renk Sırlı Kandiller”, *Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8/15 (Ocak 2018) 33-55.
- Dönmez, Aylin. *Bursa Türk İslam Eserleri Müzesi Koleksiyonundaki Seramik Eserler*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2010.
- Ermiş, Gülistan. *Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan İslami Dönem Sikkeleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, Konya, 2019.
- Eser, Meryem Acara. “Divriği Kale Kazısı Sırlı Seramik Buluntuları: İlk Sonuçlar ve Yerel Üretim İzleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 37/1 (Haziran 2020), 136-153. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1172422>
- Gürhan, Sevinç Gök. *Akşehir Taş Medresesi Müzesindeki Türk Dönemi Seramikleri*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilemler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyefi'l-Umûri'l-Alâ'ie (Selçuknâme)*, çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

- Kılıç, Ensar-Erbaş, Sıla. “Türk Kültüründe Geleneksel Bir Aydınlatma Aracı: Kandil”. *Bilim ve Kültür*. 1/117. 2013.
- Konyalı, İ. Hakkı. *Abide ve Kitabeleriyle Konya Tarihi*. Konya: Memleket Gazetesi Yayınları, 2007.
- Özdeniz, Hasan Hüseyin. *Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Ortaçağ Seramikleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019.
- Özdeniz, Hasan Hüseyin - Şimşir, Zekeriya. “Gevale Kalesi Kazılarında Ortaya Çıkartılan Seramiklerde Kap Formları”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)*,5 (2020), 59-76.
- Özönder, Hasan. *Dünden Bugüne Konya*. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2005.
- Sarıköse, Barış. *Sille Bin Yıllık Birliktelik, Tarihçesi ve Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları 2009.
- Sosyal, M. “Kandil”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*. 2/940-941. İstanbul: Yem Yayınları, 1997.
- Şen, Ahmet. “Konya Gevale Kalesi Kazılarında Bulunan Taş Güller (2013-2016)”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 4. ed. Ahmet Çaycı. 189-224. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 2019. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema/issue/51100/656580>
- Uluçam, Abdüsselam. *Hasankeyf Tarihi Ve Arkeolojik Sit Alanı Araştırma, Kazı Ve Kurtarma Projesi 2004-2005 Çalışmaları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Kalkınma Dairesi Başkanlığı.
- Yavuzylmaz, Ahmet. “Gevale Kalesi Cam Bilezik Buluntuları”. *20. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ela Taş. 149-61. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Yayla, Sercan. *Takkeli Dağda Bulunan Kaya Mezarları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2018.
- Zehra Özcan, *Konya Zindankale Kazısı ve Buluntuları*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisan Tezi, 2019.

Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası'ndaki Figürlü Süslemeler

Alper ALTIN

Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Nevşehir, Türkiye, alperaltin@nevsehir.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Makale Bilgileri

ÖZ

Makale Geçmişi

Geliş: 12.09.2022
Kabul: 14.12.2022
Yayın: 31.12.2022

Anahtar Kelimeler:

Divriği,
Cami,
Darüşşifa,
Figür,
Süsleme.

Türk-İslam mimarisinin şaheserlerinden biri olan Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası, Anadolu Selçuklularının vasalı olan Mengüceklî Beyliği tarafından inşa ettirilmiştir. Birbirine bitişik yapılan cami ve darüşşifanın cephe düzenleri genel itibariyle sade olsa da bilhassa taçkapıları ihtişamlı taş işçiliğine sahiptir. Külliyyede toplam dört taçkapı yer almaktadır. Bunlardan üçü camiye biri darüşşifaya aittir. Her biri şahsına münhasır olan abidevi taçkapılar, süsleme özellikleri bakımından dönemine göre oldukça gelişmiş bezeme programına sahiptir. Baştan aşağı neredeyse boşluk bulunmadan yoğun bir şekilde bezeli taçkapılarda geometrik, bitkisel, yazılı ve figürlü süslemeleri bir arada görmekteyiz. Çalışmamızda cami ve darüşşifada yer alan figüratif süslemeler incelenecektir. Gerek camide gerekse darüşşifada doğrudan görülebilen figürlerin yanı sıra süslemelerin arasına istiflenmiş çeşitli figürler bulunmaktadır. Her iki yapıda tespit ettiğimiz figürler ağırlıklı olarak taçkapılarda yer almaktadır. Bunun yanı sıra yapıların çeşitli yerlerinde de figürler karşımıza çıkmaktadır. Figürlü bezemelerde kartal, doğan, boğa, ejder, aslan gibi zoomorfik figürlerin dışında antropomorfik (insan) figürlere de rastlanmaktadır. Daha önceki çalışmalarda Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası özelinde figüratif süslemeler incelenmemiştir. Üstelik tespit ettiğimiz figürlerden biri literatürde de yer almamaktadır. Çalışmamızda her iki yapıdaki figürlü süslemeler toplu bir şekilde verilerek Anadolu Selçuklu mimarisindeki figürlü süslemelerin yeri irdelenecektir. Figürlerin mitolojik, astrolojik, kozmolojik, sembolik ve ikonografik anlamları ile plastik özellikleri üzerinde durularak bilim dünyasına bütün haliyle tanıtılması amaçlanmaktadır.

Figured Decorations in Divriği Great Mosque and Hospital

Article Info

ABSTRACT

Article History

Received: 12.09.2022
Accepted: 14.12.2022
Published: 31.12.2022

Keywords:

Divriği,
Mosque,
Hospital,
Figure,
Decoration.

Divriği Great Mosque and Hospital, one of the masterpieces of Turkish-Islamic architecture, was built by the Mengüceklî Principality, a vassal of the Anatolian Seljuks. Although the facades of the mosque and hospital, which are built adjacent to each other, are generally simple, especially the portals have magnificent stonework. There are four portals in the complex. Three of them belong to the mosque and one to the hospital. The monumental portals, each unique to its own, have a highly developed decoration program compared to their period in terms of ornamental features. We see geometric, herbal, written and figured ornaments together on the densely decorated portals, almost without gaps from head to toe. In our study, figurative decorations in mosque and hospital will be examined. In addition to the figures that can be seen directly both in the mosque and in the hospital, there are various figures hidden among the ornaments. The figures we identified in both buildings are mainly located on the portals. On the other hand, figures appear in various parts of the buildings. In addition to zoomorphic figures such as eagles, falcons, bulls, dragons and lions, anthropomorphic (human) figures are also encountered in figured decorations. In previous studies, figurative decorations within the scope of Divriği Great Mosque and Hospital were not examined. Moreover, one of the figures we identified are not included in the literature. In our study, the figurative decorations in complex will be given collectively and the place of the figured decorations in the Anatolian Seljuk architecture will be examined. It is aimed to introduce the figures to the world of science as a whole by emphasizing their mythological, astrological, cosmological, symbolic and iconographic meanings and plastic properties.

Atf/Citation: Altın, Alper. "Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası'ndaki Figürlü Süslemeler". *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi (SEMA)* 7 (Aralık 2022), 132-153. <https://doi.org/10.47702/sema.2022.27>

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) (CC BY-NC 4.0)"

GİRİŞ

Türk tarihinde çeşitli dönemlerde sevilerek kullanılan isimlerden biri olan, sonsuz, ebedi veya ölümsüz anlamındaki “Mengü” ismi ile küçültme ya da sevgi ifade eden “-cük” “-cek” ekinin birleşmesi ile meydana gelen Mengücek veya Mengüçük¹ Malazgirt savaşının ardından Anadolu coğrafyasında kurulan ilk büyük Türk beyliklerinden biridir. Mengüceklilerin kuruluşu hakkında malumatımız sınırlıdır. Genelde Malazgirt savaşına katılan Alparslan'ın Artuk, Saltuk, Mengücek, Danişmend, Çavlı ve Çavuldur gibi emirlerinden biri olduğu belirtilmektedir.² Savaşın Selçuklular lehine neticelenmesinin ardından Emir Mengücek Gazi Erzincan, Kemah, Kögonya ve diğer yerleşim merkezlerini ele geçirerek beyliğini bu bölgede tesis etmiştir.³ Beyliğin kurucusu olan Mengücek Gazi'nin aynı zamanda Danişmendli Gümüştekin'in kızını aldığı, akrabalık bağı kurarak beyliğinin gücünü sağlamlaştırmak adına siyasi hamleler yaptığı bilinmektedir.⁴ Mengücek Gazi'den sonra başa Emir İshak geçmiş, buna müteakip Beylik Türk adetleri gereğince Kemah ve Divriği kolu olmak üzere iki oğlu arasında bölüştürülmüştür. Kemah kolu Behram Şah'ın ölümüyle tekrar ikiye ayrılmış ve 1227-1228 yıllarında Kögonya ve Kemah kolu, Alaeddin Keykubad tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁵ Divriği kolu ise Kemah koluna nazaran daha uzun süre varlığını sürdürmüştür. Bu koldan tarihi kaynaklar çok bahsetmese de mimari anıtları ve sikkeleri sayesinde varlıkları bilinmektedir.⁶ Barış içinde yaşayan ve sanatı, mimariyi, ilmi, edebiyatı himaye etme amacı güden bir beylik olmuşlardır.

Bugün dünyaca tanınan Divriği Külliyesi küçük bir beylik olan Mengüceklilerin dünya kültürüne sundukları başat bir anıttır. 1985 yılında UNESCO Dünya Miras Listesine Türkiye'den ilk giren mimari eser olması hak ettiği önemin karşılığı olmuştur. Cami, şifahane ve türbeden müteşekkil külliye, doğrusal tek kütle içerisinde inşa edilmiştir. Kuzey-güney yönlü dikdörtgen kütlenin kuzeyinde cami, güneyinde şifahane yer almaktadır. Herhangi bir dilatasyon izi olmadığından hareketle eşzamanlı başlanıp bitirilmiş olduğu düşünülmektedir. Darüşşifa ve caminin doğu ve batı cepheleri hemyüz olmasına rağmen darüşşifanın çift katlı olması sebebiyle duvarları daha yüksekte sonlanmaktadır. Türbe doğu kenarda cami ile darüşşifa arasında bulunmaktadır. Gerek mimari yapısı gerekse süslemeleri ile adından söz ettiren eserin cami bölümü taçkapı üzerindeki kitabesine göre Divriği meliki II. Süleyman Şah'ın oğlu Ahmet Şah tarafından 1228 yılında tamamlanmıştır. Böyle büyük boyutlu ve gösterişli bir anıtın sadece süslemelerinin bile 5-6 yıl gibi bir zaman aralığında bitirilebileceği düşünüldüğünde temelinin 1220'li yılların başında atıldığı ifade edilmektedir.⁷ Ahmet Şah cami yapımından önce kaleyi tamir ettirmiş, kentin imar ve iskanına önem vermiş, şehre su getirtmiştir. Cami derinlemesine yönelen bir plana sahip olup beşer kemer gözlü ve mihraba dik beş sahnalıdır. Darüşşifanın banisi ise taçkapısında yer alan kitabesinde Erzincan meliki Fahreddin Behram Şah'ın kızı Turan Melek Hatun'dur. Çift katlı, üç eyvanlı, kapalı avlulu medreseler grubunda üst örtüsü desteklerle taşınmaktadır.⁸ Caminin taçkapısı üzerinde Alaeddin Keykubat'ın adının geçmesi Mengüceklilerin Selçuklu egemenliğini tanıdığının göstergesi olmuştur.⁹ Evliya Çelebi eserinde Divriği Külliyesi'ni “*Mermer ustası bu camiye öyle emek sarf edip duvar yüzlerini öyle bukalemun nakşı etmiştir ki ne Ayasulug'da Sultan Yakub Camii, ne Bursa'da Yıldırım Han'ın Ulu Camii, ne Sinop*

¹ Ali Öngül, *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri* (İstanbul: 2018), 49.

² Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu (İstanbul: 2010), 115.

³ Reşidü'd-din Fazlullah, *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti*, 120.

⁴ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. Erol Üyepazarcı (İstanbul: 2000), 48.

⁵ Necdet Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları* (İstanbul: 2017), 115-137

⁶ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri* (Ankara: 1990), 10.

⁷ Doğan Kuban, *Divriği Mucizesi* (İstanbul: 2001), 42.

⁸ Metin Sözen, *Anadolu Medreseleri 2 Selçuklular ve Beylikler Devri* (İstanbul: 1972), 8.

⁹ Max Van Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, 3/1, (Kahire: 1917), 75.

şehirindeki minber nakşı, ne Rum ülkesinde Atina'da Ebülfeth (Fatih) Camii ve ne Budin serhaddinde Estergon Kalesi Camii bu Divriği Camii'nin işçiliğindeki ustalığa denk olamazlar. Kısacası övgüsünü yapmakta diller kısa kalır.” şeklinde tanıtmaktadır.¹⁰ Gerçekten de Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi bu eseri anlatmaya diller yetmemiş, şimdiye kadar sayısız kitap ve makaleye konu olduğu gibi bundan sonra da konu olmaya devam edecektir.

Genelde içe dönük süslemelere sahip İslam mimarisinde dış güzelliği ile dikkat çeken sınırlı mimari anıt vardır. Türk-İslam mimarisinin şaheserlerinden olan Divriği Ulu Camisi ve Darüşşifası adının duyulmasını bilhassa dışında yer alan süslemelerine borçludur. Öyle ki Divriği Külliyesi'nin süslemeleri yapının mimarisini gölgede bırakacak düzeydedir. Dönemine göre farklı bezemelere ev sahipliği yapmış yapının süslemeleri çağının oldukça ötesindedir. Şahsına münhasır dört ayrı kapısı bile başlı başına bir yapı olarak değerlendirilebilecek düzeyde detaylı işçiliğe sahiptir. Bitkisel, geometrik ve yazılı süslemelerin bir arada kullanıldığı eserde figüratif süslemelere de yer verilmiştir. Mimaride ve süslemede figür kullanımının İslam doktrini ile ters düştüğü ifade edilse de Türk-İslam mimarisi ve süsleme sanatlarında özellikle Osmanlı dönemi öncesinde bu mesafeli yaklaşıma pek uymadıkları belirtilebilir. Söz konusu cami olunca daha kati olsa da Türk-İslam camilerinde Arap camilerinde olduğu gibi figürden tamamen uzaklaşmamış yer yer gizlenmiş yer yer de açıktan figür kullanımına gidilmiştir. Divriği Külliyesi'nde hem camide hem de darüşşifada figürlü süslemeler karşımıza çıkmaktadır.

1. Örnekler

Cami ve darüşşifada dokuz farklı figürlü süsleme yer almaktadır. Bunlardan beşi camide, dördü darüşşifadadır. Figürlerin tamamı taş üzerine işlenmiş biri dışında bütünü kabartma olarak yüzeylere yapılmıştır. Figürlerden dördü yaşanan tahribattan ötürü günümüze gelememiştir. Ancak eski fotoğraflardan ve çizimlerden biçimleri hakkında malumatımız olmuştur.

Külliyenin doğu cephesinde, cami ile darüşşifa arasında yer alan ejder figürlü çörlen günümüze gelemeyen figürlü süslemelerden biridir. Ancak eski fotoğrafı ve çizimi sayesinde durumunu bilmekteyiz.¹¹ Figür boyundan itibaren verilmiş, göz, ağız ve kulak kısımları belirtilmiştir. Ağızının ön bölümü kırılmıştır. Lakin ağızının üst kısmının yukarı doğru hafifçe kıvrıldığı ifade edilmektedir.¹² Oluk başın üst kısmından açılmış, su ağızdan tahliye edilecek şekilde açık bırakılmıştır. Bugün oldukça haraptır (Görsel 1).

Kuşkusuz külliye de en cezbedici tasvirler batı taçkapısının yan yüzlerinde yer alan heraldik kuş figürleridir. Boyut itibariyle büyük olması ve görülebilir bir alana yerleştirilmesi ziyaretçilerin algılamalarını kolaylaştırmıştır. Taçkapının kuzey yan yüzeyinde iki, güney yan yüzeyinde bir figür yer almaktadır. Kuş figürlerinden ikisi çift başlı kartal¹³, birisi ise doğan tasviridir. Çift başlı kartallar genel anlamda birbirine benzer gibi algılansa da aslında detaylarda birbirinden farklı olarak tasarlandığı görülmektedir. Ön profilden verilen çift başlı kartallar Selçuklu süslemesinde yaygın olarak gördüğümüz çift başlı kartal formundadır. Dingin olarak yansıtılan figürlerin baş kısımlarında kavisli sivri kulaklar, kıvrımlı gagalar, dairesel gözler işlenmiştir. Burun kısmında damla biçiminde

¹⁰ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3/1, çev. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı (İstanbul: 2010), 295.

¹¹ Albert Gabriel, *Monuments Turcs D'anatolie*, II, (Paris: 1931), 180.

¹² Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, *Belleten*, XXXIII/130 (1969), 188.

¹³ Buradaki figürlerin kartal olmadığını iddia edenler olmuştur. Lakin Selçuklularda standart bir kartal figürü olmadığı, bu figürlerin çeşitli biçimlerde yapıldığı görülmektedir. Figürlerin uysal görünüp görünmemesi bunda etken değildir. Kartal doğadaki en büyük kanatlı yırtıcılardan biri olduğu için genelde tercih edilen tanımlama kartal şeklindedir. Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 348.

ibikleri vardır. Gagaların uç kısmında yer alan yuvarlak şekillerin bir çeşit meyve¹⁴, Avesta'da geçen "bütün tohumların ağacının" tohumunun sembolü¹⁵ ya da sahiplerinin konumuna göre kıymetli av kuşlarına takılan süslü çingiraklar (vesile-i tazib, Fr. bourrelet) olabileceği ifade edilmektedir.¹⁶ Badem biçimindeki gövde aşağıya doğru daralmış, halkadan sonra kuyruğa geçiş yapılmıştır. Ayaklar gövdenin üzerinde verilmiş, tüylü olan kısımları kalın, yalın olan kısımları ise daha ince bir şekilde işlenmiştir. Pençe kısımları dışta uzun, içte kısa olmak üzere iki parmaklı yapılmış, arada dairesel petli verilmiştir. Çift başlı kartal figürlerinin kuyrukları açılmış yelpaze şeklinde beş dilimli teleklidir. Kuzey taraftaki figürün kuyruğu iki bölümlü olarak yapılmış, kuyruk önce palmye ağacı gibi iki tarafa ayrılmış, arasına da lotus motifi yerleştirilmiştir. Bu lotusun hemen ardından yelpaze biçimindeki kuyruk konumlandırılmıştır. Ancak kuyruğun bu kısmı tahribattan ötürü günümüze sağlam olarak gelememiştir. Her iki tasvirde de kartalların kanat uçları kıvrılarak ejderlerle sonlanmaktadır. Buradaki ejderler kanatla birlikte neredeyse bitkilerle karışmış bir haldedir.¹⁷ Ejderlerin vücutları verilmemiş sadece başları işlenmiştir. Badem gözlü ve sivri kulakları ile dikkat çeken ejderlerin ağızları açıktır. Ağızlarının üst kısımları tıpkı çörtendeki ejder figüründe olduğu gibi kıvrımlıdır. Kuzeyde yer alan ejderlerin ağızlarına denk gelen bitkisel süsleme adeta ejderlerin dili şeklinde algılanmasına yol açmıştır. Bu iki figürde ortak olarak ve Selçuklu süslemelerinde nadir gördüğümüz ejder-çift başlı kartal birlikteliği söz konusudur (Görsel 2-Görsel 3).

Taçkapının kuzey yanında yer alan tekli kuş figürü, çift başlı kartal figürlü panonun hemen yanında, caminin batı cephesi yüzeyindedir. Çift başlı kartal figürüne arkası dönük bir şekildedir. Yan profilden işlenen figür bitkisel süslemenin arasında yer almaktadır. Figürün gaga yapısı aslında güvercini andırmaktadır. Ancak ayaklar bunun yırtıcı bir kuş olduğunu göstermektedir. Çünkü güvercinler ayaklarını kullanmadan beslendikleri için bu pozisyonda durmaları güçtür. Bundan dolayı bu figür diğer yırtıcı kuşlar gibi çengelli gagaya sahip olmayıp kısmen daha düz gaga yapısı ile doğan kuşu olmalıdır (Görsel 4). Kısa gagası, çember biçiminde belirtilmiş gözü ve yarım daire burnu ile evcil bir görünümündedir. Kuş başını öne eğmiş bir şekilde verilmiştir. Gerdan kısmına, aşağıya doğru sarkan iri palmet işlenmiştir. Kanatlar sivri bir şekilde aşağıya doğru sonlanmakta, göğüs öne çıkartılmış, sol ayak yere sağlam bir şekilde basıyorken sağ ayak havaya doğru kaldırılmış bir şekilde verilmiştir. Kuyruk üç telekli yelpaze biçimindedir. Bu haliyle sanki savunma pozisyonunda gibi konumlandırılmıştır (Görsel 5).

Caminin en ihtişamlı elemanı olan kuzey taçkapısı klasik Selçuklu taçkapılarından gerek form gerekse süslemeleri bakımından ayrı bir yere sahiptir. Taçkapının dışında üç yönden ters "U" şeklinde saran kalın kaval silme üzerinde sekiz köşeli yıldızlarla yapılmış süsleme yer almaktadır. Sekiz köşeli yıldızlar doğu ve batıda yirmi beşer sıra yukarıda otuz sıra halindedir. Her birinin içerisi farklı biçimde tasarlanmış bitkisel bezeme ile tezyin edilmiştir. Bu sekiz köşeli yıldızlardan biri var ki diğerlerinden form olarak ayrılmaktadır. Taçkapının doğusunda alttan yirminci, üstten dördüncü sıradaki sekiz köşeli yıldız içerisinde bitkisel süslemelerin arasına istiflenmiş aslan figürü karşımıza çıkmaktadır. Figürün sadece baş kısmı frontal biçimde işlenmiştir. Figür rumi kıvrım dal ve yaprakları arasında yer almaktadır. Bıyık biçimindeki ağız ile burnu ve gözleri işlenmiştir. Bu haliyle sanki bitkisel süslemenin arasına gizlenmiş durumdadır. Baş tam merkezde bir kenarı dışında oyularak verilmiştir (Görsel 6).

¹⁴ Gönül Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", *Malazgirt Armağanı*, (Ankara: 1993), 150.

¹⁵ Ali Uzay Peker, *The Double Headed Eagle of the Seljuks a Historical Study* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1989), 205.

¹⁶ Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 115-137

¹⁷ Yusuf Çetindağ, "Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri", *Türkler Ansiklopedisi* (Ankara: 2002), 4/177.

Darüşşifada yer alan boğa figürü, daha önce pek çok araştırmacı tarafından gözden kaçırılmış, sadece Yılmaz Önge'nin çalışmasında yer almıştır.¹⁸ Algıdan uzak bir yere konumlandırıldığından dolayı çıplak gözle görmek güçtür. Figür darüşşifa taçkapısının kuzeyinde yer alan dikdörtgen çerçeveli ikinci kat penceresinin üstündedir. Pencerenin üst taş sırasının hemen üzerinde, farklı renkte iki parça halinde bir taş yer almaktadır. Taşın yüzeyi basık kemer biçiminde yontulmaya çalışılmış belirli aralıklarla altı köşeli yıldızlar işlenmiştir. Dilatasyon hatalarından dolayı taşların birbirine bitişik tasarlanmadığı sonradan getirilip buraya yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Boğa figürü tam basık kemerin merkezine yerleştirilmiştir.¹⁹ Portre halinde aşağıya sarkan figürün badem gözleri, iki yanda kıvrık sivri boynuzları ve kulakları rahatlıkla seçilebilmektedir. Başın alt kısmı muhtemelen başka bir yerin basık kemeri olarak yapılmış buraya yerleştirilme esnasında oturabilmek için kırılmıştır (Görsel 7). Bu parçanın özgün olup olmadığı meçhuldür. Çünkü eski fotoğraflarda günümüzdeki yerinde olmadığı görülebilmektedir. Bundan dolayı yapının başka bir yerinde kullanılan bu parçanın burada değerlendirildiği belirtildiği gibi²⁰ özgünlüğüne şüphe ile yaklaşanlar olmuştur.²¹ Külliye çeşitli tarihlerde pek çok onarım geçirmiştir.²² Caminin doğu cephesinin kuzey istikametinde yer H. 1325 (M. 1907) tarihi muhtemelen 20. yüzyılın başlarındaki onarım tarihini vermektedir. Bu tamirat esnasında caminin ve darüşşifanın tahrip olan cephe kaplamaları yenilenmiş olmalıdır.²³ Pencere üzerindeki figürlü parça da büyük olasılıkla bu onarımda yerleştirilmiştir.

Darüşşifadaki diğer figürlü süslemeler batı cephesinde yer alan taçkapıda bulunmaktadır. Taçkapının en dış bordüründe iri tutulmuş palmet ve lotuslarla bezeli madalyonların üzerinde iki insan portresi vardır. Portreler bitkisel süsleme konturların içerisinde yer almaktadır. Güney taraftaki lotus biçiminde, kuzey taraftaki iri yaprak biçiminde bitkisel süslemeli hatlara sahiptir. İnsan tasvirleri bilinçsiz insanlar tarafından 19. yüzyılda tahrip edildiğinden dolayı suretleri tam olarak seçilememektedir.²⁴ Figürler Selçuklu tipolojisinde örme saçları ve başlıkları ile yapılmıştır. Yüzleri tamamen kazındığından dolayı yüz tipleri hakkında bilgimiz yoktur. Ancak dönemin minyatür geleneğinden örnek alınarak yapılmış restitüsyon denemeleri mevcuttur.²⁵ İki yandan sarkan örgülü saçlı figürün kadın diğerinin ise erkeğe ait olduğu ifade edilmektedir.²⁶ Erkek figürünün başının arkasındaki hilalden Ay'ı temsil ettiği (Görsel 8), kadın figürünün ise Güneş'i temsil ettiği düşünülmektedir (Görsel 9).²⁷

¹⁸ Yılmaz Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası* (Ankara: 1978), 47.

¹⁹ Doğan Kuban buradaki figürü, boğa kafalı bir çörten olarak belirtmektedir. Kuban, *Divriği Mucizesi*, 56. Çörtenler bilindiği üzere yağmur sularının tahliye edildiği oluklardır. Buradaki parçaların su oluğu ait olma ihtimali yoktur. Bundan dolayı Doğan Kuban muhtemelen bu parçayı görmemiş olmalıdır. Çörtenler hakkında detaylı bilgi için bk. Alper Altın, "12-14. Yüzyıl Türk-İslam Mimarisi ile Gotik Mimarisindeki Figürlü Yağmur Olukları Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", *Art-Sanat Dergisi* 12 (2019), 19-56.

²⁰ Önge, "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası", 47.

²¹ Kuban, *Divriği Mucizesi*, 56.

²² Muhammet Arslan, *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme)*, (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017), 1221.

²³ Yılmaz Önge, "Divriği Ulu Camii ile Darüşşifası'nda Günümüze Kadar Yapılmış Olan Onarımlar, Değişiklikler ve İlaveler", *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası* (Ankara: 1978), 57.

²⁴ Doğan Kuban, *Cennetin Kapıları Divriği Ulucamisi ve Şifahanesi'nde Hürremşah'ın Yontu Sanatı*, (İstanbul: 2010), 118.

²⁵ Kuban, *Divriği Mucizesi*, 132-133., Nil Sarı-Gülbün Mesara-Nusret Çolpan, *Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver Nakışhanesi Yorumuyla Divriği Ulucamii ve Şifahanesi Taş Bezemeleri* (İstanbul: 2004), 9-10.

²⁶ Selçuk Mülayım, "Divriği Külliyesinde Teknik ve Güzellik" *Bilim ve Teknik*, 11/130, (1978), 4.

²⁷ Gönül Öney, "Sun and Moon Rosettes in The Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture", *Anatolica*, III, (1969-70), 198.

Darüşşifadaki bir diğer figürlü süsleme taçkapı kaidesinin üzerinde yer alan köşeleri silindirik yıldızvari sütuncelerin alt kısmında yer almaktadır. Silindirlerin arasında iki tarafı gönne biçimindeki kartuşların araları bitkisel bezeme ile tezyin edilmiştir. Kuzey istikamette mevcut olan bu panolardan birinde bitkisel süsleme arasında istiflenmiş figürler yer almaktadır. 1970'lere kadar yüz hatları bozulmadan gelebilen figürlerin sonraki tarihlerde kazınarak tahrip edildiği belirtilmektedir.²⁸ Eski fotoğraflardan anlayabildiğimiz kadarıyla yan yana iki büst işlenmiştir. Soldaki karşından sağdaki yan cepheden verilmiştir. Özellikle soldaki figürün yüz hattı ay yüzlü badem gözlü figürleri çağrıştırmaktadır. Bilindiği gibi Orta Asya Türk tipi olarak belirtilen ay yüzlü tasvirlerin kökeni Uygurlara dayanmaktadır.²⁹ Bu figür oval yüz hatlı, çekme burunlu, badem gözlü ve hokka ağızlıdır. Diğer figür iri tutulmuş sasani tipi gözlere sahiptir. Burun, ağız ve kulak işlenmiştir. Yan profilden saç da görülebilmektedir. Figürlerin yüz karakterlerinin farklı işlenmesi açıkça portreciliğin yansımasıdır.³⁰ İki figürün de yukarıya doğru sivrilmiş bir tür başlığı vardır. Figürlerin arka kısımlarında kanat gibi algılanan iri rumi yaprakları mevcuttur. Figürlerin çenelerinin altından "U" şeklinde uzanan örgülü saç dikkat çekmektedir. Büstler ve rumiler dik üçgen biçimli kartuşların birleştiği yerden yürek şeklindeki kaideden çıkmaktadır (Görsel 10).

SONUÇ

Gündelik hayatımıza, davranışlarımıza yön veren ve inançların temelinde yatan mitler, hal ve hareketimizin anlamları, mevcudiyetimizin amaçları ve nesnelere kökenleri gibi merak edilen sorularla birlikte ortaya çıkmıştır. Her toplumun bir miti olduğu gibi Türklerin de kendilerine özgü mitleri vardır. Devingen bir hayat süren Türkler farklı coğrafyaları, ırkları, dilleri, dinleri ve kültürleri tanıma imkanına sahip olmuş, onlarla kaynaşarak mitlerini zenginleştirmişlerdir. Türk mitlerinde iptidai dönemlerden itibaren bir takım ata, hayvan, doğa kültleriyle ve totemist inançlarıyla ortaya çıkmış çok sayıda tanrı ve ruhun varlığı bilinmektedir.³¹ Ekseriyetle hayvan biçiminde olduğu tasavvur edilen bu ruhlara ulaşmak için aracı olan şamanlar onların kılığına (donuna girmek) bürünerek iletişim sağlamaktadırlar.³² Bu inanç ve sembolizmin sanata yansıması ile birlikte Orta Asya'daki "hayvan üslubu" olarak belirtilen tarz ortaya çıkmıştır. Gündelik hayatta kullandıkları pek çok taşınabilir eşyayı bu tarzdaki hayvan figürleri ile bezemişlerdir. Türkler yüzyıllardır alışageldikleri yaşam tarzlarını yeni girdikleri din ve inançlar içerisinde sürdürmüşler, eski din ve inanışlarını kısmen devam ettirmişlerdir. Bu açıdan hayvan tasvirlerinin yapımı İslam döneminde Osmanlı öncesine kadar süregelmiştir. Ancak figürler zamanla ilk anlamlarını yitirmeye başlamışlar, yeni anlamlar da katılarak daha yüzeysel halde varlıklarını devam ettirmişlerdir.³³

Yapıdaki figürleri değerlendirirken Türklerde kadim Göktanrı inancı ile çağrışımı olduğu kadar İslami dönemde de birtakım çağrışımları aksettirdiğini belirtebiliriz. Aksi durumda figürün değil temsili, benzetilmesinin bile yasak olması gerekirdi. Örnek olarak Türklerin Anadolu'yu fetihlerinde "Bundan böyle arslan yavruları olunuz; yeryüzünde gece-gündüz kartal gibi uçunuz."³⁴ gibi sözlerle sultan tarafından beylerin ve emirlerin cihada teşvik edildiği görülmektedir. Benzer teşbihler dönem kaynaklarında sıkça yer almaktadır. Göçebe kültürlerde aile çocuğa isim vereceği zaman onda görmek

²⁸ Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 427.

²⁹ Oktay Aslanapa, "Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi", *Erdem* 2/6 (1986), 854.

³⁰ Katharina Otto-Dorn, "Figural Stone Reliefs on Seljuk Sacred Architecture in Anatolia", *Kunst des Orients*, 12/1/2, (1978-79), 108.

³¹ Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları* (İstanbul: 2020), 27-29.

³² Michel Perrin, *Şamanizm*, Çev. Bülent Arıbaş (İstanbul: 2003), 48.

³³ Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi* (İstanbul: 2020), 170.

³⁴ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)* (İstanbul: 2004), 64.

istediği özellikleri yansıtan ve onun şahsiyetini tanıtan isimleri tercih etmektedir. Bu isimler çeşitli tabiat şekilleri, bitki veya hayvan isimleri olabilmektedir.³⁵ Büyük Selçuklularda Arslan, Tuğrul, Çağrı ve Alparslan gibi Ahlatşahlarda İzzeddin Balaban gibi Artuklularda Yavlak Arslan, Artuk Arslan, Kara Arslan gibi isimler Türklerin göçebe geleneklerinin ürünüdür. Türkistan topraklarında hala canlı olduğunun göstergesi 13. yüzyılda Anadolu diyarına gelen komutanların isimlerinden bile anlaşılmaktadır. Harzemşahlar ile Selçuklular arasında geçen Yassıçemen savaşından sonra Selçuklu hizmetinde çalışmaya başlayan Yılan Nugu, Kuşlu Sangum gibi komutanların isimleri göçebe isim geleneğinin ürünüdür.³⁶ Yırtıcı hayvanlar isim olduğu gibi Oğuzlarda ve Uygurlarda boy ongunu da olabilmektedir.³⁷ Figür geleneği her ne kadar yasak olduğu iddia edilse de Ortaçağ İslam dünyasında canlılığını sürdürmüştür. Örneğin 10. yüzyıl İslam tarihçisi ve coğrafyacısı İbn Havkal Semerkand şehrinden bahsederken “Yeşil ağaçlar, parlak köşkler, saraylar, devamlı akan ırmaklar, göz kamaştıran bir mamurluk. Nereye bakarsan gözü doyuruyor. Hangi bağı seyretsen ondan göz hoşlanıyor. Meydanları tertipli, güzellikleri çok mükemmeldi. Servi ağaçları yontularak filler, develer, öküzler, vahşi hayvanlar gibi nadir heykeller yapılmış. Bunlar konuşuyor gibi karşılıklı, birbirini yakalamaya çalışıyor gibi ard arda sıralanmışlar.”³⁸ şeklinde bir İslam şehrini tasavvur etmektedir. Bir başka kaynakta Fatımi saraylarında yaygın olarak şeker tüketildiği üstelik bayramlarda ağaçların baştan aşağı şekerden yapılmış figürlerle süslendiği belirtilmektedir.³⁹ Memluk tarihçisi Devadari Konya Selçuklu sultanlarının hazinelerinde Melik Şah'ın çok güzel bir heykelinin olduğunu ve her sultanın da kendi heykelini yaptırdığının bilgisini vermektedir.⁴⁰ 14. yüzyıl seyyahlarından İbn Battuta, Şam Ümeyye Camisi'nden bahsederken harimin ortasında yer alan kubbeye Kubbetü'n-Nesr (kartal kubbesi) adı verildiğini sanki mescidin uçan bir kartala benzetildiğini ve kubbenin bu kartalın başı olduğunu belirtmektedir.⁴¹ Tarihi kaynaklardan anladığımız kadarıyla figüre karşı tutumda her ne kadar mesafeli bir yaklaşım söz konusu olsa da imaj dünyasının cazibesinden kaçamadıkları bir şekilde figürlere hayatlarında ve mimaride yer verdikleri sonucuna varabiliriz.

Külliyedeki figürlü süslemeler içerisinde en göz alıcı figürler batı taçkapısındaki yırtıcı kuş betimlemeleridir. Genelde besin zincirinin en üst bölümünde yer alan kartal, şahin, doğan, atmaca ve çakır gibi avcı kuşlar güç ile ilişkilendirildiğinden dolayı yapılarla bezeme unsuru olarak yer edinmiştir. Bazı yapılarda sadece avcı kuşlar değil sevilen av hayvanları da mimari plastik süslemelerde karşımıza çıkmaktadır.⁴² Gökyüzünün efendisi, kuşların hakanı, koruyucu ve taşıyıcı ruh, kötülüğün düşmanı, sonsuzluğun sembolü kartal vaktinin büyük bir kısmını avlanmak amacıyla gökyüzünde geçirdiğinden dolayı gökle ilişkili değerlendirilmiş tanrıya yakın olması düşüncesiyle de bir kutsallık atfedilmiştir. Hemen hemen tüm kültürlerde kartala ait bir inanç ve mit olduğu gibi Türklerde de kadim bir inanış söz konusudur. M.Ö. üç binli yıllarda prototürk kültürlerinden Afanasyevo'daki bir kurganda kartal pençesinin çıkması bunun erken dönem delillerinden olmuştur.⁴³ Sonrasında İslam öncesi dönemde Türk hayvan üslubu kapsamında çeşitli objelere kartal figürleri işlenmiştir. İslam'la birlikte kartal figürlerinin dini önemleri unutulmuş, talih, uğur, özgürlük, yiğitlik

³⁵ Bülent Gül, “Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları”, *Bilig* 12 (2006), 185.

³⁶ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 84.

³⁷ Emel Esin, “Kuşçı (Türk Sanatında Atlı Doğanca İkonografisi Hakkında)”, *Sanat Tarihi Yıllığı* 6 (1974-75), 421.

³⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: 2014), 372.

³⁹ Maurice Lombard, *İslam Medeniyeti'nin Altın Çağı İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. Nezh Uzel (İstanbul: 2020), 198.

⁴⁰ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, 178.

⁴¹ İbn Battuta, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut (İstanbul: 2010), 135.

⁴² Alper Altın, “Eratna Beyliği Mimarisinde Figürlü Süsleme”, *Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları* (Konya: 2019), 184.

⁴³ Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*, 44.

gibi anlamlar yüklenerek beşerî bir simge haline getirilmiştir. Bu nedenle Osmanlı öncesi pek çok mimari anıtın cepheleri kartal sembolleri ile bezenmesine rağmen halk bu bezemeye karşı herhangi kötü bir teşebbüste bulunmamıştır.⁴⁴ Hz. Muhammed'in meşhur sancaklarından birisinin adının kuşların lideri ya da kartal manasındaki "ukaab" olması⁴⁵ kartal figürünün yapılması açısından İslami bir referans olabilir.

Selçuklu sultanlarının arması olarak düşünülen çift başlı kartal⁴⁶ bilindiği üzere Selçuklularda mimariden el sanatlarına çeşitli eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Kartal, pek çok mitolojide ve inançta benzer sembollerle anılan kutsal bir kuş olarak tahayyül edilmektedir. Gökle yer arasında elçi, gaybdan haber getiren, ruhların öte dünyaya göçüne eşlik eden gökyüzünün en önemli temsilcisi olarak düşünülmektedir.⁴⁷ Çift başlı kartal gibi hayali yaratıkların yapılması yırtıcı hayvanların güçlerini pekiştirmek içindir. Hayali yaratıkların bazen vücutlarının birtakım uzuvları abartılı biçimde yansıtılmakta, bazen pençe boynuz gibi güç simgesi unsurlar eklenerek melezleştirilmektedir. Kimi zaman ise iki hayvanın gücünü tek bir vücuda yerleştirerek özelliklerini katlamak amaçlanmaktadır.⁴⁸ Kartalın çift başlı olması ise mevcut gücünü pekiştirmektedir. Bununla birlikte kaynaşan iki kartalın gücünü simgelemekte,⁴⁹ sanattaki simetri coşkusu dizginlemektedir.⁵⁰ Aynı zamanda güç ile ilişkilendirilmektedir. Bilhassa Kubadabad sarayındaki çini plakalarda yer alan çift başlı kartal figürlerinin göğüslerinde "Es-sultan", "El-galib", "El-Muazzam" gibi ibarelerin yer alması buna örnek olarak verilmektedir (Görsel 11).⁵¹ Çift başlı kartalın Alaeddin Keykubad'ın arması olduğunu dile getirenler de olmuştur.⁵² İlk defa Anadolu'da M.Ö. ikinci bin yılın ortalarında görülen çift başlı kartal motifi Anadolu Selçukluları aracılığıyla önce Bizans'a oradan da Avrupa'ya intikal etmiştir. Yalnız bu geçiş esnasında kulakların mahiyeti anlaşılammış bundan dolayı batıya özgü bir çift başlı kartal ortaya çıkmıştır.⁵³ Selçuklularda çift başlı kartal figürlerinin kanatları genelde açık bir şekilde verilmektedir. Taşa işlenen kartallara baktığımızda ekseriyetle kanat telekleri görülecek biçimde açık yansıtılırken, çini malzemeye işlenen kartalların kanatları ise daha narin, adeta rumi kıvrım dalı şeklinde uygulanmıştır. Söz konusu iki örnekte taşa işlenmesine rağmen tıpkı çinilerde olduğu gibi kıvrımlı rumi yaprağı şeklinde zarif kanatlara sahiptir. Darüşşifada yer alan insan figürlerinin de çini ve minyatürlerde görmeye alışık olduğumuz figürler olması⁵⁴ Divriği'de diğer süsleme programları ile birlikte mimari süslemenin bütün süsleme alanlarından nasıl faydalandığının göstergesi olmuştur. Çift başlı kartalları Mengücekliler Selçukluların vasalı olması hasebiyle buraya işletmiş olmalıdır. Caminin kuzey taçkapısı kitabesinde Alaeddin Keykubat'ın isminin geçmesi vasallık ilişkisi gereği olduğundan

⁴⁴ Şenay Alsan, *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)* (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005), 88.

⁴⁵ Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II (Ankara: 2003), 1005-1007.

⁴⁶ Semra Ögel, *Anadolu Selçukluları'nın Taş Tezyinatı* (Ankara: 1987), 90.

⁴⁷ Sedat Veyis Örnek, *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane* (Ankara: 1988), 97.

⁴⁸ Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*, 179.

⁴⁹ Yaşar Çoruhlu, *Anadolu Selçuklu Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar* (Mimar Sinan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988), 25.

⁵⁰ Bahaeddin Ögel, "Türklerde Kartal ve Kartal Arması", *Türk Kültürü*, 118 (1972), 217.

⁵¹ Rüçhan Arık, *Selçuklu Sarayları ve Köşklere* (Ankara: 2017), 211.

⁵² Max Van Berchem-Josef Strzygowski, *Amida* (Hiedelberg: 1910), 98; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul: 1999), 117, Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 1, Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", 167, Baha Tanman-Samih Rifat, "Selçuklu Anadolu'sunda Devlet ve Saltanat Simgeleri: Çift Başlı Kartal, Güneş, Aslan", *Alaeddin'in Lambası Anadolu'da Selçuklu Çağı ve Alaeddin Keykubad* (İstanbul: 2001), 31.

⁵³ Sargon Erdem, "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* (1990), 72-73.

⁵⁴ Kuban, *Divriği Mucizesi*, 99.

yer almaktadır. Bu açıdan kitabelerin yazı ile yansıttıklarını çift başlı kartalların imaj ile de sağladıklarını düşünebiliriz.

Divriği'deki çift başlı kartal tasvirlerinde kanatların alt kısımlarında ejder figürlerinin olduğu görülmektedir. Gönül Öney, bütün arka planında bitkisel rumi kıvrımların olduğu çift başlı kartalların ejdere sahip olduğunu belirtmektedir.⁵⁵ Lakin çift başlı kartal ve ejderin yek vücut olarak tasvirlerine Selçuklu sanatında Divriği dışında sadece Niğde Hüdavent Hatun Kümbeti'nde (1312) rastlanılmaktadır (Görsel 12). Bu örneğin Divriği Külliyesi'nden neredeyse yüzyıl kadar sonra yapıldığını ifade edebiliriz.⁵⁶ Bu bakımdan Anadolu Selçuklu dönemindeki bilinen en erken tarihli örnek olduğu söylenebilir. Kartal burada göğün sembolü ejder ise yerin sembolü olarak karşımıza çıkmakta, zıtlıkların birbiri ile olan mücadelesi yansıtılmaktadır. Kartalın ejder ile olan mücadelesi sözlü kültürün en önemli temsilcileri destanlarda da karşımıza çıkmaktadır. Kırgız destanı olan Er Töştük destanında kara kuş ile ejderhanın mücadelesi konu edilmektedir.⁵⁷ Bu mücadele aynı zamanda zıtlıkların birbiri ile olan çarpışmasıdır. Çift başlı kartal figürlü panonun arka planında yer alan rumi kıvrım dallarının aslında hayat ağacı sembolü olduğu koruyucu olarak ejderlerin bulunduğu ve çift başlı kartalın ise gökyüzü veya yer altı seyahatinde eşlik ettiği de belirtilmektedir.⁵⁸

Vincent W. Yorke kapının iki yanındaki çift başlı kartalları Selçuk sultanlarının alameti olarak yapılmış sembol olduğunu diğer figürün ise şahin olma ihtimalini belirterek garip bir kuş olduğunu ifade etmektedir.⁵⁹ Türk-İslam sanatı mimari plastikte yer alan avcı kuşlar genelde kartal olarak değerlendirilmektedir. Bundan dolayı avcı kuşlar arasında ikonografik bir ayrım söz konusu değildir. Türklerin İslamlaşması ile birlikte eski inançlar, yeni din içerisine girerek kaynaşmıştır. Bilhassa menkıbelerde eski inançlardan kalma motifler yer almaktadır. Bunlardan birinde Doğrul Baba'nın ve Abdulkadir Geylani'nin doğan (donuna girdiği) şekline büründüğü belirtilmektedir.⁶⁰ Diğer avcı kuşlar gibi güç ile ilişkilendirilen doğan, taçkapıda kuzeydeki çift başlı kartalın hemen yanında yer almaktadır. Çift başlı kartalın Selçuklu arması gibi düşünülmesine benzer olarak doğanın da Ahmet Şah'ın arması olduğu belirtilmektedir.⁶¹ Bunun yanı sıra kulaksız ve evcil görünümünden dolayı dişil bir karakterde olduğu, bundan ötürü Ahmet Şah'ın validesi Fatıma Hatun'a ait olduğu da iddia edilmektedir.⁶² Ancak avcı kuşların dişisi ve erkeği arasında belirgin bir fark olmadığı gibi bazı türlerinde dişisi erkeğinden daha büyüktür. Bundan dolayı figürün boyutuna veya uysallığına bakarak dişil-erkek karakterini belirtmek mümkün değildir. Ayrıca Fatıma Hatun'un ismi külliye'deki kitabelerin hiçbirinde geçmezken sadece külliyenin vakfiyesinde geçmektedir.⁶³ İnşa tarihi 1228 yılı kabul edilen camiye 1240 yılında minber eklenmiştir. Vakfiye ise 1243 yılında düzenlenmiştir. Fatıma Hatun, inşa faaliyeti neredeyse bittikten sonra hayratta bulunmuştur. Bundan dolayı kitabelerin herhangi birinde ismi geçmeyen birinin ongunu veya simgesinin yapılması düşünülemez.

⁵⁵ Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri", 185.

⁵⁶ Bir de Laborde'un çizimlerinden bildiğimiz günümüze gelemeyen Konya Kalesi'ndeki örnek vardır. Tek başlı verilen kartal figüründe kanat uçlarında değil de kuyruk teleklerinin arkasından karşılıklı iki yılan (ejder) çıkmakta ve kartalın ayaklarını ısırılmaktadır. Leon de Laborde, *Voyage de L'Asie Mineure* (Paris: 1838), 117.

⁵⁷ Yelda İliç, *Kırgız Halk Destanı Er Töştük Gramer-Metin-Çeviri-Dizin* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002), 85.

⁵⁸ Gönül Öney, "Niğde Hüdavent Hatun Türbesi", *Belleten*, XXXI/124 (1967), 153-54.

⁵⁹ Vincent W. Yorke, "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates", *The Geographical Journal*, 8/5 (1896), 454.

⁶⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, I, (Ankara: 2010), 30.

⁶¹ Berchem-Strzygowski, *Amida*, 98; Aslanapa, *Türk Sanatı*, 117; Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, 1; Öney, "Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal", 167; Tanman-Rifat, *Selçuklu Anadolu'sunda Devlet ve Saltanat Simgeleri: Çift Başlı Kartal, Güneş, Aslan*, 31.

⁶² Sakaoglu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 351.

⁶³ Sakaoglu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 375.

Mengücekler'in Oğuzların Bozok kolundan Gün Han'ın oğullarından dört boydan birine mensup olduğu ifade edilmektedir. Kayı, Bayat, Karaevli ve Alkaevli boyunun ongunu doğan kuşudur.⁶⁴ Mengücekoğulları'nın Anadolu öncesinde "kuşbeği" olduğu Ahmet Şah'ın dedesi Şahinşah'ın adında "şahin" unvanlarında "tuğrul" ve "hümayun" bulunması ongunlarının kuş şeklinde olabileceğini akla getirmektedir.⁶⁵ Tüm bunlardan ötürü Ahmet Şah ailesinin nişanı olarak doğan figürünü buraya işletmiş olabileceği ifade edilebilir. Doğan figürünün uysal görünümü hanedanlık politikası ile açıklanabilir. Çünkü Mengücekler'in Divriği kolu, ılımlı bir siyaset izlemiş, siyasi çatışmalardan uzak ilim, sanat, mimari ve edebiyatı desteklemişler ve himaye etmişlerdir.

Anadolu Selçuklularında hükümdar çetresi, (şemsiye) baz-ı çetr-i cihan-şikar olarak anılmakta ve İbn Bibi tarafından sık sık kartala benzetilmektedir.⁶⁶ Bundan dolayı araştırmacılar Selçukluların siyah çetresinin üzerinde kartal resmi bulunduğu dair hemfikirdirler. Kartalın dışında farklı figür ve nesnelere de yerleştirildiği bilinmektedir. Lakin bu figürler gökle ilişkili hayvanlardan seçilerek hükümdarın ongunu olmuştur.⁶⁷ Çetresinin yanı sıra hükümdara has olan para, bayraklarda ve binalarda da tuğrul, kartal ve çift başlı kartal gibi yırtıcı kuş figürleri birer tamga olarak işlenmiştir. Bunların tezyini birer motif mi, yoksa hukuki bir sembol mü olduğu tam olarak bilinemese de döneminde sevilerek kullanılmıştır.⁶⁸ Yırtıcı kuş figürlerinin üzerinde, verev ile duvara bitişen alanın altında, her iki tarafta mukarnaslı bir kavsara yer almaktadır. Kavsaraları bu haliyle hükümdarlık çetresine benzetebiliriz. Bilhassa kuzeydeki mukarnas iki farklı hanedanlığın aynı çatı altında yaşadığını simgelemiş olabilir.

Yırtıcı kuşların avcılık yeteneklerinden insanlar faydalanmış, onları ehlileştirerek av merasimlerinde kullanmışlardır. Cumont'lar eserinde Sivas'ta iken kendilerine Divriği'nden bir kabartma getirildiğini ve Ermeni ya da Farsî eseri olarak yorumladıkları atlı tasvirde bahsetmektedir.⁶⁹ Atlı tasvirin fotoğrafını gören Berchem, Mengücek prensi olarak yorumladığı figürün on iki veya on üçüncü yüzyıldan kalmış olabileceğini belirtmektedir.⁷⁰ Bugün kayıp olan bu parçanın üzerinde bitkisel süslemeler arasında süvari figürü yer almaktadır. Orta Asya atlı hükümdar ikonografisinde yapılmış olduğu görülen figürün benzerleri Selçuklu, İlhanlı ve Osmanlı dönemlerinde de vardır.⁷¹ At üstündeki figürün sağ elinde yırtıcı bir kuş sol elinde ise lire benzer bir müzik aleti tutmaktadır. Bilindiği üzere kuş avlarında avlanacak kuşların havalanması amacıyla ses çıkaran çeşitli aletler kullanılmaktadır (Görsel 13).⁷² Figürün etrafında bitkisel süslemelerin boşluk bırakmayacak biçimde doldurulması bize batı kapısındaki kuş tasvirlerini hatırlatmaktadır. Bu açıdan figürlü taşın Divriği Külliyesi ile ilişkisi olabilir. Lakin insan ve kuş tasvirinin yapılması bile Divriği'deki figürlü taş plastiğinin çeşitliliği bakımından önemlidir.

Anadolu Selçuklu mimarisinde nadir de olsa karşılaştığımız figürlü çörtlenler Divriği Külliyesi'nde de yer almaktadır. Ejder figürlü çörtenden başka darüşşifanın güney cephesinde göz ve ağız uzuvları seçilen bir çörtlen daha vardır (Görsel 14). Ancak bunun özgünlüğü şüphelidir. Ayrıca Doğan Kuban, boğa figürlü başka bir çörtenden bahsetmektedir. Özgün olabileceğini belirttiği bu

⁶⁴ Faruk Sümer, "Mengücekler", *İslam Ansiklopedisi*, 7, (İstanbul: 1977), 713.

⁶⁵ Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 349-350.

⁶⁶ İbn Bibi, *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçukname*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: 2020), 236.

⁶⁷ Ahmet Çaycı, *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri* (İstanbul: 2008), 150-153.

⁶⁸ Fuad Köprülü, "Ortazaman Türk Devletlerinde Hukuki Sembollerdeki Motifler", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II (İstanbul: 1939), 33-34.

⁶⁹ Franz Cumont, Eugene Cumont, *Studia Pontica II Voyage D'exploration Archeologique Dans le Pont et la Petite Armenie* (Brüksel: 1906), 226.

⁷⁰ Berchem, *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, 76.

⁷¹ Esin, "Kuşçısı (Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında)", 434-442.

⁷² Mehmet Ali Hacıgökmen, "Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar", *SUTAD* 43 (2018), 329.

çörtlenin külliyeinin doğu cephesinde, şah kapısının güneyinde yer aldığını ifade etmektedir.⁷³ Lakin günümüzde bu cephede böyle bir figür bulunmamaktadır. Kuban çalışmasında belirttiği figürün görseline de yer vermemiştir. Bundan dolayı batı cephedeki pencere üzerindeki kabartma boğa figürüne sehven çörtlen dediği gibi burada da bir yanlışlık söz konusu olmalıdır.

Evren olarak bilinen ejderler yılan biçiminde vücuda sahip çeşitli formlarda eğilip bükülerek düğümler atan ya da kendi etrafından dönen bir yapıda işlenmiştir. Ejderler yer altı dünyası ile ilişki içindedir. Kışı yerin altında geçirip ilkbahar geldiğinde yeraltından çıkmaktadır.⁷⁴ Yeraltından çıktığı esnada tıpkı bir tırtılın kozasından kelebek olarak çıkıp uçtuğu gibi metamorfoz geçirip gökle ilişkili kanat, boynuz ve pullara sahip olmaktadır. Böylece ejder uçup göğe yükselerek gök gürültüsü ve yağmura sebep olacak öfkeli rüzgarlara ve bulutlara dönüşmektedir.⁷⁵ Bu açıdan Türk mitolojisinde ejderin bolluk ve bereketle ilişkilendirilmesi söz konusudur.⁷⁶ Ejder figürlü çörtlenlerin yapılış amacı da İslamiyet'teki kötü ejder tasavvurundan değil Türk mitolojisindeki iyilik sembolü ejderden kaynaklanmaktadır. Karamanoğlu Beyliği eseri Araboğlu Camisi'nde ve Kapadokya bölgesi sivil yapılarında görülen ejder figürlü çörtlenlerin yapıları bu sembolizmden kaynaklanmaktadır.⁷⁷ Ejder figürlerinin ağzının üst bölümünün yukarı doğru kıvrılarak uzatılmasından dolayı bu tip örnekler, fil başlı ejder olarak tanımlanmaktadır. Emel Esin, İbn Bibi'nin "pil-i nilgün-i sipihr" diye tanımladığı, fil başlı evren tasvirinin bu tipteki ejder figürlerini nitelediğini belirtmektedir.⁷⁸

Aslan figürünün süslemenin yarım bırakıldığından dolayı ortaya çıktığı düşünülebilir. Lakin taçkapı, mihrap ve üst örtü gibi yapı elemanlarının süslemelerinden hareketle külliyeinin yarım bırakıldığını belirten araştırmacılar da olmuştur.⁷⁹ Ancak doğu ve batıdakiler iki cepheli olarak yirmi beşerden elişer adet yukarıda ise tek cepheli otuz adet sekiz köşeli yıldız yapılmış bunun dışında hiçbirinde yarım bırakılma emaresi görülmemektedir. Zaten camide bütün emeğin önce bu taçkapıda yoğunlaştığı hemen hemen bütün süslemelerinin tamamlandığı belirtilmektedir.⁸⁰ Aslan figürünün Mengücek yapılarında sevilerek kullanılan bir figür olduğu ifade edilebilir. Divriği Kale Camisi'nde ve kalede de aslan figürleri mevcuttur. Camideki aslan figürleri ayakların başlık kısımlarının köşelerine gelecek şekilde yerleştirilmiştir. İlk bakışta dikkat çekmeyen ve bundan dolayı birçok ziyaretçinin gözden kaçırdığı aslan figürleri sadece dikkatli bakıldığında algılanabilmektedir. Kale Camisi'nde her biri birbirinden farklı tasarlanan aslan figürleri iki ayak dışında diğer tüm ayağın köşe kısımlarında yer almaktadır (Görsel 15). Bu bakımdan Kale Camisi'ndeki gizleme eğiliminin Ulu Camisi'nin kuzey taçkapısında da yapıldığı ifade edilebilir.

Anadolu Selçuklu hayvan sembolizminde en yoğun görülen figürlerden biri olan aslan figürü iki ve üç boyutlu olarak ele alınmıştır. Üç boyutlu olarak genelde kalelerde gördüğümüz aslanları mimari eserlerde ekseriyetle kabartma olarak farklı şekillerde tasvir edildiğine şahit olmaktadır. Bazen tek figür halinde verildiği gibi bazen de başka figürlerle birlikteliği söz konusu olmuştur. Bu açıdan aslan figürünün görüldüğü sahne ve kullanıldığı yere göre sembolizmi değişmektedir. Tek aslan figürü gücü, koruyuculuğu, kuvveti ve yiğitliği yansıtırken hayat ağacı ile birlikte verilen aslan figürü

⁷³ Kuban, *Divriği Mucizesi*, 57.

⁷⁴ Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam (İstanbul: 2011), 68.

⁷⁵ Emel Esin, "Büke (The Cosmic Significance of the Dragon in Early Turkish Iconography)", *Cultura Turcica* V-VI (1970), 78.

⁷⁶ Emel Esin, "Evren (Selçuklu San'atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri)", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1(1969), 162.

⁷⁷ Altın, "12-14. Yüzyıl Türk-İslam Mimarisi ile Gotik Mimarisindeki Figürlü Yağmur Olukları Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi", 42.

⁷⁸ Emel Esin, *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler* (İstanbul: 2004), 145.

⁷⁹ Sakaoğlu, *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*, 420, Kuban, *Divriği Mucizesi*, 40.

⁸⁰ Kuban, *Divriği Mucizesi*, 111-113.

şamana seyahatlerinde yardımcı olacak koruyucu ruhu sembolize etmektedir.⁸¹ İslami dönemde Hz. Ali, Aslan anlamına gelen “Haydar” ya da Allah'ın Aslanı manasındaki “Esedullah” lakaplarıyla anılmış hatta Ali ile ilgili methiyeler aslan biçiminde yazılmıştır.⁸² Divriği Ulu Camisi'nin kuzey taçkapısında gizlenmiş biçimde verilen aslan figürü tılsım, kötülükten koruyan nazarlık olarak düşünülmüş olmalıdır. Aslan figürleri aynı zamanda kozmolojik anlamda güneş sembolüdür. Tek başına verildiğinde hem gücü hem de güneşi temsil etmektedir. Lakin Anadolu'da bazı yapılarda güneş ile aslan “şir u hurşid” figürünün bir arada verildiği örnekler de olmuştur.⁸³ Aslan tasvirinin kartal gibi sancaklarda da görülen bir figür olduğu belirtilmektedir. 13. yüzyıl mutasavvıflarından Mevlana'nın “Biz arslanlarız ama bayraklardaki arslanlarız; onların oynayışı, saldırışı soluktan soluğa yel yüzündendir” şeklindeki beytinden hareketle Selçukluların bayraklarında da aslan figürünün yer aldığına hükmedilmektedir.⁸⁴

Kadim dönemlerden itibaren bolluk ve bereket ile ilişkilendirilen boğa, Türk sanatında burç ve takvim hayvanı olarak da karşılaşılmaktadır. Figür tek verildiği gibi ekseriyetle ikili prensipte ele alınmakta ve alt edilen hayvan olarak işlenilmektedir. İkili tasvirlerde düşman sembolü olarak tasavvur ediliyorken tekli halde iken boynuzlarının hilal şeklinde düşünülmesinden dolayı Ay'ı sembolize etmektedir.⁸⁵ Başka bir yerden getirilerek buraya monte edilen kırık boğa başı figürünün benzeri Diyarbakır Ulu Camisi⁸⁶ ve Denizli Çardak Han'da karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa buradaki figürün işlenişi Diyarbakır Ulu Camisi'ndeki figürü hatırlatmaktadır (Görsel 16). Diyarbakır'daki caminin maksure bölümlerinde yer alan figürler yazı kuşağının olduğu bordürde sütunların üzerindeki konsola işlenmiştir. Aynı şekilde başka bir konsola işlenmiş aslan figürleri de vardır. Bu açıdan bakıldığında Divriği Külliyesi'nde de başka bir kemer parçasında aslan figürünün olabileceği düşünülebilir.

Selçuklu mimari süslemesinde insan figürü sınırlı olarak kullanılmıştır. Konya Kalesi, Burdur Susuz Han, Amasya Bimarhanesi, Sivas İzzeddin Keykavus Darüşşifası, Niğde Alaeddin Camisi, Kayseri Karatay Han gibi birkaç yapıda karşımıza çıkmaktadır.⁸⁷ Genelde çiftli halde yer alan figürlerin dişili erkekli yapıldığı düşünülmekte bundan dolayı güneş ve ay sembolü olarak yapıldıkları değerlendirilmektedir. Şifahane taçkapısının iki yanında yüzleri tahrip edilmiş figürler de güneş ve ay ikonografisi ile açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra banilerin temsilleri olabileceği de ifade edilmektedir.⁸⁸ Budist geleneğinde banilerin kendi portrelerini hayır yapılarına işleme adeti mevcuttur.⁸⁹ Avrupa'da ise Romen ve Gotik sanatında benzer bir şekilde kapının iki yanına heykellerini yapma geleneğinin olduğu bilinmektedir.⁹⁰ Ancak İslam geleneğinde bundan söz etmek güçtür. Çünkü baniler kendi isimlerini bile kitabe dışında başka bir alana işletmiyorken kibirlerini artıracak böyle bir uygulamadan uzak durmuş olmalıdır. Kaldı ki Roma dönemi sikkelerinde sıkça gördüğümüz imparator portrelerini Selçuklu sikkelerinde nadiren görmekteyiz. Bundan dolayı bunların banilerin figürleri olma ihtimali oldukça düşüktür. Zaten bu iddianın herhangi bir dayanağının olmadığı belirtilmektedir.⁹¹ Buradaki figürler gezegen tasvirleri olarak insan biçimli

⁸¹ Gönül Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, *Anadolu (Anatolia)* 13(1971), 37-38.

⁸² Annemarie Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık (İstanbul: 2004), 443.

⁸³ Öney, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, 27-28.

⁸⁴ Abdülbaki Gölpınarlı, *Mesnevi Tercemesi ve Şerhi* (İstanbul: 1990), 197.

⁸⁵ Gönül Öney, “Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları”, *Bellekten* XXXIV/133 (1970), 100.

⁸⁶ Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* (İstanbul: 1971), 33.

⁸⁷ Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, 92.

⁸⁸ Doğan Kuban, “The Mosque and Hospital at Divriği and the Origin of Anatolian Turkish Architecture”, *Anatolica*, II, (Leiden: 1968), 125.

⁸⁹ Kuban, *Divriği Mucizesi*, 132.

⁹⁰ Hilmi Arel, “Divriği Ulu Camii Tekstil Kapısı ve Diğerleri”, *Vakıflar Dergisi* 5(1962), 124.

⁹¹ Semavi Eyice, “Anadolu'da Türk Mimarlık Sanatının Değişik Bir Eseri Divriği'de Ulucamii”, *İlgi* 20 (1975),

yapılmıştır. Türk mitolojisinde göğün yedinci katında yeri aydınlatan “Gün Ana” adlı güneş tanrıçası, altıncı katında “Ay Ata” denilen ay tanrısı oturmaktadır. Hakan ile Hatun gök ile yerin evladı olarak tasavvur edilmekte, onların gökyüzündeki temsilcileri ise güneş ve ay olarak düşünülmektedir.⁹² Kuzeydeki figürün hemen altında yer alan hilalin bu sembolün yardımcı unsuru olabileceği bundan dolayı Ay Ata'nın temsili, güneydekinin ise Gün Ana olabileceği ifade edilmektedir.⁹³

Bilhassa yıldızvari ayakların arasında çoğu kişinin dikkatini çekmeyecek bir alana banilerin yerleştirilmiş olması beklenemez. Bu tür gizlenmiş figürler genel itibariyle totem ile açıklanmaktadır. Çift halindeki figürlerin darüşşifanın inşasında çalışmış olduğu düşünülen işçiler olabileceği de belirtilmektedir.⁹⁴ Ancak Ortaçağ İslam mimarisinde mimarların veya ustaların eserlerine imza atma yetkinliklerinin bile sınırlı olduğunu düşünürsek olursak figürlerini bir yapıya işlemeleri üstelik bunu da yanak yanağa vermeleri çok beklenemez. Bundan dolayı buradaki figürlerin yapı sanatçıları olmadığı düşünülebilir. Çift halinde verilen figürlerin benzer örnekleri geçmiş dönemlerde Anadolu sınırlarında bulunmaktadır. Alanya Arkeoloji Müzesi'nde yer alan ve Roma dönemine tarihlenen kireç taşından yapılmış ostotek parçasında yanak yanağa tasvir edilmiş bir erkek ve kadın figürü yer almaktadır (Görsel 17). Bu kompozisyonun cenazeleri birlikte yakılan iki aşığa ait olduğu düşünülmektedir. Dinler, milletler, kültürler değişse de sevginin bu topraklardaki varlığı hep sürmüştür. Bu kapsamda Anadolu coğrafyasında sanatın ve kültürün sürekliliği Selçuklu döneminde de tekrarlanmış gibi görülebilir.

Yapı süslemeleri yönünden hayranlık uyandıran teknik ve çeşide sahiptir. Bitkisel, geometrik, yazılı ve figüratif süslemeler birbiri ile iç içe kullanılmıştır. Yani bitkisel olarak gördüğümüz bezemenin alt zemininde veya işleminde geometrik süsleme, figüratif olarak gördüğümüz bezemenin alt zemininde ya da işleminde bitkisel süsleme ile karşılaşabilmekteyiz. Örneğin darüşşifa kapısındaki insan figürlerinin biri lotus, diğeri yaprak biçimindedir. Çiftli figür iri tutulmuş yaprak deseni şeklindedir. Camideki aslan figürü tamamen bitkisel süslemelerin arasına istiflenmiştir. Heraldik avcı kuş figürlerinin çevresi bitkisel süslemeler ile doldurulmuş sanki bitkisel süsleme ejderin dili gibi algılanmaktadır. Görüldüğü üzere yapı sanatçıları figürleri doğrudan değil dolaylı olarak bitkisel süslemeler ile vermeyi amaçlamıştır. Süslemelerde genel tema olarak bitkisel süslemenin tercih edilmesi yazılı, geometrik ve figüratif süslemelere sirayet etmiştir.

Ortaçağ Türk-İslam mimarisinde figür dünyasının çeşitli olduğu bilinmektedir. Bu figürler sadece yapıyı bezeme amacıyla değil mitolojik, astrolojik, kozmolojik, sembolik ve ikonografik anlamlarıyla var olmuşlardır. Temsil figüre dönüştürüldüğünde adeta tıslanmıştır. Figürler eylemin başlangıcı olan yerlere, geçiş veya intikal yerlerine konması açısından önemlidir. Sadece çörlen dışında diğerleri kapı ve pencere üzerinde konumlanmaktadır. Avcı kuş figürlerinin ve aslanın kapı ile ilişkilendirilmesi söz konusudur. Konum olarak kapının seçilmesinden kapının korunması ve bereketini artırması amaçları güdülmüştür.⁹⁵ Boğa figürü günümüzde pencerenin üzerinde yer almaktadır. Özgün yerini bilmesek de kemer üzerindeki konumundan dolayı benzer biçimde açıklığın üzerinde olduğu bellidir. Batı cephede bazı süslemeli taşların yapılan onarımlar esnasında yerlerinin değiştirildiği dikkat çekmektedir. 20. Yüzyılın başlarında çekilmiş fotoğraflarda batı taçkapısının güneyinde verev yapmış yüzeyin hemen yanında üçgen pano içerisinde bitkisel süsleme görülmektedir. Bitkisel süslemeli panonun geniş kısmı aşağı bakar bir şekilde konumlandırılmışken sonradan onarımlarda biraz daha uzağa alınmış ve ters çevrilerek geniş yüzeyi yukarı bakacak şekilde

12.

⁹² Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: 1976), 213.

⁹³ Ahmet Çaycı, *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezen ve Burç Tasvirleri* (Konya: 2019), 76.

⁹⁴ Gabriel, *Monuments Turcs D'anatolie*, 186.

⁹⁵ Peker, *The Double Headed Eagle of the Seljuks a Historical Study*, 205.

yerleştirilmiştir (Görsel 18). Söz konusu örnek bu tarz değişikliklerin diğerleri için de yapılmış olabileceğini akla getirmektedir. Bundan dolayı yapının başka bir yerinde veya ıskartaya çıkmış olması muhtemel boğa figürlü taş parça şimdiki yerine taşınmış olmalıdır. Avcı kuş figürlerinin hükümdarlık sembolü oldukları aşikardır. Çift başlı kartalların batı taçkapısının yan sövelerine yerleştirilmesi tesadüf değildir. Başların konumlarına bakıldığında ikisinin de bir başı doğuya bir başı batıya doğru bakmaktadır. Eski Türk devlet geleneğinde ikili teşkilatın varlığı devletin doğu ve batı olmak üzere ikiye bölünmesi Türklerin doğu-batı eksenli bir dünya tasavvurunun ürünüdür. Selçukluların kitabelerinde sıklıkla dile getirdiği doğunun ve batının sultanı imgesinin konumlarıyla birlikte süslemeye yansıtılması söz konusu olmuştur.

Kadın-erkek toplumun tüm kesimine hizmet veren sağlık yapıları insanları iyileştirerek birbirine kavuşturmuştur. Bu bakımdan darüşşifa taçkapısındaki insan figürlerinin sağlık yapısı olması sebebiyle bulunduğu belirtilebilir. Çünkü Divriği Külliyesi'nden daha önce yakın bir zamanda ve yerde inşa edilmiş Sivas İzzeddin Keykavus Darüşşifası'nda da insan figürleri yer almaktadır (Görsel 19). Ana eyvanın köşelerindeki iki insan figürünün aynı şekilde güneş ve ayı temsil ettiği belirtilmektedir. Bunun dışında bir de Amasya Bimarhanesi'nde insan figürü mevcuttur. Taçkapının giriş açıklığı kemerinde bulunan insan figürü oturur biçimde işlenmiştir.⁹⁶

Bazı figürlerin gizlenmesinde birtakım amaçlar güdülmüş olduğu düşünülebilir. Bu açıdan kuzey taçkapısındaki aslan figürünün ve Darüşşifa taçkapısındaki çift halindeki insan figürünün aslında yapılara işlenmiş tılsımlar olduğu belirtilebilir. Ortaçağ dünyasında insanlar bazen bir resmin, sayının, işaretin, sembolün veya yazının tılsımı olduğunu tahayyül etmektedir. Nasır-ı Hüsrev Sermin şehrini anlatırken şöyle aktarmaktadır: “*şehrin giriş kapısında dikili, yuvarlak bir sütun vardı. Üstünde Arapça olmayan bir dille bir şeyler yazılı idi. Birisine: “Bu nedir?” diye sordum. “Akrep tılsımı.” dedi. “Bu şehirde asla akrep yoktur, dışarıdan da gelmez. Eğer biri getirip bırakırsa da kaçıp gider ve şehirde kalmaz.” diye ekledi.*”⁹⁷ Tılsım hakkında bir başka bilgiyi İbn-i Haldun birtakım tılsımlardan bahsettiği kitabının yirmi sekizinci bölümünde vermektedir. Burada birbirini seven iki kişinin bir araya gelmesinde tılsımın etkili olduğunu nakletmekte, bunun için önce ikisinin resminin yapılmasından daha sonra kimi işlemlerden bahsetmektedir. Bu tılsımın çiftleri kaynaştırdığını belirtmektedir.⁹⁸ Buradaki figürün de böyle bir amaçla yapılmış olabileceği bir şifa yapısı olması sebebiyle belki de hasta olan sevdiğine karşı yapılmış bir tılsım olabileceği ifade edilebilir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

KAYNAKÇA

- Alsan, Şenay. *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.
- Altın, Alper. “12-14. Yüzyıl Türk-İslam Mimarisi ile Gotik Mimarisindeki Figürlü Yağmur Olukları Üzerine Bir Karşılaştırma Denemesi”. *Art-Sanat Dergisi* 12 (2019), 19-56.

⁹⁶ Gönül Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları* (Ankara: 2014), 26.

⁹⁷ Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, çev. A. Naci Tokmak (İstanbul: 2020), 30.

⁹⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, II, çev. Halil Kendir (Ankara: 2004), 715.

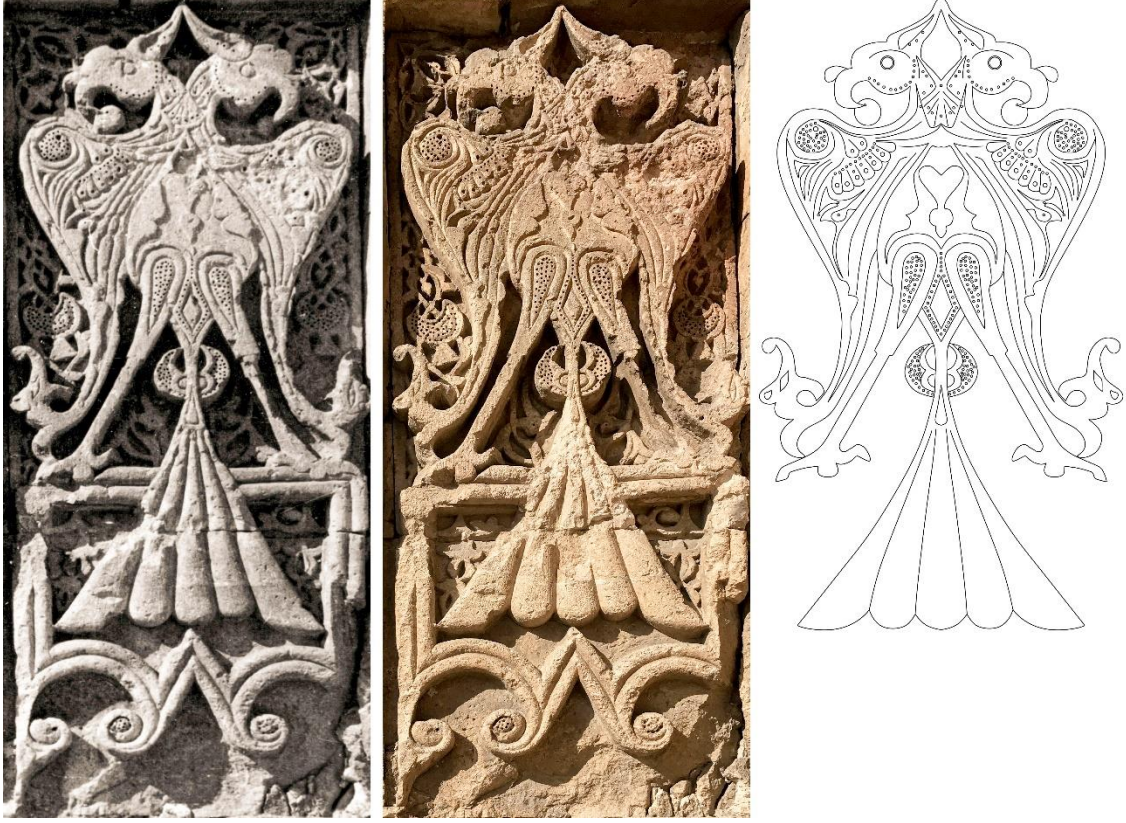
- Altın, Alper. "Eratna Beyliği Mimarisinde Figürlü Süsleme". *Yaşar Erdemir'e Armağan: Sanat Tarihi Yazıları*. 177-213. Konya: 2019.
- Arel, Hilmi. "Divriği Ulu Camii Tekstil Kapısı ve Diğerleri". *Vakıflar Dergisi* 5 (1962), 113-125.
- Arik, Rüçhan. *Selçuklu Sarayları ve Köşkleri*. Ankara: 2017.
- Arslan, Muhammet. *Anadolu'da Selçuklu Çağı Cami ve Mescit Mimarisi (Plan-Mimari-Süsleme)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2017.
- Aslanapa, Oktay. "Türk Minyatür Sanatının Gelişmesi". *Erdem* 2/6 (1986), 851-866.
- Aslanapa, Oktay. *Türk Sanatı*. İstanbul: 1999.
- Berchem, Max Van. *Matériaux Pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, 3/1. Kahire: 1917.
- Berchem, Max Van-Strzygowski, Josef. *Amida*. Hiedelberg: 1910.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu*. çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: 2000.
- Cantay, Gönül. *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*. Ankara: 2014.
- Cumont, Franz-Cumont, Eugene. *Studia Pontica II Voyage D'exploration Archeologique Dans le Pont et la Petite Armenie*. Brüksel: 1906.
- Çaycı, Ahmet. *Selçuklularda Egemenlik Sembolleri*. İstanbul: 2008.
- Çaycı, Ahmet. *Anadolu Selçuklu Sanatında Gezegen ve Burç Tasvirleri*. Konya: 2019.
- Çetindağ, Yusuf. "Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri". *Türkler Ansiklopedisi*, 4/171-181. Ankara: 2002,
- Çoruhlu, Yaşar. *Anadolu Selçuklu Taş Tezyinatında Orta Asya ile Bağlantılar*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1988.
- Çoruhlu, Yaşar. *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişmesi*. İstanbul: 2020.
- Çoruhlu, Yaşar. *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: 2020.
- Erdem, Sargon. "Çift Başlı Kartal ve Anka Üzerine". *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/8 (1990), 72-80.
- Esin, Emel. "'Kuşçısı' (Türk Sanatında Atlı Doğancı İkonografisi Hakkında)". *Sanat Tarihi Yıllığı* 6 (1974-75), 411-452.
- Esin, Emel. "Büke (The Cosmic Significance of the Dragon in Early Turkish Iconography)". *Cultura Turcica V-VI* (1970), 76-108.
- Esin, Emel. "Evren (Selçuklu San'atı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşe'leri)". *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 1 (1969), 161-182.
- Esin, Emel. *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*. İstanbul: 2004.
- Evlia Çelebi. *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3/1. çev. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı. İstanbul: 2010.
- Eyice, Semavi. "Anadolu'da Türk Mimarlık Sanatının Değişik Bir Eseri Divriği'de Ulucamii". *İlgi* 20 (1975), 8-12.
- Gabriel, Albert. *Monuments Turcs D'anatolie*, II. Paris: 1931.
- Gölpınarlı, Abdülbaki. *Mesnevi Tercemesi ve Şerhi*. İstanbul: 1990.
- Gül, Bülent. "Hayvan Adları ile Kurulan Türk ve Moğol Kişi Adları". *Bilgi* 12 (2006), 185-191.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali. "Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikarlar". *SUTAD* 43 (2018), 325-339.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*, II. Ankara: 2003.
- İbn Battuta. *İbn Battuta Seyahatnamesi*. çev. A. Sait Aykut, İstanbul: 2010.
- İbn Bibi. *El-Evamirü'l-Ala'iyye fi'l-Umuri'l-Ala'iyye Selçukname*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara: 2020.
- İbn Havkal. *10. Asırda İslam Coğrafyası*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: 2014.
- İbn-i Haldun. *Mukaddime*, II. çev. Halil Kendir. Ankara: 2004.
- İliç, Yelda. *Kırgız Halk Destanı Er Töştük Gramer-Metin-Çeviri-Dizin*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2002.
- Köprülü, Fuad. "Ortazaman Türk Devletlerinde Hukuki Sembollerdeki Motifler". *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası* II (1939), 33-52.
- Kuban, Doğan. "The Mosque and Hospital at Divriği and the Origin of Anatolian Turkish Architecture". *Anatolica* II (1968), 122-129.
- Kuban, Doğan. *Cennetin Kapıları Divriği Ulucamisi ve Şifahanesi'nde Hürremşah'ın Yontu Sanatı*. İstanbul: 2010.
- Kuban, Doğan. *Divriği Mucizesi*. İstanbul: 2001.
- Leon de Laborde. *Voyage de L'Asie Mineure*. Paris: 1838.
- Lombard, Maurice. *İslam Medeniyeti'nin Altın Çağı İlk Zafer Yıllarında İslam*. çev. Nezih Uzel. İstanbul: 2020.
- Mülayim, Selçuk. "Divriği Külliyesinde Teknik ve Güzellik". *Bilim ve Teknik* 11/130 (1978), 1-4.
- Nasır-ı Hüseyin. *Sefername*. çev. A. Naci Tokmak. İstanbul: 2020.
- Otto-Dorn, Katharina. "Figural Stone Reliefs on Seljuk Sacred Architecture in Anatolia". *Kunst des Orients* 12/1/2 (1978-79), 103-149.
- Ögel, Bahaeddin. "Türklerde Kartal ve Kartal Arması". *Türk Kültürü* 118 (1972), 208-226.

- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi*, I. Ankara: 2010.
- Ögel, Semra. *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*. Ankara: 1987.
- Öney, Gönül. "Anadolu Selçuk Mimarisinde Avcı Kuşlar, Tek ve Çift Başlı Kartal". *Malazgirt Armağanı*. 139-172. Ankara: 1993,
- Öney, Gönül. "Anadolu Selçuk Mimarisinde Boğa Kabartmaları". *Belleten*. XXXIV/133 (1970), 83-100.
- Öney, Gönül. "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü". *Anadolu (Anatolia)* 13 (1971), 1-41.
- Öney, Gönül. "Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri". *Belleten* XXXIII/130 (1969), 171-192.
- Öney, Gönül. "Niğde Hüdavent Hatun Türbesi". *Belleten* XXXI/124 (1967), 143-154.
- Öney, Gönül. "Sun and Moon Rosettes in The Shape of Human Heads in Anatolian Seljuk Architecture". *Anatolica* III (1969-70), 195-203.
- Önge, Yılmaz. "Bugünkü Bilgilerimizin Işığı Altında Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası". *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*. 33-50. Ankara: 1978.
- Önge, Yılmaz. "Divriği Ulu Camii ile Darüşşifası'nda Günümüze Kadar Yapılmış Olan Onarımlar, Değişiklikler ve İlaveler". *Divriği Ulu Camii ve Darüşşifası*. 54-58. Ankara: 1978.
- Öngül, Ali. *Selçuklular Devri Anadolu Beylikleri*. İstanbul: 2018.
- Örnek, Sedat Veyis. *100 Soruda İlkellerde Din, Büyü, Sanat, Efsane*. Ankara: 1988.
- Peker, Ali Uzey. *The Double Headed Eagle of the Seljuks a Historical Study*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1989.
- Perrin, Michel. *Şamanizm*. çev. Bülent Arıbaş. İstanbul: 2003.
- Reşidü'd-din Fazlullah. *Cami'ü't-Tevarih Selçuklu Devleti*. çev. Erkan Göksu. İstanbul: 2010.
- Roux, Jean-Paul. *Eski Türk Mitolojisi*. çev. Musa Yaşar Sağlam. İstanbul: 2011.
- Sakaoğlu, Necdet. *Yitik Bir Anadolu Beyliği Mengücekoğulları*. İstanbul: 2017.
- Sarı, Nil-Mesara, Gülbün-Çolpan, Nusret. *Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver Nakışhanesi Yorumuyla Divriği Ulucamii ve Şifahanesi Taş Bezemeleri*. İstanbul: 2004.
- Schimmel, Annemarie. *İslamın Mistik Boyutları*. çev. Ergun Kocabıyık. İstanbul: 2004.
- Sözen, Metin. *Anadolu Medreseleri 2 Selçuklular ve Beylikler Devri*. İstanbul: 1972.
- Sözen, Metin. *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*. İstanbul:1971.
- Sümer, Faruk. "Mengüçükler". *MEB İslam Ansiklopedisi*, 7/713-718. İstanbul: 1977.
- Sümer, Faruk. *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: 1990.
- Tanman, Baha-Rifat, Samih. "Selçuklu Anadolu'sunda Devlet ve Saltanat Simgeleri: Çift Başlı Kartal, Güneş, Aslan". *Alaeddin'in Lambası Anadolu'da Selçuklu Çağı ve Alaeddin Keykubad*. 30-39. İstanbul: 2001.
- Turan, Osman. *Selçuklular Zamanında Türkiye Siyasi Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*. İstanbul: 2004.
- Yorke, Vincent W.. "A Journey in the Valley of the Upper Euphrates". *The Geographical Journal* 8/5 (1896), 453-472.
- Ziya Gökalp. *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: 1976.

EKLER (GÖRSELLER)

Görsel 1. Divriği Ulu Camisi'nin Doğu Taçkapısının Güney Yanında Yer Alan Ejder Figürlü Çörtlen A-20. Yüzyılın Başlarındaki Durumu (G. Öney'den) B-Günümüzdeki Durumu C- Çizimi (A. Gabriel'den)

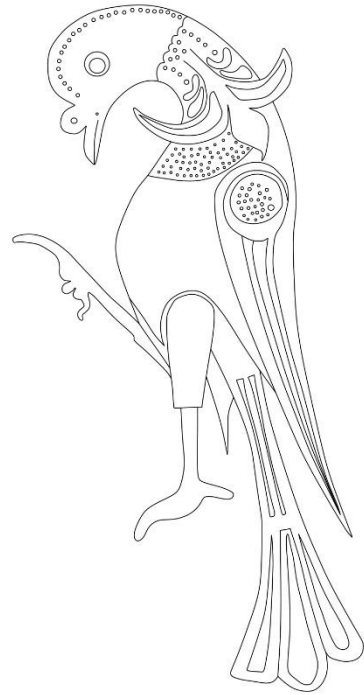
Görsel 2. Divriği Ulu Camisi'nin Batı Taçkapısının Güney Yan Yüzündeki Çift Başlı Kartal Figürü A-20. Yüzyılın başlarındaki Durumu (J. Laroche'den) B-Günümüzdeki Durumu C-Çizimi

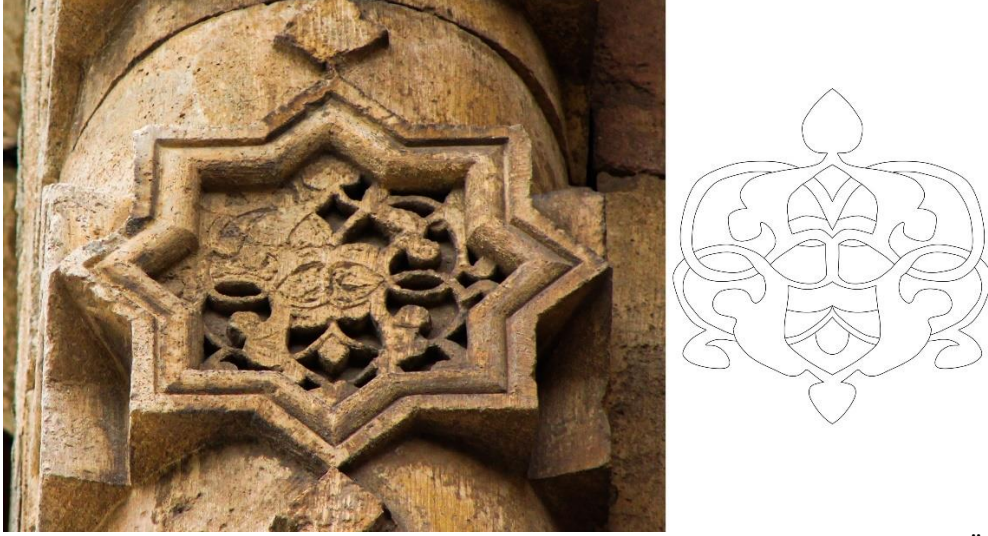
Görsel 3. Divriği Ulu Camisi'nin Batı Taçkapısının Kuzey Yan Yüzündeki Çift Başlı Kartal Figürü A-20. Yüzyılın Başlarındaki Durumu (J. Laroche'den) B-Günümüzdeki Durumu C-Çizimi

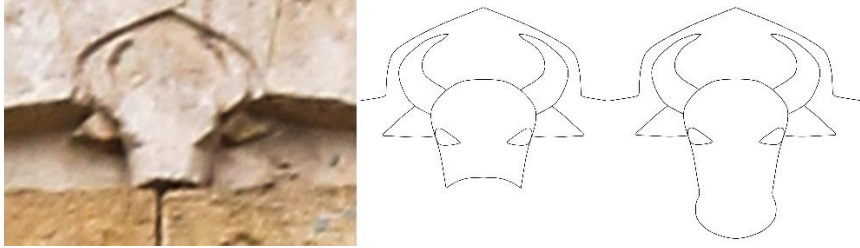
Görsel 4. Doğan Kuşunun Benzer Pozisyonda Çekilmiş Tabiat Fotoğrafı (R. Dudley'den)

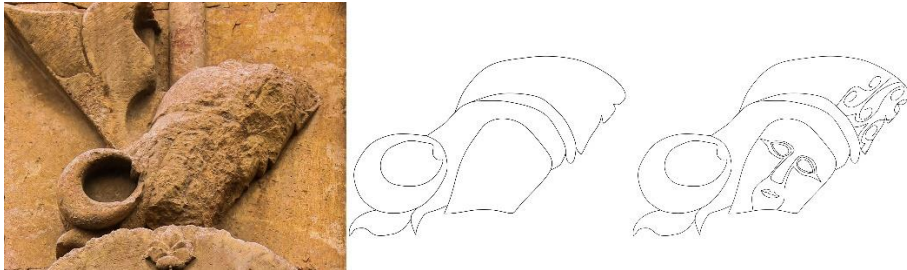
Görsel 5. Divriği Ulu Camisi'nin Batı Taçkapısının Kuzey Yan Yüzündeki Doğan Figürü A-20. Yüzyılın Başlarındaki Durumu (J. Laroche'den) B-Günümüzdeki Durumu C-Çizimi

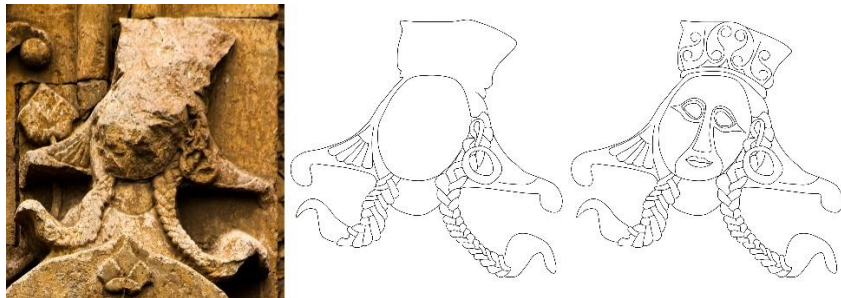
Görsel 6. Divriği Ulu Camisi'nin Kuzey Taçkapısının Doğusundaki Kalın Kaval Silmenin Üzerindeki Aslan Figürü A-Günümüzdeki Durumu (M. Arslan'dan) B-Çizimi

Görsel 7. Divriği Darüşşifası'nın Taçkapısının Kuzey Yanındaki İkinci Kat Penceresinin Üzerindeki Boğa Figürü A-Günümüzdeki Durumu (M. Arslan'dan) B-Çizimi C-Restitüsyon Denemesi

Görsel 8. Divriği Darüşşifası'nın Taçkapısındaki Ay Ata Figürü A-Günümüzdeki Durumu (M. Arslan'dan) B-Çizimi C-Restitüsyon Denemesi

Görsel 9. Divriği Darüşşifası'nın Taçkapısındaki Gün Ana Figürü A-Günümüzdeki Durumu (M. Arslan'dan) B-Çizimi C-Restitüsyon Denemesi

Görsel 10. Divriği Darüşşifası'nın Taçkapısındaki Çiftli Figür A-20. Yüzyılın Başlarındaki Durumu (A. Gabriel'den) B-Günümüzdeki Durumu (flickr.com'dan) C-Çizimi

Görsel 11. Kubadabad Sarayı Çinilerindeki Çift Başlı Kartal Figürleri

Görsel 12. Niğde Hüdavent Hatun Kümbeti Cephesindeki Çift Başlı Kartal-Ejder Figürü

Görsel 13. Divriği'den getirilen Atlı Doğancı Tasviri (F.-E. Cumont'tan)

Görsel 14. Divriği Darüşşifası'nın Güney Cephesindeki Figürlü Çörten

Görsel 15. Divriği Kale Camisi Ayakların Başlığında Yer Alan Aslan Figürleri (A. Yavuzylmaz'dan)

Görsel 16. Diyarbakır Ulu Camisi'nin Doğu Maksuresindeki Boğa Figürü

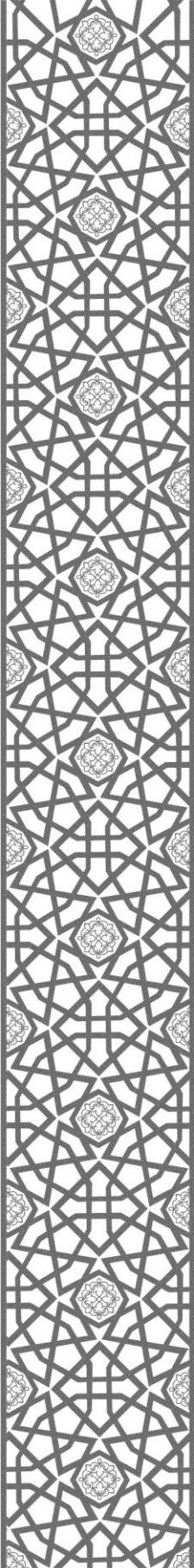
Görsel 17. Alanya Arkeoloji Müzesi Ostotek Parçası

Görsel 18. Divriği Ulu Camisi Batı Taçkapısının Yanındaki Onarımlarda Konumu Değiştirilmiş Pano A-20. Yüzyılın Başındaki Durumu (A. S. Ülgen'den) B-Günümüzdeki Durumu

Görsel 19. Sivas İzzeddin Keykavus Darüşşifası'nın Ana Eyvan Köşebentindeki İnsan Figürleri A-Kuzey İstikametteki Erkek Figürü B-Güney İstikametteki Kadın Figürü

**ETKİNLİKLER /
KONFERANSLAR
ACTIVITIES/
CONFERENCES**

Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası II: İran Sempozyumu (13 – 15 Ekim 2022 / Konya) International Seljuk Historical Geography II: Iran Symposium (13 – 15 October 2022 / Konya)

Burak ÇELİK

Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
Konya, Türkiye, celikkburak1@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Selçuklu Tarihi ve bu tarihin neşvünema bulduğu coğrafyanın tespit edilmesi adına ikinci adım olarak düzenlenen “Uluslararası Selçuklu Tarihi Coğrafyası II: İran” 13-15 Ekim 2022 tarihleri arasında, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, T. C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Necmettin Erbakan Üniversitesi ve Selçuklu Belediyesi iş birliği ile Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi’nde gerçekleştirildi. Sempozyum açılışına Necmettin Erbakan Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cem ZORLU ve Selçuklu Belediye Başkanı Vekili Tahir ÖZER katıldı.

Sempozyum, iki ayrı oturum şeklinde toplam on dokuz oturumda gerçekleştirildi. Türkiye ile beraber sekiz ülkeden katılım sağlandı. Elli yerli, yirmi bir yabancı bilim adamı bildirimlerini sundular. Sunumlar, Türkçe, İngilizce, Arapça ve Farsça olmak üzere dört dilde gerçekleştirildi.

13 Ekim 2022 tarihinde saat 09.30’da İlahiyat Fakültesi Nezahat Keleşoğlu Salonu’nda Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkez Müdürü Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI, Selçuklu Başkan Vekili Tahir ÖZER ve NEU Rektörü Prof. Dr. Cem ZORLU protokol konuşmalarını gerçekleştirdiler.

Saat 11.00’de A (Mevlana) ve B (Konevi) salonlarında bildiri oturumlarına geçildi.

1. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Hayri ERTEN başkanlığında Prof. Dr. Adnan ÇEVİK *İran’da Metfun Selçuklu Hükümdar ve Devlet Ricali* başlıklı, Prof. Dr. Abdullah KAYA *Selçuklularda Reislik Müessesesi Üzerine Bir Değerlendirme Hemedan Reisi Ebu Haşim Aleviyan ve Ailesi* başlıklı, Prof. Dr. Murat AĞARI *Belh Ekolü Coğrafyacılarında İran ve Kirman Bölgeleri* başlıklı, Prof. Dr. Murat KEÇİŞ *Bizans Tarihçileri Selçukluları Neden “Persler” Olarak İsimlendirdiler* başlıklı bildirimlerini sundular.

1. Oturum B (Konevi) Salonunda: Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ başkanlığında Prof. Dr. Ahmet OCAK *Tasavvufta Nişabur Ekolünün Teşekkülü ve Selçuklular Dönemindeki Temsilcileri* başlıklı, Doç. Dr. İzzetullah ZEKİ ve Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ *Büyük Selçuklu Sultanlarına İthaf Edilen Eserlerin Tespiti ve Değerlendirmesi* başlıklı, Doç. Dr. Ali DADAN *Efsanevî Kral Efrâsiyâb ve Selçuklu Hanedanı* başlıklı, Doç. Dr. Ahmet N. Özdal *Fars Atabegliği’nin Ekonomisi Ve Hükmettiği Coğrafyanın Üretim Potansiyeli* başlıklı bildirimlerini sundular.

12.00’de tamamlanan birinci oturumun ardından 12.45’te öğle yemeğine geçilmiş, yemek akabinde 14.15’de ikinci oturum başlamıştır.

2. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Ahmet OCAK başkanlığında Prof. Dr. Selahattin Döğüş *İran Selçuklularına Karşı Batını-Haçlı İttifakı* başlıklı, Doç. Dr. Mustafa AKKUŞ ve İzzetullah ZEKİ *Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar'ın Bâtınilerle Mücadelesinde Vezir Sa'dül-Mülk* başlıklı, Ayşenur Ünal *Büyük Selçuklu Devleti'nin İran Coğrafyasındaki Hâkimiyetinin Sonlanmasında Bâtınilerin Rolü: Moğol İstilas ve Harzemşahlar Özelinde Bir Değerlendirme* başlıklı, Nazmiye AKBAŞ *Selçuklular Döneminde Rey'de Şiiliğin Durumu* başlıklı bildirimlerini sundular.

2. Oturum B (Konevi) Salonunda: Prof. Dr. Adnan ÇEVİK'in başkanlığında Prof. Dr. Muharrem KESİK *Büyük Selçuklu Devleti Dönemi İran Sahasında Bulunan Madenler* başlıklı, Doç. Dr. Başak Burcu EKE *Ortaçağ Denizcilik Tarihinde Selçukluyu Yok Saymanın Dayanılmaz Hafifliği İran Limanları ve Kavurd Bey'in Donanması* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi İbrahim DUMAN *Kirman Selçukluları Devrinde Önemli Bir Ticaret Merkezi Tiz Limanı* başlıklı, Arş. Gör. Filiz TEKER *Selçuklu Döneminde İsfahan: Ticaret ve Ekonomi* başlıklı bildirimlerini sundular.

15.30'da tamamlanan ikinci oturumun ardından 16.00'da üçüncü oturuma geçildi.

3. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Mustafa YILDIRIM başkanlığında Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN *Türk Türbe Mimarisinin Gelişiminde İran'daki Büyük Selçuklu Örneklerinin Katkısı* başlıklı, Prof. Dr. Candan NEMLİOĞLU ve Dr. Mercan HÜSEYİNİ *İran/Ebyane Camii (Mescid) Ahşap Sanatı Geleneğinin 13.- 17.Yüzyıl Arasında Anadolu'daki Yansımaları* başlıklı, Doç. Dr. Muhammet ARSLAN *Arrân'ın Önemli Merkezlerinden Ani'deki Selçuklu Mirası* başlıklı, Dr. Serap Ekizler SÖNMEZ *Künbed-i Kabud'un Meşhur Deseninin Alakasız Görünen Karatay Medrese Eyvanındaki Desenle İlişkisi ve Topkapı Parşömenindeki Çift Seviyeli (Dual Level) Beş Katlı Tasarımlar Bağlamında Değerlendirilmesi* başlıklı bildirimlerini sundular.

3. Oturum B (Konevi) Salonunda: Doç. Dr. Murat AK başkanlığında Prof. Dr. İhsan EL-DEEK *الأوائل السلجوقية* başlıklı Prof. Dr. Muhammed Bakr AL-BOUJI *عصر السلجوقية العربية في الحركة الشعرية العربية* başlıklı, Prof. Dr. Mashour HABAZİ *المدرسة النظامية، وأثرها في التغيير الفكري: الإمامان الغزالي وابن الجوزي نموذجاً* başlıklı, Prof. Dr. Shawkat Arif MOHAMMAD *ملاحم النهضة العلمية في مدينة اصفهان في عهد السلطان ملكشاه السلجوقي (1073-1092م / 465-485هـ)* başlıklı bildirimlerini sundular.

17.00'de tamamlanan üçüncü oturumun ardından 17.30'da dördüncü oturuma geçildi.

4. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Ali TEMİZEL başkanlığında Prof. Dr. Abbas Ghadimi GHEİDARİ *Selçuklu Dönemi Tarih Yazımında Yeni Yaklaşım ve Eleştiriler* başlıklı, Prof. Dr. Assadollah VAHED *Selçuklu Döneminde Okul Ve Eğitim Merkezlerine Bir Bakış* başlıklı, Dr. Bagher SADRİNIA *مشرب های عرفانی و صوفیانه در خراسان عصر سلجوقی* başlıklı, Dr. Sharifian TAJBAYEV *شهرهای دوره سلجوقی به استناد Khadijeh (Zohreh) BASERİ* başlıklı, *جغرافیای اداری سیاسی اقتصادی ضرابخانه های سلجوقیان به استناد سکه های دوره ضرابخانه ها وسکه های سلجوقی زمینه* başlıklı bildirimlerini sundular.

4. Oturum B (Konevi) Salonunda: Prof. Dr. Abdullah KAYA başkanlığında Dr. Öğr. Üyesi Türker UYGUR *Fars Bölgesinin Büyük Selçuklu Hâkimiyetindeki Yeri* başlıklı, Dr. Murat AKBAŞ *Selçuklular Zamanında Tüs (1040-1161)* başlıklı, Dr. İbrahim GÜNEŞ *El-Cibal Bölgesinin Selçuklu Hâkimiyetine Girişi* başlıklı, Okan KÜSGÜN, *Selçuklu Döneminde Cibal Bölgesinde Bir Şehir: Nihavend* başlıklı bildirimleri ile sempozyumun ilk gün oturumları son buldu.

14 Ekim 2022 Cuma günü saat 09.00'da sempozyumun ikinci gün oturumları başladı.

1. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN başkanlığında Prof. Dr. Seyfullah KORKMAZ *Büyük Selçuklular Döneminde Türkçe* başlıklı, Doç. Dr. Murat TALA *Selçuklulara Arap Edebiyatı Çalışmaları Bâharzî'nin Dumyetu'l-Kasr'ı Bağlamında Bir Değerlendirme* başlıklı, Doç. Dr. Şerife AĞARI *Şair Enveri'nin Kasidelerinde Sultan Sencer Övgüsü* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Rümeyza Bakır DAYI *Selçuklu Dönemi İrani'nda Arapça Yazan Müellifler* başlıklı bildirimlerini sundular

1. Oturum B (Konevi) Salonunda: Prof. Dr. Kemal ÖZCAN başkanlığında Prof. Dr. Tahir ORUCOV *Selçuklu Döneminde Sosyal- Medeni ve Dini Hayat* başlıklı, Dr. Prudnikov Vitaly VLADIMIROVIÇ *On the Question of the Meaning of the Geographical Term "Corosanum" in the Anonymous Chronicle of the First Crusade* başlıklı, Jahongir OSTONOV *The Political Situation in Mawarannahr and Khorasan on the Eve of the Seljuks Rule* başlıklı, Khusniddin MAMADALÏEV *The Role of "Rahat As-Sudur" of Rawandi in Enlightenment of Events in the Territory of Uzbekistan Related to the Seljuk Period* başlıklı bildirimlerini sundular.

2. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Doç. Dr. Ali Dadan başkanlığında Prof. Dr. İbtihal Adel İBRAHİM *الجغرافية السكانية لأيران على عهد السلاجقة:دراسة في التنوع ونتائجه* başlıklı, Prof. Dr. Maysoon Thanoun AL-ABAYJI *التاريخ لابن الاثير مصدرا لدراسة تاريخ سلاجقة ايران(مرحلة التأسيس)* başlıklı, Prof. Dr. Darwish YOUSSEF *أوضاع مدن ايران الغربية في عهد السلطان السلجوقي طغرل الثالث (1175-590هـ/571-1175)* başlıklı, Assoc. Prof. Dr. Hisham SAWADÏ HASHEM *الأهمية الجغرافية للأقطاعات العسكرية على عهد سلاجقة إيران* başlıklı bildirimlerini sundular.

2. Oturum B (Konevi) Salonunda: Prof. Dr. Muharrem KESİK başkanlığında Doç. Dr. Mehmet ŞİMŞİR ve Zeynep SEZER *Sultan Alp Arslan Dönemi İran Bölgesinde Askerî Hareketlilik Yaşanan Merkezler* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt GÜNLER *Büyük Selçuklu Devleti Başkentleri ve Selçuklu Siyaseti* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Pınar Kaya TAN *Târîhu'l-Vüzerâ'ya Göre Büyük Selçuklular* başlıklı, Dr. Melek GÖKSU ERDEĞER *İsfahan'a Sürgün Edilen Selçuklu Sultanı III. Alâeddin Keykubâd'ın Ölümü ve Mezar Yeri* başlıklı bildirimler sundular.

3. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Selahattin DÖĞÜŞ başkanlığında Doç. Dr. Derya ÇOŞKUN ve Aleyna DURMUŞ *Gazneli-Selçuklu Mücadelesinde Bir Valilik Merkezi Olarak Herât* başlıklı, Arş. Gör. Yavuz DELİBALTA *Selçuklular Zamanında Kâşân Şehri* başlıklı, Mesut ÇITAK *Horasan Bölgesinde Şehri Oluşturan Unsurlar; Kuhendiz, Şehrîstan ve Rabaz* başlıklı bildirimlerini sundular.

3. Oturum B (Konevi) Salonunda: Prof. Dr. Ayşe Dudu KUŞÇU başkanlığında Prof. Dr. Sawfan Taha Hasan El NASIR *الظهور-التكوين- (420-447هـ/1028-1055م الأنسياح السلجوقي في ايران السبب والنتيجة* başlıklı, Prof. Dr. Firsat MAREE *الوفيات المفاجئة لسلطين السلاجقة.. وخطط الباطنية أعاق حسم* başlıklı, Dr. Nader KASEM *The Economic Movement in the Seljuk State: The Reign Of Sultan Alp Arslan as a Model* başlıklı bildirimlerini sundular.

12.15'de tamamlanan üçüncü oturumun ardından 12.45'te öğle yemeğine geçilmiş, yemek akabinde 14.30'de dördüncü oturum başlamıştır.

4. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Fikret KARAPINAR başkanlığında Doç. Dr. Betül GÜRER *İran'dan Anadolu'ya Tasavvufî Şiir Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'de Hakîm Senâî İzleri* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Yasin *Selçuklu Dönemi Hadis Literatürü Ebu'n-Necîb es-Sühreverdî (ö. 563/1168) ve Şerhu Ba'zi'l-Elfâzi'l-Müşkile fi'l-Mesâbîh (Garîbu'l-Mesâbîh) İsimli Eseri* başlıklı, Arş. Gör. Halil Doğan AKBAŞ *Büyük Selçuklu Devleti'nin Bilge Veziri Nizamülmülk'ün Hadis Bilgisi*

başlıklı, Arş. Gör. Maryam Koochaki SHALMANİ *Selçuklu Sultanlarından Tuğrul Bey'in Kişiliğinin ve Selçuklu İdaresinin Nasır-ı Hüsrev'in Sefernâme'sine Yansımaları* başlıklı bildirimlerini sundular.

4. Oturum B (Konevi) Salonunda: Prof. Dr. Bekir BİÇER başkanlığında Prof. Dr. Ali TEMİZEL *Nizâmî-i Gencevî'nin Şiirlerinde Horasan* başlıklı, Doç. Dr. Özkan DAYI *Selçuklular Zamanında Kirmân'da İlmî ve Edebî Durum* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Nadir BAŞTÜRK *Büyük Selçuklular Döneminde Nişâbûr'da Tasavvufî Hayat* başlıklı, Arş. Gör. Tuğba Şahbaz ALTINSOY *Endülüslü Bir Alimin Gözünden Selçuklu Sultanları ve Devlet Yöneticileri* başlıklı bildirimlerini sundular.

5. Oturum A (Mevlana) Salonunda: Prof. Dr. Candan NEMLİOĞLU başkanlığında Öğr. Gör. Dr. Nastaran DELJAVAN ve Prof. Dr. Kerim ÇINAR *Selçuklular Zamanında Rey Şehrinin Kent Yapısı* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR başlıklı *Selçuklular Zamanında Rey Şehrinin Kent Yapısı* başlıklı, Dr. İsmet Burak BATIR *İbnü'l-Belhi'nin Fârsnâme'sine Göre Selçuklular Döneminde Fars Kaleleri* başlıklı, Dr. Manu P. SOBTİ *Antecedents to Seljuk Architecture in Central Asia – Form and Space in Sultan Sanjar's Tomb at Merv (Orta Asya'da Selçuklu Mimarisinin Önceleri - Merv Sultan Sancar Türbesi'nde Biçim ve Mekân)* başlıklı bildirimlerini sundular.

5. Oturum B (Konevi) Salonunda: Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya ŞİMŞİR başkanlığında Dr. Öğr. Üyesi Arife Ünal SÜNGÜ *Büyük Selçuklular Döneminde Giyim Kuşam Kültürü ve Ehemmiyeti Üzerine* başlıklı, Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK *Selçuklu Dönemi Rey'de Dokuma Sanayi* başlıklı, Arş. Gör. Burak SARICI *Selçuklu İran'ında Bilimsel, Kültürel ve Dinî Himaye* başlıklı, Ömer NARİN *Tevarih-i Şeyh Üveys'te Büyük Selçuklular* başlıklı bildirimlerini sunmuşlardır.

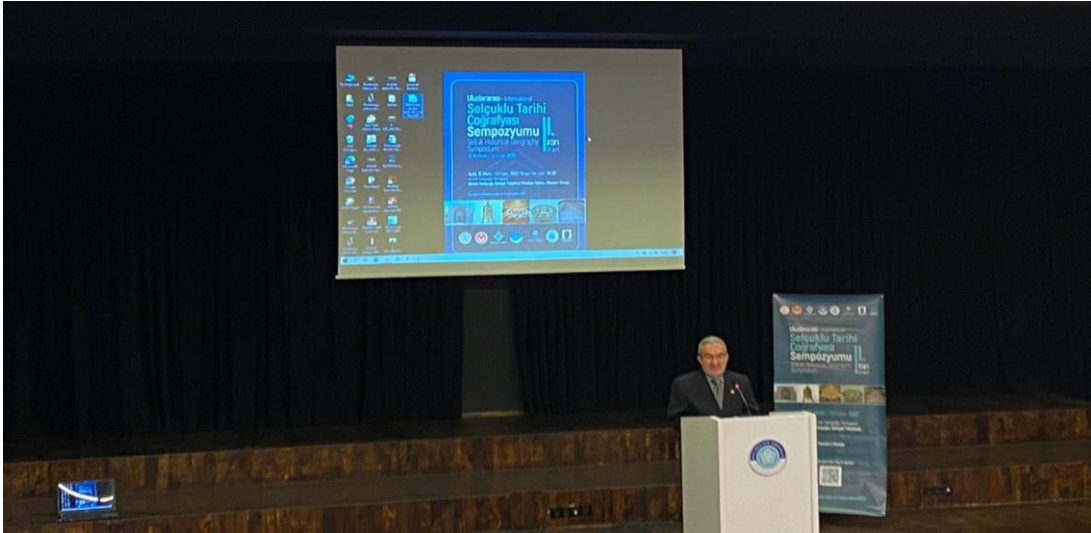
17.00'da sonlanan bildiri sunumlarından sonra 17.30'da Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI başkanlığında Prof. Dr. Ahmet OCAK, Prof. Dr. Muharrem KESİK, Assoc. Prof. Dr. Manu P. Sobti ve Doç. Dr. Hisham Sawadi HASHEM sempozyumun gerçekleşmesinde katkısı olan T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, T. C. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu, Necmettin Erbakan Üniversitesi ve Selçuklu Belediyesi yetkililerine teşekkür ederek memnuniyetlerini dile getirdiler. Bunun yanı sıra katılımcılar arasındaki genç araştırmacılara ve öğrencilere öğütler verdiler. Son olarak bir değerlendirme konuşması yapan Düzenleme Kurulu başkanı Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI konuşmacılara ve konuklara teşekkür ederek Sempozyum bildirimleri içerisinde bölge coğrafyasına ilişkin bildirimlerin az olmasının burukluğunu yaşadığını dile getirerek Selçuklu Tarihi'nin ve Coğrafyası'nın anlaşılması adına bu etkinliğin devam ettirileceğinin müjdesini verdi.

Görsel 1. Sempozyumun basın açıklaması

Görsel 2. Sempozyum başkanı Prof. Dr. Ahmet ÇAYCI'nın açılış konuşması

Görsel 3. Selçuklu Belediye Başkan Vekili Tahir ÖZER'in açılış konuşması

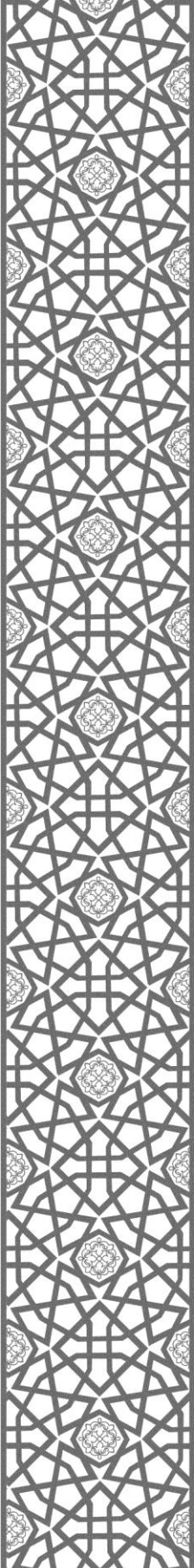
Görsel 4. NEÜ Rektörü Prof. Dr. Cem ZORLU'nun açılış konuşması

Görsel 5. Kapanış oturumu

Görsel 6. Sempzoyum katılımcıları

VEFEYÂT/OBITORY

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL (1937-7 Nisan 2022)

Şakir ÇAKMAK

Doç.Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
İzmir, Türkiye, sakircakmak@gmail.com (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Sanat Tarihi camiasının önemli isimlerinden Prof. Dr. Rahmi Hüseyin Ünal hocamız, 7 Nisan 2022 tarihinde aramızdan ayrıldı. 1937’de Antalya/Akseki’de doğan Ünal, 1948’de İzmir İnkılap İlkokulu, 1952’de İzmir Saint Joseph Fransız Ortaokulu, 1955’te İzmir Atatürk Lisesi, 1959’da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi’nden mezun oldu. Kısa bir süre Adana/Osmaniye Ortaokulu’nda öğretmenlik yaptıktan sonra 1961’de Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi’ne asistan olarak atandı ve 1963’te doktora eğitimi için Fransa’ya gitti. *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d’Erzurum et de sa Region* başlıklı doktora tezini tamamladıktan sonra 1965’te Erzurum’a döndü ve 1968’de “Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Döneminde Taçkapılar” konulu tez ile doçent, 1976’da *Diyarbakır İli’ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine İncelemeler* başlıklı tez ile profesör oldu. 1978 yılında Prof. Dr. Gönül Öney ile birlikte Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü’nün kuruluşuna öncülük etti. 1982’de Prof. Dr. Gönül Öney ve Prof. Dr. Mükerrrem Usman Anabolu ile birlikte *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi* adıyla başlayan, 1994’ten itibaren *Sanat Tarihi Dergisi* adıyla yayımlanmaya devam ederek günümüze kadar ulaşan dergimizin de temellerini atan isimlerdendi.

1992, 1993 ve 2000 yıllarında İncir Hanı (Antalya-Eğirdir), 1995-2009 yılları arasında Menteşe Beyliği başkenti Beçin kazılarını yürüttü. Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı mimarlığı ile ilgili çok sayıda kitap, makale ve projeye imza attı. 1997’de, Sanat Tarihi camiasının problemlerini ve bilimsel çalışmalarını rahatça paylaşabileceği bir platform oluşturmak amacıyla bu yıl 26. gerçekleştireceğimiz- Ortaçağ ve Türk dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu’nu başlattı. Değerli çalışmalarıyla camiamıza çok önemli katkılar sağlayan hocamızın ruhu şad, mekânı cennet olsun.

Hocamızın sanat tarihine önemli katkılar sağlayan çalışmalarından bazıları şunlardır:

- R. H. Ünal, *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville d’Erzurum et de sa Region*, Paris, 1968.
- R. H. Ünal, *Diyarbakır İli’ndeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerinde Bir İnceleme*, Erzurum, 1975.
- R. H. Ünal, *L’Etude du Portail Dans l’Architecture Pre - Ottomane*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1982.
- R. H. Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu-Türk Mimarisinde Taçkapılar*, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1982.
- R. H. Ünal, *Çifte Minareli Medrese (Erzurum)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.
- R. H. Ünal-vd, *Birgi, Tarihi, Tarihi Coğrafyası ve Türk Dönemi Anıtları* (Edt), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- R. H. Ünal, *Erzurum Yakutiye Medresesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

- R. H. Ünal-F. Krinzinger-M. Alram-Ş. Pfeiffer-Taş (Hrsg), *Der Münzschatz von Beçin*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, I-II, Wien, 2010.
- R. H. Ünal-F. Krinzinger-M. Alram-Ş. Pfeiffer-Taş (Edts), *Beçin Defnesi*, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2015.
- R. H. Ünal-E. Çağlıtütüncigil, *Urla'nın Tarihi Camileri ve Hazireleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, İzmir, 2016.
- R. H. Ünal, *Beçin Kazılarının 15 Yılı (1995-2009)*, Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Muğla, 2018.
- R. H. Ünal, "Selimiye (Milas) Abdülfettah Ağa Camii ve Haziresi", *Yekta Demiralp Anısına Sanat Tarihi Yazıları*, Ege Yayınları, İstanbul, 2020, s.437-457.
- R. H. Ünal, "Doğu Anadolu'da Bilinmeyen Üç Selçuklu Hanı", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, II (1983), s. 106-118.
- R. H. Ünal, "Eber Künbeti ve Sarı Lala Türbesi (Afyon)", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, III (1984), s.185-203.
- R. H. Ünal, "Çeşme Köyü Camisi (Çeşme/İzmir)", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, IV (1988), s. 117-123.
- R.H. Ünal, "Osmanlı Öncesi Dönemden Yayınlanmamış Üç Menzil Hanı", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, V (1990), s.181-191.
- R. H. Ünal, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Selçuklu ve Beylikler Devri Mirası", *Milli Kültür*, 71 (1990), s.22-26.
- R. H. Ünal, "Milli Anıtlarımızda Bilinçli veya Bilinçsiz Tahribat", *Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXXIV/1 (1990), 1991, s. 445-455.
- R. H. Ünal, "Kızılören Hanı Yakınındaki Yapının İşlevi Hakkında Gözlemler", *Arkeoloji-Sanat Tarihi Dergisi*, VI (1992), s.129-136.
- R. H. Ünal, "Burdur/Bucak İncir Hanı'nda Temel Araştırmaları ve Temizlik Çalışmaları" (Eylül 1992), *X. Vakıf Haftası Kitabı*, 1993, s. 399-422.
- R. H. Ünal, "Yukarı Kızılca Köyü Halil Ağa Camii", *Sanat Tarihi Dergisi*, VII (1994), 211-225.

Prof. Dr. Rahmi Hüseyin ÜNAL
(1937-7 Nisan 2022)

Prof. Dr. Ayşe Aynur DURUKAN (8 Temmuz 1951-18 Şubat 2022)

Muhammet GÖRÜR

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
Ankara, Türkiye, muhammet.gorur@hbv.edu.tr (Sorumlu Yazar/Corresponding Author)

Azize AKTAŞ YASA

Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü,
Bolu, Türkiye, azizeaktasyasa@gmail.com

Farklı inançların gezindiği Orta Çağ Anadolu'sunun ortak toplumsal değerlerini, estetik duyarlılığını, bezeme dünyası ve hepsinden öte bu etkileşimlerin getirdiği kültür zenginliğini ortaya çıkararak , Anadolu Aydınlanmasını Orta Çağ bağlamında ele alarak aydınlatmaya çalışan Sırlı Kandilimiz...

Prof. Dr. Ayşe Aynur Durukan, 8 Temmuz 1951 Pazar günü, kadınların üniversiteye girmesinde ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebinin kurulmasında büyük katkıları bulunan, İttihad ve Terakki döneminde Maarif Nazırlığı, Cumhuriyetin İlânından sonra da iki dönem Kastamonu ve Kocaeli Mebusluğu yapmış Ahmet Şükrü Bey'in kızı Ayşe Fevziye Durukan ile askeriyenin çeşitli kademelerinde görev almış, Tümgeneral rütbesi ile emekli olduktan sonra Hatay Mebusluğu yapmış Eyüp Durukan'ın oğlu Mehmet Orhan Durukan çiftinin Ahmet Şükrü Durukan'dan sonra ikinci çocuğu olarak New York'ta dünyaya geldi.¹ Makine Yüksek Mühendisi olan babasının Etibank Mümessilliği görev süresi dolunca New York'tan 1954 yılında Türkiye ye döndükten sonra Ankara'ya yerleşmişlerdir. Öğrenim hayatına 1957'de Ayşe Abla İlkokulu'nda başlayan A. Aynur Durukan, Orta öğrenimini Türk Eğitim Vakfı Ankara Koleji'nde 1962-1970 yıllarında tamamladı.

Çocukken hep doktor olmak istediğini; Ortaokul yıllarından itibaren sanata meraklı olmasına rağmen sanat tarihçiliği meslek olarak hiç düşünmediğini söylerdi. Ancak 1970 yılında girdiği üniversite sınavı sonrası Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümüne kayıt yaptırdıktan ve 2. sınıfa başlayana kadar da durumun değişmediğini anlatırdı.

Üniversiteye başladığı yıl Doç. Dr. Güner İnal, Dr. Günsel Renda, 1978 yılında acımasızca katledilen rahmetli Dr. Bedrettin Cömert, Dr. Armağan Erkanal, Dr. Çetin Şahin, Dr. Adnan Turani ve Asistan Ebru Parman'ın Sanat Tarihi Bölümünün kadrolu öğretim üyeleri; Prof. Dr. Oluş Arık, Prof. Dr. Semavi Eyice ve Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın ise “konferansçı” statüsünde dışarıdan derse gelen hocaları olduğunu; Öğrencilik yıllarında kendisini en çok etkileyen ve meslek hayatının biçimlenmesinde önemli yeri ve değeri olan akademisyenlerinde Ord. Prof. Dr. Suut Kemal Yetkin,

¹ Azize Aktaş Yasa, “Prof. Dr. Aynur DURUKAN: Hayatı Bilimsel Kişiliği ve Yayınları”, *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur DURUKAN'a Armağan* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat fakültesi Sanat tarihi Bölümü Yayınları, 2002), 3.

Prof. Dr. Günsel Renda, Prof. Dr. Semavi Eyice, Prof. Dr. Oluş Arık, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal ve Prof. Dr. Semra Ögel olduğunu söyledi.²

Aynur Durukan, Sanat Tarihi bölümündeki lisans öğrenimini, 1974 yılında Prof. Dr. Oluş Arık yönetiminde yaptığı “Orta Çağ Kayseri Türbeleri” konulu lisans tezi ile tamamladı. Mezuniyetinin ardından aynı yıl Hacettepe Üniversitesi, Mezuniyet Sonrası Eğitimi Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü’nde yüksek lisans öğrenimine başladı. Yüksek lisans öğrenimine devam ederken 1975 yılında Kültür Bakanlığı Tescil ve Arşiv Şubesine asistan olarak atandı. Akademik hayatında kullanacağı birçok meslekî beceriyi buradaki iki yıllık asistanlığı sırasında kazandığını anlatırdı. Yüksek lisansını, Prof. Dr. Günsel Renda danışmanlığında “Kuzey Batı Anadolu Bölgesindeki Ahşap Tavanlı Camiler” konulu tezi ile 1976 yılında tamamladı. Daha sonra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü’nde doktora programına kayıt yaptırdıktan dört ay sonra Hacettepe Üniversitesi, Mezuniyet Sonrası Eğitimi Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü’nde doktora programı açılması üzerine kendi bölümündeki Doktora programına başladı.

5 Ocak 1977’de mezun olduğu bölümde Filiz Yenişehirlioğlu ve Yıldız Ege Olcay ile birlikte asistan olarak akademik hayatına adımını attı.

Asistanlık yıllarında, Ekim 1978-Ağustos 1979 arasında Londra Üniversitesi School of Oriental and African Studies’de, Prof. Victor Ménage yönetiminde burslu doktora öğrencisi olarak çalıştı. Prof. Dr. Güner İnal’ın danışmanlığında 1982 yılında tamamladığı “Balat’da Türk Devri Yapıları” konulu tezle “doktor” ünvanını aldı.

5 Kasım 1983’te Öğretim Görevlisi, 5 Nisan 1987’de Yardımcı Doçent kadrosuna atandı. 9 Kasım 1987’de Doçent, 30 Mayıs 1995’te Profesör ünvanını aldı. Aynur Durukan, mezun olduğu bölümün, mezun ilk doktora öğrencisi, ilk asistanı ve ilk profesörü olduğunu gururla anlatırdı.

30 Mayıs 1999 tarihinde emekli olan A. Aynur Durukan; ders vermeye 1978-1980 yıllarında. Turizm Meslek Yüksek Okulunda Anadolu Medeniyetleri I-II ve Türk Sanatı I-II vb. Genel Sanat Tarihi dersleri ile başladı. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü’nde ise, önce İngilizce derslerine girmiş, daha sonra, 1982 yılından başlayarak emekli oluncaya kadar İslâm ve Orta Çağ Türk Sanatı üzerine lisans, yüksek lisans ve doktora dersleri vermiştir.

1980-1983 yılları arasında yine Edebiyat Fakültesi’nin Tarih Bölümü’nde Türk Sanatı derslerine girmiş, ayrıca çeşitli dönemlerde, Anadolu Üniversitesi Klasik Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümlerinde, Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesinin de Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Endüstri Tasarımı Bölümü’nde³, Doğu Üniversitesi, Tasarım ve Güzel Sanatlar Fakültesi, Grafik Bölümü’nde Türkçe ve İngilizce olarak, Genel Sanat Tarihi, İslâm ve Orta Çağ Türk Sanatı derslerine girdi. Prof. Dr. Aynur Durukan, 1983 yılından emekli oluncaya kadar, Türk İslâm Sanatı ve El Sanatları konularında elliden fazla lisans, on yüksek lisans ve altı doktora tezi yönetmiştir.

Üniversite dışında Kültür ve Turizm Bakanlığı, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu Üyeliğinde bulundu, ayrıca çeşitli kurum ve kuruluşlar adına yapılan araştırma ve projelerde görev almıştır.

“Bursa Çevresi Vakıf Eserleri” (1982-83; Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü); “Malatya-Kömürhan Kurtarma Projesi”, Hacettepe Üniversitesi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi ve Devlet Su İşleri’nin işbirliğiyle (Haziran 1986; tüm çalışmalar tamamlandığı halde maddi olanaksızlıklar nedeniyle yarım kalmıştır.); “Divriği-Sivas Anıtları”, Divriği Koruma İmar Planı için, T.C. Kültür

² Aktaş Yasa, “Prof. Dr. Aynur DURUKAN: Hayatı Bilimsel Kişiliği ve Yayınları”, 4.

³ Aktaş Yasa, “Prof. Dr. Aynur DURUKAN: Hayatı Bilimsel Kişiliği ve Yayınları”, 5.

Bakanlığı adına (1992); “Balat İlyas Bey Külliyesi Restorasyon Projesi”, Vakıflar Genel Müdürlüğü için, Ka-ba Eski Eserleri Koruma ve Değerlendirme Mimarlık Ltd. adına, bilimsel danışman olarak (1993); T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı için, “Gaziantep Kalesi Tarihsel Araştırma, Belgeleme ve Değerlendirme Projesi “Orta Çağ’da Gaziantep ve Kalesi” konulu 3. bölümü (1993-1994); “Habitat” Projesi çerçevesinde “Bizans Dönemi Eserleri” konulu bölümün “Türk Sanatı ile Bizans Sanatı’nın Kültürel Etkileşimi”nin Değerlendirilmesi (1996 yılı boyunca konuyla ilgili müze ve özel koleksiyonlarda gerekli araştırmalar yapılmış, ancak proje ertelenmiştir.); 1997-1999 yılları arasında “Birecik, Halfeti, Bozova ve Suruç İlçelerinin Taşınmaz Kültür Varlıklarının Belgeleme ve Değerlendirilmesi”; “Ankara Rehberi Projesi”, Ankara Enstitüsü Vakfı adına, Proje Kordinatörü; “Milet İlyas Bey Külliyesi Koruma-Onarım, Çevre Düzenleme ve Sergileme Uygulamaları Projesi”, Söktaş Tekstil Sanayi ve Ticaret A.Ş. için, Ka.ba Eski Eserler Koruma ve Değerlendirme-Mimarlık Ltd. adına, Danışma Kurulu Üyesi olarak (2008) görev yapmıştır.

Çalıştığı projelerden, Birecik, Halfeti, Suruç, Bozova İlçeleri ile Rumkale’deki Taşınmaz Kültür Varlıkları projesi, T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı tarafından 1999 yılında yayınlandı. Bu proje ve yayım Hacettepe Üniversitesi Senatosu tarafından grup çalışması olarak “Araştırma Grubu Başarı Ödülüne” lâyık görüldü.

Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu, Günden Güne Programı “Selçuklu Sanatı I-II”, 1989; “Çocuk ve Uygarlık” Dizisi’nin Sanat Tarihi Bölümü’nün editörlüğü ve “Malazgirt’ten İznik’e”, “İznik’ten Konya’ya”, “Selçuklu Devleti’nin Yükselişi” ve “Anadolu Beylikleri” bölümlerinin metin yazarlığı, TRT 1 için 1999; “Halfeti” konulu panelde konuşmacı, TRT 1 için Nisan 2000 vb. Radyo ve Televizyon Programlarında metin yazarlığı ve konuşmacı olarak çalışmıştır.

Yurt içinde ve yurt dışında birçok bilimsel organizasyonda görev almış, üye ve danışmanlık görevlerinde bulunmuş, seminer ve sempozyumlara katılarak Türkçe ve İngilizce olarak çok sayıda konferans vermiştir. İki çeviri, dördü ortak yayın olmak üzere dokuz kitabı yayınlanmıştır. Atmış yayınlanmış Türkçe ve İngilizce makale ve kitapta bölümü ile otuz yedi ulusal ve uluslararası bildirisi bulunmaktadır. Yayın çalışmalarına 1978 yılında başlayan Aynur Durukan’ın erken tarihli yayınlarının konuları daha çok Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde bulunan ve az tanınan yapıların monografileri iken, daha sonra, özellikle tipoloji, ikonografi ve değerlendirmeye yönelik çalışmalar yapmıştır. Özellikle cami tipolojisi konusundaki çalışması, genel olarak kabul edilen görüşlerin çelişkilerini ortaya koyarak yeni arayışların yolunu açmıştır⁴.

Şehir/kent çalışmalarında şehrin bütünü ve ortaya çıktıkları kültürel, tarihi, ekonomik koşullar içinde değerlendirerek, fizikî yapının oluşmasında belirleyici olan kurumları yapılar ile ilişkileri çerçevesinde ele almıştır.

Anadolu Selçuklu Sanatı Araştırmaları isimli çalışması, Türkiye’de ve yurt dışında Anadolu Selçuklu Sanatı konusunda yapılan çalışmaları kısaca tanıtmakta, Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası (1994) ve Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası II (1993-2005) (2007), Selçuklu sanatı konusunda araştırma yapanlara, dönemin sanatından kültürel ortamına kadar geniş bir yelpaze içinde kaynak ve yayınlar sunmaktadır.

Beylikler Dönemi Sanatı Bibliyografyası (14. Yüzyıl Başları-2008); isimli çalışması Atatürk Kültür Merkezi tarafından yayın için istenmiş, gerekli ekleme ve düzenlemeleri iki kez hazırlayıp göndermesine rağmen (son düzenlemeleri birlikte yapmıştık) hala yayınlanmamıştır.

⁴ Aktaş Yasa, “Prof. Dr. Aynur DURUKAN: Hayatı Bilimsel Kişiliği ve Yayınları”, 7.

Çalışmalarında yöneldiği konulardan bir diğeri de yapı organizasyonları ve sanat ortamıdır. Ona göre, dönemin sanat felsefesini ortaya koymak için, bu felsefenin yapılarıdaki yansımaları ile birlikte bunları meydana getiren baniler ve sanatçılar üzerinde de durmak gerekir. Nitekim “Anadolu Selçuklu Dönemi Kaynakları Çerçevesinde Baniler” başlıklı makalesinde bugüne kadar bir iki çalışma dışında üzerinde pek fazla durulmayan konuyu baniler boyutu ile ele almış, Anadolu Selçukluları ve aynı dönemde etkin olan Beyliklerin banilerini bir bütün olarak değerlendirmiştir. Özellikle de kadın banilerin etkinliklerini konu alan çalışmaları da bu alandaki ilklerdendir. Aynur Durukan bani-sanatçı sorununu ele almanın gerekliliğini şu sözleriyle dile getirir: “Selçuklu dönemi sanat ortamı tüm boyutlarıyla ele alınmadan, dönemin kültürel ve sosyo-ekonomik tarihini yazmak mümkün olmayacaktır”. Bunun için “Selçuklu dönemi ve sonrasına ait kaynakların sağlıklı bir biçimde değerlendirilmesi ile sanat ortamı büyük ölçüde açıklığa kavuşturulabilir. Kuşkusuz bunu, başta el sanatları ürünleri olmak üzere Selçuklu sanatının diğer dallarında yapılacak kapsamlı çalışmaların izlenmesiyle, sanat ve kültür ortamı büyük ölçüde açığa çıkarılabilir”. Bir başka makalesinde de Anadolu Selçuklu dönemi ve Beylikler dönemi sanat ortamından bir kesit başlıklı çalışmalarında, kitabeler ve dönemin diğer kaynakları çerçevesinde yapım yöneticileri ve sanatçılar ile baniler arasındaki ilişkilere değinmektedir.⁵ Yine bir çalışmasında söz konusu dönemin kadın banilerinden büyük bir bölümünü konuları ve eserleri ile tanıtmış ve değerlendirmiştir. Bu konudaki araştırmaları Selçuklu ve Beylikler dönemiyle sınırlı kalmamış, “Kaynaklar Işığında Osmanlı Beyliği’nde Sanat Ortamı” başlıklı bir de bildiriyle de Orta Çağ Anadolu Türk Sanatını kitabeler ve dönemin diğer kaynakları çerçevesinde, yapım yöneticileri ve sanatçılar ile baniler arasındaki ilişkiler üzerinden ayrıntılı olarak değerlendirmiş, eklediği tablolarla da çalışmaların kronolojik ve daha anlaşılır olmasını sağlamıştır.

Çalışmalarında, sanat tarihinde terminoloji kargaşasına çözümler aramış, hatta “Sanat Tarihimizde Terminoloji Sorunları”nı bir tebliğ çerçevesinde irdelemiştir. Yine Prof. Dr. Doğan Kuban’ın editörlüğünde gerçekleştirilen ve Anadolu Selçuklu Döneminin muhteşem eserlerini sunan “Alâeddin’in Lambası, Anadolu’da Selçuklu Çağı Sanatı ve Alâeddin Keykubad” isimli, kitap ve serginin oluşturulmasına katkıda bulunmuştur.

Prof. Dr. Aynur Durukan’ın sürekli çalışmayla geçen bütün bir öğretim hayatı gerek akademik keşif heyecanı gerekse insani iletişim açısından oldukça zevkli olan bölüm ve her yaz tekrarlanan yüzey araştırma gezileriyle süslenmiştir. Bu gezilerinde, Anadolu’nun neredeyse tüm bölgelerindeki pek çok şehir, kasaba ve köye gidilerek, öğrencilerin yapıları yerinde görmeleri, tanımaları, arazi çalışmasını, mimariyi ve yapıları okumayı öğrenmelerini sağlamıştır.

Hocamız, hayali olan “Anadolu Selçuklu Mimarisi ve Sanatı” konulu ve yaklaşık sekiz cilt olarak tasarladığı yayının malzemesini toplamış, pek çok yapının rölövesini çıkartmış, çok zengin bir fotoğraf ve slayt arşivi oluşturmuştur. Ancak bu hayalini gerçekleştiremeden aramızdan ayrıldı. Geziler boyunca, onun tükenmek bilmeyen enerjisi öğrencilerini sürekli şaşırtmış ve disiplinli, titiz çalışmaları, bu arada büyük cömertliği hep hayranlık uyandırmıştır.⁶

Prof. Dr. Aynur Durukan yöntem konusunda asla taviz vermemiş, araştırmalarında daima orijinal kaynaklara yönelmiş, ele aldığı konuları bilimsel bir tavırla, derinlemesine ve bütün boyutları ile incelemiş, kendi yayınlarını her zaman görsel malzeme ve çizimlerle zenginleştirmiştir.

Derslerdeki ciddiyeti ve ders anlatırken yönelttiği sorularıyla titiz bir hoca olmasına rağmen, öğrencileri ile kurduğu diyalog, aşıladığı bilimsel ve sorgulayıcı tavır, bilgilerini ve zamanını

⁵ Aktaş Yasa, “Prof. Dr. Aynur DURUKAN: Hayatı Bilimsel Kişiliği ve Yayınları”, 7.

⁶ Aktaş Yasa, “Prof. Dr. Aynur DURUKAN: Hayatı Bilimsel Kişiliği ve Yayınları”, 9.

meslektaşları ve öğrencileri ile cömertçe paylaşması, hocalığının üstün niteliğini ortaya koymaktadır. Öğrettiklerinin öğrencilerinde derin izler bırakması, bunlardan önemli bir kısmını yıllar sonra bile hatırlayabilmeleri, bu bususun en önemli göstergesidir.

Mesleğini ve öğrencilerini çok seven, sanat tarihçiliğini hayat tarzı haline getiren Prof. Dr. A. Aynur Durukan, mesleğinde yirminci yılını doldurduktan sonra emekliye ayrılmaya karar vermiş, ancak öğrencilerinden vaz geçemediğinden ve onların tez çalışmalarını yarıda bırakmak istemediğinden, bu kararını gerçekleştirmek için yaklaşık dört yıl beklemiştir. Böylece 30 Mayıs 1999 tarihinde resmen emekli olmakla birlikte, yüksek lisans derslerine bir sömestir daha devam etmiştir.

Emekliliğinden sonra, yayınlanmış pek çok makale, kitap bölümü ve dört kitap hazırlamış olması, emeklilik karar verirken belirlediği hedef doğrultusunda hızla ilerlediğini göstermektedir.

Sonuç olarak; Anadolu Selçuklu Sanatı ve Beylikler döneminde uzmanlaşan Prof. Dr. A. Aynur Durukan yürüttüğü araştırmalar, projeler ve yetiştirdiği öğrencileriyle bu alana önemli katkılarda bulunmuştur. Yıllar içinde yaptığı araştırmalar, Anadolu Selçuklu Dönemi Sanatı Bibliyografyası gibi kaynak yapıtlarla sonuçlanmıştır. Bursa, Malatya, Birecik ve benzeri yörelerde yürüttüğü veya katıldığı projeler, ülkemizde büyük eksiklik duyulan belgeleme çalışmalarına büyük katkı sağlamıştır.⁷ Selçuklu sanatı araştırmalarına farklı bir boyut getirmeyi, Orta Çağ'ı bir bütün olarak görmeyi ve döneme toplumsal boyutu ile yaklaşmayı amaçlamıştır. Özellikle son yıllar içinde çalışmalarında ve yönlendirdiği tezlerde bunu gerçekleştirmiştir.

Aynur Durukan'ın ders vermesi bir bilimsel hazsa, tez yönetmesi bir tutkudur. Bir kuyumcu titizliği ile yönlendirdiği tezlerle gece gündüz uğraşır, öğrencilerin kişisel sorunlarını kendine dert ederdi.⁸ Ancak böylesi görev bağlılığı ve sorumluluğu taşıyan Aynur Durukan olumsuzlukları hiçbir zaman bağışlamazdı. Prof. Dr. A. Aynur Durukan'ın çalışma hayatında yalnız akademik kimliğiyle değil, insan ve dost kimliği de ön plana çıkmıştır. İş hayatında birlikte yaşanan olaylar insan yaşamında belki de her şeyden çok daha derin izler bırakmaktadır. Güzel şeylerin yanında özel şeyler, acılar, iyi ve kötü sürprizler de yaşanmıştır. İşte birlikte yaşanan her ortamda Aynur Durukan güçlü kişiliğini sergilemiştir.⁹ Öğrenciye karşı, yönetime karşı, dostlarına ve kuşkusuz ailesine karşı tam bir kararlılık örneği göstermiştir. Verdiği kararları hiçbir koşulda değiştirmeyecek kadar tutarlı ve inatçı olmuştur.

Ancak hayali olan çalışmalarını tamamlayamadan çağın hastalığı Covid-19, hocamızı 18 Şubat 2022 tarihinde aramızdan aldı. Kendisini, 19 Şubat 2022 tarihinde ailesi ve sevenleriyle birlikte Cebeci Asri Mezarlığı'ndaki aile mezarlığında toprağa verdik. Hocamıza Allah'tan rahmet diliyoruz. Mekânın cennet, ruhun şad olsun sevgili hocam...

KAYNAKÇA

Aktaş Yasa, Azize. "Prof. Dr. Aynur DURUKAN: Hayatı Bilimsel Kişiliği ve Yayınları". *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur DURUKAN'a Armağan*. 3-9. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, 2002.

Renda, Günsel. "Sunuş". *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur DURUKAN'a Armağan*. 1-2. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, 2002.

⁷ Günsel Renda, "Sunuş", *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur DURUKAN'a Armağan* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Yayınları, 2002), 1.

⁸ Renda, "Sunuş", 2.

⁹ Renda, "Sunuş", 2.

Prof. Dr. Ayşe Aynur DURUKAN
(8 Temmuz 1951-18 Şubat 2022)

Adına düzenlenen Orta Çağ'da Anadolu Semineri sonrası Prof. Dr. Günsel RENDA'nın evindeki kutlamadan, 2000. (Muhammet GÖRÜR, Macit TEKİNALP)

Adına düzenlenen Orta Çağ'da Anadolu Semineri Sonrası Prof. Dr. Günsel RENDA'nın evindeki kutlamadan, 2000. (Zeren TANINDI, Zeynep MERCANGÖZ)

Hacettepe Üniversite Senatosunun Verdiği Ödül Töreni Sonrası Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü. 2000. (Muhammet GÖRÜR, Nermin ŞAMAN DOĞAN)

Yayın ve Yazım İlkeleri

Genel İlkeler

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi bilimsel, akademik ve hakemli bir dergi olup Necmettin Erbakan Üniversitesi, Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi yayınıdır.
- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'nde Ortaçağ'a ait tarih, edebiyat, kültür, sanat, medeniyet vb. konular ile ilgili bilimsel çalışmalar yayınlanır. Bu alanlar dışındaki çalışmalara yayın kurulu karar verir.
- Selçuklu Medeniyeti Dergisi yılda bir kez e-dergi (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sema>) ve aynı zamanda basılı şekilde yayınlanır.
- Yayınlanan yazıların bilim, hukuk ve dil sorumluluğu yazarına aittir.
- Derginin yayın dili Türkçedir. Yabancı dillerdeki çalışmaların yayınlanması, Yayın Kurulu'nun kararına bağlıdır.
- Yazarlar yazıların takibini <https://mc04.manuscriptcentral.com/sema> adresinden yapabilirler.
- Yazıları yayınlanan araştırmacılara derginin ilgili sayısı takdim edilir.

Yayın İlkeleri

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanması istenen araştırmalar bilimsel, orijinal ve alana katkı yapma özelliklerine sahip olmalıdır.
- Daha önce herhangi bir şekilde yayınlandığı tespit edilen (ya da yayınlanan araştırmaya büyük oranda benzerlik gösteren) yazılar değerlendirmeye alınmaz.
- Yayınlanmak üzere dergimize gönderilen araştırmacının teknik ve bilimsel kriterlere uygunluğu editör tarafından incelenir.
- Teknik ve bilimsel kriterlere uygun araştırmalar Yayın Kurulunun değerlendirmesiyle konunun uzmanı 2 (iki) hakemin görüşlerine sunulur.
- Hakemler bilimsel ve teknik açıdan yaptıkları değerlendirmeyi "Hakem Değerlendirme Raporu"yla teslim eder.
- Bir araştırmacının yayınlanıp yayınlanmaması "Yayımlanabilir", "Düzeltilmelerden sonra yayımlanabilir", "Düzeltilmelerden sonra yeniden görmek istiyorum" ve "Yayımlanamaz" seçenekleri ile karara bağlanır.
- Bir araştırmacının yayınlanabilmesi için en az iki hakemin olumlu olması gerekir.
- "Düzeltilmelerden sonra yayınlanabilir" seçeneği durumlarda araştırma müellifin tashihine sunulur, tashih edilmiş nüshanın yayınlanmasına Yayın Kurulu karar verir.
- Yayın Kurulu gerekli gördüğü takdirde üçüncü bir hakemin görüşüne başvurabilir.
- Düzeltilmelerden sonra tekrar görmek isteyen hakemlere araştırma tekrar sunulur.

Yazım ve Referans İlkeleri

- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi'ne gönderilecek yazılar, Microsoft Word'de yazılmış olarak, <https://mc04.manuscriptcentral.com/sema> sitesi üzerinden [ana dosya](#), [başlık sayfası](#), [telif hakkı devir formu](#), [etik beyan formu](#) ve [benzerlik raporu](#) beraberinde yüklenmelidir. Yazının yer aldığı ana dosyada çift kör hakemle etiği gereği yazar isim/isimlerine yer verilmemelidir. Yazar/yazarlara ait tüm bilgiler başlık sayfasında yer almalıdır. Makale yükleme sürecine ilişkin yazar kılavuzuna ulaşmak için [tıklayınız](#).
- Gövde metinleri, 2500-9000 kelime aralığında (kaynakça, resim, şekil, harita, vb. ekler dâhil) en fazla otuz (30) sayfa, Microsoft Office Word programında Times New Roman fontu ile 11 punto büyüklüğünde, 1,15 satır aralıklı, iki yana yaslı yazılmalıdır. Sayfa düzeni yapılırken kenar boşlukları 2,5 cm olarak düzenlenmelidir. Paragraf girintisi 1,25 cm olmalıdır.
- İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumu'nun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır. İmlâda, şapkalı ve transkriptli kelimelerin yazılışında tutarlı olunmalıdır. Metin içinde vefat tarihi verilecekse (ö. 425/1033) şeklinde olmalıdır.
- Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, İsnad Atf Sistemi (<https://www.isnadsistemi.org/>)'ni kullanmaktadır. Makalelerde yapılacak tüm atıflarda ve kaynakçada İsnad Atf Sistemi'nin (İSNAD Dipnotlu) güncel versiyonu rehber alınmalıdır. Bu atf sisteminin kullanılmadığı makaleler inceleme dışı bırakılacaktır. Dipnotlar, 10 punto Times New Roman, 1 satır aralıklı, iki yana yaslı olmalıdır.

Publishing and Writing Principles

General Principles

- Journal of Seljuk Civilisational Studies is a scientific, academic and peerreviewed journal as a publication of Necmettin Erbakan University, Seljuk Culture and Civilisation Application and Research Center.
- Journal of Seljuk Civilisational Studies publishes historical, literature, cultural, art, and civilisation etc. in Medieval Period. Articles in other areas can be also published with the decision of editorial board.
- It is published once a year both as an e-journal (<https://dergipark.org.tr/en/pub/sema>) and a printed.
- All responsibilities of published manuscripts belong to the authors.
- Publication Language of journal is Turkish, but studies in other languages as English, Arabic, French, etc. may also be published.
- Authors can follow the publication procedure through <https://mc04.manuscriptcentral.com/sema>.
- Contributors will be given published issue of their articles.

Publishing Principles

- Articles submitted for consideration of publication in Journal of Seljuk Civilisational Studies must be academic, original, and make contributions to the concerning area.
- Articles published anywhere in any form or greatly extracted from any published materials are not taken into consideration.
- Articles submitted for consideration of publication are subject to review of editor in terms of technical and academic criteria.
- Following the decision of editorial board, the appropriate articles are then sent to two referees known for their academic reputation in their respective areas.
- The referees send their scientific and technical evaluation reports to the editorial board by Article Evaluation Form.
- The publication of the article is decided upon the choices "Issuable", "Issuable after Correction", "I want to see it again after corrections" and "Nonissuable".
- In order an article to be published, two referees must deliver positive reports.
- If one of them delivers a negative report, the article is sent to a third referee and his/her report, whether positive or negative, will determine the result.
- In the situations of "Issuable after the correction", the study is introduced to the revision of the author and the editorial board decides whether the article will be published or not.
- If the referee wants to see the final revision of the article, it is sent to him/her once more.

Writing and Reference Principles

- The articles to be sent to Journal of Seljuk Civilisational Studies must be written in Microsoft Word and uploaded on the website <https://mc04.manuscriptcentral.com/sema> along with [main document](#), [the title page](#), [copyright transfer form](#), [ethical declaration form](#) and [originality report](#). The name/names of the author should not be included in the main document, due to the double blind referee ethics. All information about the author/authors should be included in the title page. [Click to](#) access the author's guide for the article upload process.
- Main text, including bibliography, pictures, figures, maps and appendices, it should be written between 2500-9000 words and at most thirty (30) pages In the Microsoft Office Word program. 11-point Times New Roman font should be used for the main text with 1,15 nk space. Paragraphs should be justified. Margins of 2,5 cm should be left on top, bottom and sides.
- Spelling book of the Turkish Language Council should be the main reference for spelling and punctuation unless there are special situations of the article. Author should be consistent in using diacritical letters and words with transcripts. If the dates of death are to be included, they should be as follows: (d. 425/1033).
- Journal of Seljuk Civilisational Studies use The Isnad Citation Style (<https://www.isnadsistemi.org/en/>). The current version of the Isnad Citation System (ISNAD with Footnotes) should be taken as a guide for all citations and references in the articles. Articles that do not use this citation system will be excluded from the review. Footnotes should be written with 10-point Times New Roman font with 1 nk space and justified.